

K

18128

305-055.2(497.4)"19"

020090186

COBISS

Irena Sel.
doktorica sociologije,
raziskovalka na Filozofski fakulteti v
Ljubljani in asistentka
za sociologijo kulture

S knjigo Irene Selišnik *Prihod žensk na oder slovenske politike* smo tudi v slovenskem prostoru končno dobili temeljito dokumentirano, zgodovinsko in sociološko analizo bojev za splošno volilno pravico žensk v Sloveniji in kompleksno analizo vstopa žensk v sfero politike.

Dr. Milica Antić Gaber,
iz spremne besede

založba
SOPHIA

IRENA SLIŠNIK

PRIHOD ŽENSK NA ODER SLOVENSKE POLITIKE

PRIHOD ŽENSK NA ODER SLOVENSKE POLITIKE

Sodobna družba
26/2008

BELEŽKA O AVTORICI

Irena Selišnik je na Filozofski fakulteti v Ljubljani študirala sociologijo kulture in zgodovino ter na oddelku za sociologijo doktorirala s temo »Volilna pravica žensk kot demokratična novost«. Trenutno je zaposlena kot raziskovalka na mednarodnem projektu na Filozofski fakulteti. Raziskovalne teme, s katerimi se ukvarja, so povezane z vprašanji spola, političnega in zgodovino. Na to temo je objavila članke doma in v tujini ter svoje raziskovalno delo predstavila na različnih konferencah. Je urednica za recenzije pri reviji *Ars & Humanitas*.

IRENA SELIŠNIK

PRIHOD ŽENSK NA ODER SLOVENSKE POLITIKE

Založba Sophia
Ljubljana, 2008

Finančna podpora:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

18128

N 12 -03- 2009 / 186

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

305-055.2(497.4)»19«

316.72:32(497.4)»19«

SELIŠNIK, Irena

Prihod žensk na oder slovenske politike / Irena Selišnik ;
[spremna beseda Milica Antić Gaber]. - Ljubljana : Sophia, 2008. -
(Zbirka Sodobna družba / Sophia ; 26)

ISBN 978-961-6768-01-6

243203584

Slika na naslovnici: Karikatura društva Atena. Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 13. 6. 1926.

KAZALO

UVOD	1
1 NA PRAGU SPREMEMB	9
Doba prehoda	9
Politična kultura v avstro-ogrski monarhiji	16
Oblikovanje množičnih strank	21
Razširitev volilne pravice	26
Drugačne predvolilne kampanje	31
Tisk kot orodje politične propagande	34
Društva	38
Politika v vsakdanjem življenju	46
Vstop žensk v politiko	49
Demokratizacija ali oblikovanje državljana in državljanke...	67
Prilagoditev političnih taborov na volilno pravico žensk in slovenska politična kultura	71
2 NOVO UPANJE IN NOV OBUP	90
Zatišje pred spremembami	90
Obljube socialne države	97
Obeti volilne pravice žensk in mobilizacija do zadnjega človeka	110
Politična kultura in stalne politične krize	118
Razočaranje nad jugoslovansko utopijo	123
Od politične krize v diktaturo	135
Izmikanje volilne pravice žensk	139

3 ZAKLJUČEK: OD ODPIRANJA DEMOKRATIČNIH MOŽNOSTI DO SOMRAKA DEMOKRACIJE	169
VIRI IN LITERATURA	181
Spremna beseda: <i>Milica Antić Gaber</i>	203
Imensko kazalo	209
Stvarno kazalo	213

KAZALO SLIK

<i>Slika 1:</i>	Palača Deželne vlade; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 25. 12. 1925.....	27
<i>Slika 2:</i>	Zadnji Deželni odbor za Kranjsko; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 31. 1. 1926.....	28
<i>Slika 3:</i>	Franc Železnikar; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 6. 9. 1925.....	45
<i>Slika 4:</i>	Dekliška Marijina družba; vir: Drago Zalar, <i>Marijine družbe na Slovenskem</i> , Družina, Ljubljana, 2001.....	52
<i>Slika 5:</i>	Telovadke Sokola leta 1903; vir: Srečko Krese, <i>Naprej zastave slave</i> , Mohorjeva družba, Celje, 1990	55
<i>Sliki 6 in 7:</i>	Tobačna tovarna; vir: <i>Teden v slikah</i> , št. 5, 1936.....	57
<i>Slika 8:</i>	Janko Brejc; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 11. 10. 1925.....	59
<i>Slika 9:</i>	Člani in članice krščanskosocialnega gibanja; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 25. 4. 1926.....	63
<i>Slika 10:</i>	Janez E. Krek; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 8. 3. 1925.....	77
<i>Slika 11:</i>	Albin Prepeluh; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 18. 1. 1925.....	78
<i>Slika 12:</i>	Alojzija Štebi; vir: <i>Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo</i> , št. 535–537.....	80
<i>Slika 13:</i>	Volitve leta 1911; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 4. 7. 1926.....	82
<i>Slika 14:</i>	Franja Tavčar; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 26. 2. 1928.....	86
<i>Slika 15:</i>	Minka Govekar (1874–1950); vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 7. 8. 1927.....	86
<i>Slika 16:</i>	Karikatura društva Atena; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 13. 6. 1926.....	101
<i>Sliki 17 in 18:</i>	Dečji dom; vir: <i>Domovina – priloga Tedenske slike</i> , 26. 3. 1926, in <i>Teden v slikah</i> , št. 6, 1936.....	103
<i>Slika 19:</i>	Cvetni teden v Ljubljani; vir: <i>Domovina – priloga Tedenske slike</i> , 2. 4. 1926.....	104
<i>Slika 20:</i>	Udeleženske gospodinjkega tečaja; vir: <i>Vigred</i> , 1. 7. 1939.....	108

<i>Slika 21:</i> Angela Vode; vir: <i>Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo</i> , št. 535–537.....	113
<i>Slike 22, 23, 24:</i> Uniforme pripadnic Orlov, Sokolov in Orjune; viri: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 7. 2. 1926; Srečko Krese, <i>Naprej zastave slave</i> , Mohorjeva družba, Celje, 1990; <i>Orjuna</i> , 17. 5. 1924	117
<i>Slika 25:</i> Anton Korošec; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 18. 1. 1925.....	125
<i>Slika 26:</i> Karikatura družine Stjepana Radića; vir: <i>Domovina – priloga Tedenske slike</i> , 15. 1. 1926.	127
<i>Slika 27:</i> Demonstracije proti korupciji; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 6. 6. 1926.....	129
<i>Slika 28:</i> Melita Pivec Stele; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 10. 10. 1926.....	147
<i>Slika 29:</i> Cilka Krek; vir: <i>Ilustrirani Slovenec</i> , 7. 2. 1926.....	154
<i>Slika 30:</i> Letak iz leta 1925; vir: ZAL, LJU 285 – fond Splošno žensko društvo, škatla 8.....	155
<i>Slika 31:</i> Letak iz leta 1939; vir: NUK, rokopisna zbirka, Ms 1432, 2.8.4. 21.1.2009 časopisni izrezki, mapa 153.	158
<i>Slika 32:</i> Mednarodni obisk; vir: <i>Domovina – priloga Tedenske slike</i> , 5. 6. 1931.....	161

Knjigo posvečam svoji mami.

*Za predloge, nasvete in podporo
se zahvaljujem Milici Antić, Marti Verginella in
Tomažu Valenčiču.*

UVOD

V sodobnem svetu je vedno več ljudi postalo apatičnih in skeptičnih v svojem odnosu do demokracije, zdi se, da so fatalistično ponotranjili znano Churchillovo misel o demokraciji, ki ostaja slaba, a najboljša od vseh doslej znanih oblik vladavine. Toda demokracija je delo v nastajanju in vsaj delno želi vpogled v to alkimistično delavnico ponuditi tudi pričujoče delo. Pojavljajo se novi in novi prijemi, da bi udejanjali enake možnosti in državljske pravice, v katerih se izpolnjuje duh demokracije, ki še vedno ostaja neuresničen ideal. Državljske pravice naj bi v sodobnem pojmovanju obsegale socialne (pravica do udeležbe pri državi blaginji), politične (pravica do udeležbe in izvajanju politične oblasti bodisi kot volivec ali volivka ali kot kandidat ali kandidatka) in civilne pravice (te zagotavljajo individualno svobodo, npr. svobodo govora), če upoštevamo kategorizacijo pravic, ki jo je pred približno sedemdeseti leti postavil angleški sociolog Thomas Humphrey Marshall. V kontekstu razvoja državljskih pravic razumemo tudi zahteve po uvedbi integracije načela enakosti spolov (dopolnitev obstoječe tradicionalne politike, ki se običajno omejuje na specifične probleme, s holistično obravnavo) in težnje po uvedbi ukrepov pozitivne diskriminacije (kvote), ki dopuščajo razlikovanje, npr. po spolu, z namenom odpravljanja obstoječe neenakosti. To so le nekateri izmed mehanizmov, ki naj bi idejo demokracije bolje uresničili.

Če demokratizacijo razumemo bolj formalistično, gre v tem procesu za integriranje novih zahtev v mehanizme javne politike, vzpostavljale naj bi se institucije, ki bi preprečevale kategorično neenakost.

V procesu demokratizacije naj bi se tako enakost implementirala s širitvijo civilnih, političnih in socialnih pravic. V okviru pripovedi o pridobitvi državljskih pravic pa je volilna pravica gotovo zgodba par excellence, saj gre za vključevanje ljudstva v procese odločanja ob priznanju pravice do nadzora in kritike oblasti. V tem okviru je zagotovo ena izmed najdaljših in najzanimivejših zgodb ravno »pripuščanje« žensk k tej instituciji, kar je tudi osrednja tema pričujočega dela, ki skuša odgovoriti na vprašanje, kaj je pripomoglo k tako pozni uveljavitvi volilne pravice žensk na Slovenskem. Kot pravi Milica Antić G. je uvedba volilne pravice žensk tesno povezana s procesom vzpostavljanja predstavniških demokracij. Poleg vprašanja neposredne participacije državljanov in državljanek – mehanizem volitev je eden najpomembnejših vzvodov strukturiranja oblasti – pa pričujoče delo zastavlja tudi vprašanja, povezana z nekaterimi drugimi večnimi dilemami, kako demokracijo »misliti«, kot je na primer zastopstvo interesov (Antić 1998: 19). Raznolikost odgovorov na vsa ta vprašanja nam nazorno prikaže pregled zgodovinskega procesa širitve volilne pravice žensk. Pri pisanju zgodbe o tem lahko ugotovljamo različno dolžino poti in različne taktike in strategije političnega boja, pa tudi »večne dileme«, v katerih se vzpostavlja predstavniška demokracija, nam veliko povedo o interpretacijah demokracije in spreminjajočih se legitimnih stališčih. Ta zgodovinski proces prav lahko umestimo tudi v proces oblikovanja koncepta državljanov in državljanek, ki sodi k preoblikovanju države in širjenju njenih dolžnosti – zlasti v kontekstu razvoja države blaginje ter rekonceptualizacije političnega. Tako sem poskušala sestaviti zgodbo o prepletenosti socialnih, političnih in civilnih pravic oziroma o oblikovanju državljana oziroma državljanke kot političnega subjekta. V delu pa pod drobnogled ni vzletel proces implementacije volilne pravice žensk, ampak tudi zgodovinski razvoj ponotranjenja in sprejemanja novih demokratičnih normativov ter razlogi za njihovo uspešno oziroma neuspešno implementacijo.

Premisleki o vprašanju, kateri dejavniki vzpodbudno vplivajo na razvoj demokracije, izhajajo iz vsaj treh različnih tradicij, ki segajo že v 19. stoletje. Nekateri avtorji predpostavljajo, da je demokracija

produkt političnega boja med družbenimi gibanji in nosilci moči (Tarrow, Markoff, McAdam, Tilly). Druga skupina raziskovalcev je prepričana, da je demokracija posledica politične kulture (Almond, Verba), in tretja, da je izid družbenih struktur (Lipset, Moore). Toda taksonomije pogojev, ki naj bi na demokratizacijo spodbudno vplivali oziroma jo ovirali, so kmalu pridobile značaj grobih posplošitev. Po kompleksnih analizah tranzicij so ugotovitve pokazale, da obstaja več poti in izhodiščnih točk, ki vodijo k demokratizaciji. K tovrstnim premislekom o razvoju demokracije sodi tudi vprašanje, kaj koncept demokracije sploh pomeni in kaj ga loči od avtoritarnih režimov. Ob tem ostaja nesporno, da je demokratizacija politike skozi dela političnih mislecev (John Stuart Mill, Alexis de Tocqueville) postala neločljivo povezana s predstavo o moderni družbi. Ta ideja kljub številnim vprašanjem in razočaranjem glede razvoja družbe ostaja nesporni postulat. Toda koncept demokracije je fluiden in se spreminja skozi čas, zato njeno proučevanje pravzaprav pomeni zasledovanje premikajoče se tarče (Markoff 2003b: 15, 28).

Zgodovina sprejemanja in definiranja političnih, socialnih in civilnih pravic na Slovenskem je zgodba o spremembah v javni/politični areni in zasebni sferi tako v slovenskem kot mednarodnem kontekstu. Pri pisanju o tej obsežni temi sem se znašla pred dilemo, kako zaobjeti vse spremembe in dejavnike ter prikazati gradivo, ki bi kompetentno odgovarjalo na vprašanje, kaj vpliva na tempo sprejema demokratične novosti. Že v samem začetku sem se tako odločila za interdisciplinarni pristop s posegi na področje zgodovine, sociologije, politologije – vendarle moram priznati, da me je predvsem vodila Clio. Delo tako temelji zlasti na bogatem arhivskem gradivu številnih društev, ki so nekoč delovala na Slovenskem, in revijalnem in časopisnem tisku. Pri tem sem se opirala na dognanja raziskav, ki bi sodila v polje t. i. zgodovinske sociologije, kot se v anglosaškem svetu imenuje posebna disciplina, ki med drugim proučuje razvoj demokracije in tako izboljša naše znanje o bodočih posegih v politične procese (Smith 2005: 151). S tem v mislih je bilo pisano tudi pričujoče delo, ki, tako vsaj upam, ni le zgodba iz preteklosti, pač pa tudi navdih za prihodnost.

Delo je razdeljeno v dve kronološki poglavji, v katerih obravnavam modernizacijo oziroma strukturne značilnosti slovenske družbe, slovensko politično kulturo v dveh različnih državah in pripravljenost političnih elit, da bi sprejele zahteve, ki jih je zastavljalo zlasti žensko gibanje. Sprva so predstavljene strukturne okoliščine, ki so vplivale na demokratizacijo, ki je tudi evidenten izraz modernizacije. Modernizacija naj bi se kot skupek dolgotrajnih družbenih in zgodovinskih procesov začela z industrijsko revolucijo, ki je preobrazila tradicionalno družbo v moderno. Modernizacijo tako najpogosteje določata kapitalistični razvoj in razpad agrarne družbe zaradi urbanizacije in proletarizacije ter sistematično izoblikovanje množičnega izobraževalnega sistema. Vsi ti procesi so pripomogli tudi k demokratizaciji. Ambivalentnost modernizacijskih procesov, značilnih po naraščanju družbene neenakosti in hkrati oblikovanju ideologij enakosti ter racionalizaciji življenja, je povzročila oblikovanje novih struktur in priložnosti za nastanek novih zahtev ter možnosti za kolektivno akcijo in množično mobilizacijo, ki so terjale spremembe. Kolektivne akcije so bile tako najprej izraz reakcije na umik tradicionalnega sveta in izmuzljivosti uresničevanja koncepta pravičnosti. Demokratizacija je bila stranski produkt meščanskega projekta, ki so ga prevzeli novo nastali politični akterji s širitvijo novih idej in ideologij v javnosti (Elder 2003: 278).

V knjigi sem se posebej posvetila tudi politični kulturi. Izraz uporabljam v najširšem smislu, saj ga razumem kot politične prakse in diskurze v določeni družbi (Cubano Iguina 1998: 632). Za vsak politični sistem je tako značilen vzorec orientacij, ki so del vsake politične akcije. To so stališča do politike, politične vrednote, ideologije, nacionalni značaji in kulturni etos (Lukšič 2003: 260). Prepričanja in vrednote vplivajo na izbor najučinkovitejših strategij gibanja. Prav tako izbor vrednot, prevladujočih v nacionalnem telesu, kot sta avtoriteta ali red, vpliva na pripravljenost do participacije v družbenem gibanju (civilna kultura) in tudi na pripravljenost nosilcev oblasti do akceptiranja novosti. Zaradi široke definicije politične kulture, ki jo uporabljam, sem v poglavje vključila

tudi politične prilžnosti in prve oblike združevanja državljanov in državljanek – društva.

V tekstu je posebna pozornost namenjena še političnemu udejstvanju državljanov in državljanek, zlasti tisti bolj neposredni participaciji. Medtem ko je organiziranje zlasti delavskih množic in njihovo vključevanje v dnevno politiko v preteklosti bilo že predmet številnih študij (Miroslav Stiplovšek, Janko Pleterski, Dušan Kermavner, Jasna Fischer, Franc Kresal) so v zadnjem obdobju so nastala številna dela, ki v precep jemljejo spol in žensko ter posledično tudi žensko gibanje in ki so spodbudila tudi nastanek tega dela. Tako je izšlo kar nekaj monografij in člankov, ki naj bi osvetlili razvoj ženskega gibanja na Slovenskem.¹ Ravno na podlagi teh raziskav in tozadevnih zgodovinskih virov je nastalo tudi moje delo, sprva pisano kot doktorska disertacija. V njem sem skušala ovrednotiti feministično in žensko gibanje in raziskati razloge za neuspešno implementacijo volilne pravice žensk na Slovenskem. Z raziskovanjem se je izkazalo, da krivde za nesprejetje volilne pravice žensk na Slovenskem nikakor ni mogoče preprosto pripisati liberalnim političnim strankam v vladi in njihovi preračunljivosti, kar so bile ugotovitve nekaterih zgodovinarjev, ki so jih primarno zanimale politične stranke in politične razmere, volilno pravico žensk pa so omenjali le obrobno.² Zbrano gradivo ni ponudilo monokavznega odgovora in interpretacije je bilo treba iskati v korelacijah med tremi dejavniki: politično kulturo, modernizacijo in razmerjem med izzivalci in nosilci oblasti. Zgodbo nesprejema volilne pravice žensk je bilo treba postaviti v širši kontekst ostalih gibanj in demokratizacije slovenskega prostora.

Zahteva za volilno pravico žensk je bila tako postavljena v kontekst historizacije politike, demokracije in socialne države. Ti koncepti so se izluščili iz pokroviteljsko oblikovane politike 19. stoletja, kjer so dominirali lokalni veljaki, in politične modernizacije

¹ Zbornik o Splošnem slovenskem ženskem društvu, članki in dela: Vesne Leskošek, Barbare Šatej, Anke Vidovič Miklavčič, Marte Verginella, Milice G. Antić.

² Glej: Rahten 2002: 168; Gligorijević 1979: 68-70; Mikuž 1965: 206.

»od zgoraj«, ki jo je usmerjala dunajska administracija. Ko je bilo v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja povsod slišati tožbe nad vse slabšimi časi in negotovostjo in je naraščalo industrijsko delavstvo kot tudi revščina na podeželju, je slovensko meščanstvo uspešno obvladalo nezadovoljstvo (Vodopivec 2006: 95–98). Vpelo ga je v širokopotezno in tudi vse bolj socialno zastavljeno politiko. Z idejami enakosti je skozi slovenstvo kot nacionalno afirmativno gibanje zelo uspešno »okužilo« tudi preprosto ljudstvo, posledično pa se je tako širilo tudi zaupanje v demokracijo (Grdina 2003: 18). Na prelomu stoletja tako ni več mogoče spregledati delavskega, krščanskosocialnega in končno tudi ne ženskega gibanja, ki so postali pomembni nosilci demokratizacije.

Navsezadnje je v tekstu posebej obravnavana tudi vloga nosilcev oblasti v spremenjenih političnih razmerah in njihova naklonjenost demokratičnim novostim. Tako je bila volilna pravica žensk v avstro-ogrskem obdobju na Slovenskem vsaj delno implementirana. Po mnenju takratne politične oblasti naj bi Kranjsko tedaj odlikoval v tem oziru »*najmodernejši red v monarhiji*«. Vse to se je spremenilo v državnem okviru Kraljevine SHS, kjer je bilo bistveno manj politične volje za sprejem demokratičnih novosti. Kljub temu da se je predanost nekaterih političnih akterjev za politične spremembe stopnjevala, je njihovo delo imelo manjši učinek na nosilce oblasti. Glasne politične akcije so ostajale brez odgovorov, kar ne pomeni, da niso iste politične elite za kritiko svoji nasprotnikov uporabljale prav diskurza civilnih akterjev, torej demokratičnega diskurza, ki je postal vpet v kolektivistične ideologije. Ta paradoks je v knjigi podrobneje osvetljen.

Omenjeni proces na Slovenskem sem vključila tudi v širši mednarodni kontekst. Tako demokratizacija kot družbena gibanja sta namreč transnacionalna fenomena, mednarodni aspekt pa sestavni del obeh pojavov. Prenosljive politične ideje tako zaznamujejo konkreten politični ustroj, ki oblikuje in postavlja meje javnega diskurza in vsakdanjega življenja. Vpliva tudi na tiste, ki so iz sodelovanja v politiki izključeni, tudi zaradi spola. Ravno z raziskovanjem koncepta državljana/državljanke in politične kulture so redefinirana tudi

naše spoznanja o velikih vprašanjih v zgodovini. O pomenu združevanja politične zgodovine in zgodovine spola, priča citat Ellen DuBois: »Če je bila ženska zgodovina otrok nove socialne zgodovine, bo mogoče mati nove politične zgodovine« (Cott et al. 2003: 151). Pri razumevanju političnega življenja pa Joan W. Scott priporoča še, da se diskurzu in praksi doda fantazma, nezavedno. Politika tako nikoli ni le potreba, da se zadostijo določeni interesi, nujno potrebna je tudi fantazma. Pri tem citira Renato Salecl: »Politika brez fantazije, brez manipulacije nezavednih modelov uživanja, je iluzija.« Gre za razliko med predpostavko in podmeno govornega delovanja, za katero so skriti politični interesi (Salecl 1993: 194).

Pričujoče delo tako razkriva drobce v zgodovini demokratizacije, organizacije družbenih gibanj in skupinskih akcij, sprememb diskurzov in principov moči. Pojasnjuje, kako so družbena gibanja inkorporirala določene zahteve, naredila izbor strategij, ki so jih uporabila za doseg ciljev, in proučuje politično kulturo, v kateri so se razvila. Vendar politična kultura ni le kontekst v okviru katerega se pojasnjujejo fenomeni, pač pa je sama po sebi fenomen, povezan s politično areno, in izraz moči, ki se lahko umesti v druge kontekste. Proučevano gradivo nam bo spregovorilo o zgodovini političnega sistema in o posameznikih, ki so kot člani in članice dejavno ustvarjali družbo in jo spreminjali tudi v trenutkih norosti (Rotter 2005: 184).

NA PRAGU SPREMEMB

DOBA PREHODA

V 19. stoletju je na Slovenskem nastopila doba prehoda, celotna družba je bila izpostavljena modernizaciji. Stari režim je dobil tekmeča v napredujočem duhu moderne dobe, ob katerem so vse resnice postale začasne. Starorežimsko gospodarstvo in tradicionalna skupnost sta se sicer še oklepala tradicij, toda nehote sta se prilagajala novim zahtevam, soočila sta se z gospodarskimi spremembami in z novimi razumevanji sveta, ki so na Slovenskem sicer zamujali za ostalo Evropo. Postopen odmik od tradicionalnih vedenjskih vzorcev je vključeval tudi pojevanje cerkvenega vpliva, hkrati pa krepitev egalitarnih ideologij, ki so nadomeščale hierarhično percepcijo sveta. Na Slovenskem je tako kot drugod po Evropi enakost poosebljal privid nacionalne solidarnosti. Boj za demokracijo je bil sprva enačen z bojem za nacionalno afirmacijo. Nacionalne zahteve so terjale soudeležbo pripadnikov različnih narodnosti pri upravljanju države in našle svoje privržence tudi na Slovenskem. V drugi polovici 19. stoletja se je nacionalnemu afirmativnemu gibanju pridružila še druga ideologija, ki je poosebljala enakost in demokracijo, to je delavsko gibanje. Tega je na prehodu iz 19. v 20. stoletje na Kranjskem konceptualizirala socialdemokracija in Krekova politična misel. Organizacija »revežev«³ je

³ Primer Krekove retorike: »Kdo zatira delavca in kdo mu ne dopušča, da bi dosegel svoje pravice, kdo je vzrok, da živi slabše nego konji topih plemičev, nego psi tolstih bogatinov? – Hej, odgovori! – Ali ne vsi tisti, ki nečejo pripoznati delavcu pravice?« (Juhant 1989: 89).

bila odgovor na hudo gospodarsko krizo, ki je pretresala slovensko podeželje od šestdesetih let 19. stoletja dalje. Vendar pa je na nastanek novih političnih akterjev vplivala še cela vrsta dejavnikov.

Modernizacijski procesi so s svojimi številnimi obrazi postavljali pod vprašaj družbena razmerja na vseh področjih, političnem, socialnem, ekonomskem in kulturni sferi, ter po mnenju številnih avtorjev hkrati prispevali k širitvi demokracije (Kriesi 2004: 67; Knöbl 2003: 100–102). Ekonomski razvoj povezan s kapitalistično produkcijo in industrializacijo⁴ je vplival na spremembe v socialni strukturi prebivalstva. Naraščalo je socialno razslojevanje in proletarizacija, prihod železnice je spremljalo propadanje manufaktur, obrti in prevoznništva, spodbudil pa je razvoj rudarstva, zlasti premogovništva. Globlje transformacije družbenih struktur so se na Kranjskem, kjer je živela večina Slovencev in Slovenk, pričele odvijati hitreje šele proti koncu 19. stoletja. Glavna gospodarska veja v deželi Kranjski pa je bilo in ostalo kmetijstvo, predvsem poljedelstvo, ki je to vlogo ohranilo tudi na slovenskem ozemlju nove države Kraljevine SHS. Delež kmečkega prebivalstva (aktivnega in vzdrževanega) je bil po statističnih podatkih, ki jih povzemam po J. Fischer (2005b: 72), leta 1880 še 81 odstotkov, pred prvo svetovno vojno pa 67 odstotkov (Fischer 2005a: 31). Toda samo v šestih evropskih državah, ki so predstavljale jedro kapitalističnega razvoja, je tedaj kmetijstvo zaposlovalo manj kot večino moških prebivalcev (Hobsbawm 2007: 20).

Industrializacija, ki je na Kranjskem temeljila na črpanju naravnih bogastev ali v generacijah akumuliranem znanju delavstva (Fischer 1996: 18), je spodbudila urbanizacijo in posledično povečala število mestnega prebivalstva, čeprav so slovenska mesta ostajala razmeroma majhna in sta v njih pred prvo svetovno vojno prevladovali obrt in trgovina. V tem smislu je proces urbanizacije nekoliko podoben Švicarskemu, za katerega je prav tako značilen majhen delež urbane po-

⁴ Barrington Moore enači modernizacijo in industrializacijo, Norman Jacob ju opisuje kot dva različna procesa, čeprav se modernizacija lahko pojavi brez industrializacije. John Kaustky meni, da modernizacija lahko vključuje industrializacijo, industrializacija pa ne more vključevati vseh elementov modernizacije.

pulacije (Banszak 1996: 22). Pospešena industrializacija je tako spremenila le podobo zasavskih revirjev in Jesenic ter Tržiča. Mejo deset tisoč prebivalcev je na Kranjskem presešlo le mesto Ljubljana (41 727 prebivalcev), neuradna slovenska kulturna in politična prestolnica in upravno središče dežele. Tako se je na prelomu stoletja tudi Ljubljana uvrstila med 101 mest v Cislajtaniiji, ki so imela več kot 10 000 prebivalcev (Hobsbawm 2007: 343). Tu je med letoma 1880 in 1910 število meščanov in meščank naraslo za več kot 60 odstotkov. Kranj, drugo največje mesto na Kranjskem, je štel komaj 2580 ljudi.

Sestavni del procesov modernizacije, poleg industrializacije in urbanizacije, so bile tudi globoke spremembe v socialni sestavi prebivalstva. Te so se odražale v izginjanju majhnih in srednjih kmetij in proletarizaciji ter krepitvi novega meščanskega razreda, zlasti izobraženstva. Meščanstvo na Slovenskem, skoncentrirano v mestih in trgih, so sestavljali obrtniki, trgovci in redki manjši podjetniki, ki so se večinoma rekrutirali iz »starega« cehovskega meščanstva fevdalne dobe. Najpomembnejšo vlogo v slovenski eliti pa je zavzela inteligenca, meščani po izobrazbi in življenjskem slogu (uradniki, odvetniki, zdravniki). Slovenski meščani so bili v primerjavi z meščanstvom v hitro razvijajočih se centrih precej »rustikalna« skupina, kljub temu pa je bila to družbena elita, ki je razmišljala podobno kot elite drugod po Evropi (Grdina 2001: 146).

Prav tako pomemben del modernizacije je bila tudi racionalizacija sveta, kakor prevlado racionalnega vedenja v moderni industrijski družbi imenuje Weber. Modernost naj bi bila najbolj opisana kot »etos« ali »duh«, ki je nadomeščal tradicijo in njeno legitimnost. Dinamika modernosti je slonela na osvajajočem potencialu znanja in znanosti, ki se ji je pridružil komplementaren proces sekularizacije. Čeprav nekateri zgodovinarji in zgodovinarke poudarjajo, da je ravno 19. stoletje prineslo ponovno oživitev religije in da je ta postala ena izmed najpomembnejših kategorij identifikacije.⁵ Toda proces

⁵ Glej: Olaf Blaschke (ur.) (2002): *Konfession im Konflikt, Deutschland zwischen 1800 und 1970: Ein zweites konfessionelles Zeitalter*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

racionalnega dojemanja sveta je nastopil kot posledica institucionalno organiziranega izobraževanja. Ta je s kulturo standardiziral oblike nacionalnega jezika in nacionalno identiteto, sočasno pa je spodbujal racionalno percepcijo. Množično izobraževanje je ustvarilo tudi bralno javnost, ki je postala ciljna skupina posredovanja novih modelov vedenja in vrednot. Med pomembne vrednote modernizacije je sodilo tudi izobraževanje. Bilo je del imperativa novega meščanskega sveta, ki mu ni predstavljalo le vstopnice v boljše življenje, pač pa je bilo tudi del njihovega poslanstva, »*dviga in prosvetljevanja naroda*«.

Na Slovenskem se je stopnja pismenosti začela dramatično stopnjevati po uvedbi državnega obveznega šolstva leta 1869. Avstrija v tem pogledu zagotovo ni sodila med nosilce sprememb, tako kot recimo Prusija, kjer je bil razvoj obveznega in brezplačnega šolskega sistema dokončan z zakonom iz leta 1794, ki je poddržal šolstvo. Stopnja nepismenosti slovensko govorečega prebivalstva je okrog leta 1900 dosegala povprečje v monarhiji (24 %), kljub temu pa je bila nizka, saj je bilo bistveno manj nepismenih le Nemcev (7 %), Čehov (5 %) in Italijanov (16 %).⁶ V primerjavi z južnimi deli Evrope, Španijo (52 odstotkov nepismenih), Romunijo in Bolgarijo, kjer je bilo 62–65 odstotkov nepismenih, ali Srbijo 77,5 odstotkov, je bila pismenost na Kranjskem zelo visoka in nasprotno nizka v primerjavi z Nemškim cesarstvom. Tam so bili nepismeni le 3 % prebivalstva (Foreman Peck 2005: 22). Vzporedno s pismenostjo je naraščala uporaba tiskanih medijev. Ti so na Slovenskem začeli nastajati v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja, ko so slovenske elite že imele sredstva za izdajanje časnikov, imele pa so tudi že dovolj velik krog bralcev. V devetdesetih letih 19. stoletja sta svoja glasila začela izdajati tudi socialdemokratsko in krščanskosocialno gibanje.

⁶ Z več podatkov glej: Österreichische Statistik, zvezek 63, 1902. Javne šole na Kranjskem je v šolskem letu 1911/1912 obiskovalo 43,2 odstotkov učenk, avstrijsko povprečje je bilo 34 odstotkov. Privatne šole je na Kranjskem obiskovalo 76,7 odstotkov učenk, avstrijsko povprečje je bilo 61 odstotkov (Österreichische Statistik, 1914. Statistika za šolsko leto 1911/1912)

Ob koncu 19. stoletju so se začele dogajati spremembe tudi v kontekstu samoumevnosti diskurza bipolarnosti med moškostjo in ženskostjo. Ta je namreč postajal vse bolj predmet dvoma. Hitre spremembe so se dotikale podobe matere in gospodinje, ki sta sodili v širši kontekst preoblikovanja družine. Če je družina pomanjšan model družbe, potem so ravno razmere v družini najjasnejši kazalnik družbenih sprememb. Transformacija družbe tako ni možna brez preobrazbe družine (Prpa Jovanović 1994: 363). Pot k tovrstnim spremembam in posledično oblikovanju ženskega gibanja, naj bi po mnenju nekaterih avtoric in avtorjev spodbudilo ravno izobraževanje in vstop žensk v plačano poklicno delo (Skocpol 1995: 318; Goody 2003: 189). Toda modernizacija je proces, ki se nikakor ni odvijal premočrtno, kot neprekinjen razvoj, ki bi zabrisal stare modele in vzorce. Tako se na primer v 19. stoletju predružači vloga žensk in se pod vprašaj postavijo veljavne norme, hkrati pa so nekateri prežitki starodobnosti vztrajali in soobstajali v sodobnosti.

V vse več evropskih državah je izobraževanje deklic postalo obvezno, npr. v Franciji z zakonom Falloux (1850), ki je zahteval, da vse skupnosti z več kot 800 prebivalci vzdržujejo šolo za deklice, ali v Španiji z zakonom Moyano (1857), ki je predpisal vzdrževanje dekliške šole na 500 prebivalcev. V tem pogledu tudi avstrijske dežele niso bile izjema, saj je zakon iz leta 1869 tudi tu uvedel obvezno ustanovitev dekliških šol. Ljubljana je tako svojo prvo dekliško šolo ustanovila leta 1875. Prav tako pomemben dosežek proti koncu 19. stoletja pa je bilo tudi odprtje višjega šolstva za študentke, ki se je za različne znanstvene discipline, zgodil v različnih obdobjih. Ženskam je filozofska fakulteta odprla svoje predavalnice leta 1898, medtem ko so študentke lahko študirale pravo šele po koncu prve svetovne vojne (Albisetti 1996: 51–52). Na avstrijskih univerzah je leta 1910 študiralo 6,3 odstotka žensk. Delež študentk s Kranjske je na graški univerzi znašal 4 odstotke (s Štajerske 6 odstotkov), pri tem velja omeniti, da so večino predstavljale izredne slušateljice. Delež rednih študentk, ki so imele namen pridobiti formalno potrdilo o izobrazbi, je bil še nižji (Heppner 1993: 90–91). Nemčijo in Avstrijo je v tem

oziru prehitela Srbija, ki je ženskam omogočila redni vpis leta 1887, pa tudi delež študentk je znatno presegal število v avstrijskem delu monarhije, saj je znašal v šolskem letu 1905/6 v Srbiji 13 odstotkov.

Kranjska v izobraževanju deklic nikakor ni prednjačila, a se je ponašala z visokim deležem pridobitnih žensk. V statistični kategoriji vseh pridobitnih (moških in žensk) so Kranjice predstavljale kar 49 odstotkov. Večji delež žensk s statusom pridobitnih srečamo le še v Šleziji, eni izmed industrijsko najrazvitejši pokrajin Avstro-Ogrske. Avstrijsko povprečje je bilo 42 odstotkov pridobitnih žensk (Žnidaršič 2000: 119–121). Vendar nam statistika o deležu pridobitnih žensk med vsemi ženskami kaže povsem drugačno sliko. Na Kranjskem je bilo med vsemi ženskami pridobitnih 56 odstotkov, kar je bilo tudi povprečje v Cislajtaniji in Kranjska v tem oziru ni izstopala iz povprečja (Biffl 1996: 134). Visok delež žensk med vsemi pridobitnimi prebivalci je tako razložljiv s pomanjkanjem moških na Kranjskem, kar potrjuje tudi visok delež samskih žensk. To je bila posledica gospodarske krize, ki je povzročila izseljevanje moških in zaposlovanje žensk na nižje plačanih delovnih mestih.

Industrializacija je z zaposlovanjem delavk in delavcev na delu v tovarnah, torej izven doma, spreminjala tudi odnose med ljudmi. Z migracijami z vasi v mesta se je rahljala tradicionalna skupnost, ki je nadzorovala moralo. Spolne prakse mladih so se izmaknile nadzoru. Vzdrževanje družinskega življenja in zakonskega stanu je postalo z odsotnostjo enega izmed zakonskih partnerjev še bolj problematično, vendar so se družine zavedale, kako pomembna je strategija zagotavljanja tudi drugih dohodkov, ne le kmetijskih. Dnevna izkušnja dela v tovarni se je zelo razlikovala od dela na podeželju. Medtem ko je pri delu na kmetiji sodelovala celotna družina, starši niso bili ločeni od otrok, in delo ni bilo individualistično, je za delo v tovarni, ki ga je določal ritem strojev, veljalo nasprotno. Ritem delavca oziroma tovarniške delavke ni bil več njegov ali njen čas, pač pa čas delodajalca, ki ga nikakor ni bilo moč povezovati z domom (Timm in Sanborn 2007: 61–65).

Socialne razlike ter zlasti revščina in beda, ki so spremljale industrializacijo, so se v diskurzu 19. stoletja izražale predvsem kot skrb za ranljivejše skupine prebivalstva. Predmet tega diskurza so postale tudi delavke, čeprav so ženske skozi 19. stoletje v Evropi še vedno ostajale pretežno zaposlene v tradicionalnih sektorjih. V tovarnah je bila ranljivost žensk pri opravljanju težkih del še posebej poudarjena, saj je bilo nasprotje z ženskostjo najbolj očitno. Delavke so pod vprašaj postavljale razmerje med ženskostjo in plačanim delom, ki jih je kot nasprotje definiral takratni diskurz. Po mnenju Joan W. Scott (1998: 420) so bile ženske v diskurzu 19. stoletja percipirane že kot same po sebi potrebne zaščite, saj niso imele možnosti lastnega glasu v procesu odločanja. Strah pred zaposlovanjem delavk pa je treba interpretirati tudi kot strah pred zaposlovanjem pripadnic srednjega sloja (Scott 1998: 407). Zaposlovanju je bila namreč na prelomu stoletja izpostavljena povsem nova kategorija žensk, ki si je delo poiskala v poklicni skupini dvornih, državnih in drugih javnih služb, zlasti v izobraževanju. Feminizacija učiteljskega poklica se je dogajala tako na Kranjskem, kjer se je 42-odstotni delež učiteljic med vsemi zaposlenimi v izobraževanju iz leta 1900 povzpел na 63 odstotkov leta 1910, kot drugje (Žnidaršič 2000: 221). V Avstriji je ta leta 1896 znašal 43 odstotkov, enak delež učiteljic je zaposlovala tudi Srbija v letu 1900, v Angliji je bilo tedaj zaposlenih 74,5 odstotka učiteljic, samo odstotek manj učiteljic pa so v letu 1900 imele ZDA (Albisetti 1996: 41; Božinović 1996: 82; Banzak 1996: 24). Manjši delež učiteljic sta denimo zaposlovali Švica (52 odstotkov leta 1910) in Nemčija (32 odstotkov) (Banzak 1996: 24; Bridenthal in Koonz 1976: 317). Vstopanje žensk med učno osebje je bilo del nezadržnega trenda vstopanja žensk v državni sektor, kjer so postale nepogrešljiva pisarniška moč. Njihovo zaposlovanje naj bi bilo povezano z uvajanjem pisalnih strojev, do leta 1910 pa so uradnice v Cislajtaniiji predstavljale že četrtno vseh zaposlenih v uradništvu. V Avstriji so to bile najpogostejše soproge, hčere in vdove že zaposlenih uradnikov (Appelt 1996: 121). Rast zaposlenih žensk v uradništvu je bila del splošne usmeritve birokratizacije države. Državni aparat je rasel

v vseh evropskih državah. V Veliki Britaniji se je število uradnikov med letoma 1891 in 1911 kar potrojilo, v Nemčiji so predstavljali 6 odstotkov vse delovne sile (Hobsbawm 2007: 103). Tudi Avstrija ni bila izjema. Število uradnikov se je v letih 1890–1910 skoraj podvojilo, v letih 1850–1910 pa potrojilo (Bruckmüller 2006: 8). Številčno avstrijsko uradništvo je posebej neosebno vladavino prava, ki je zagotovilo tradicionalno močno vlogo države.

Uradništvo je predstavljalo steber avstrijske monarhije in elito države. Skoraj vsi avstrijski umetniki in znanstveniki so izšli iz uradništva. Izobražena, delovna in disciplinirana bidermajerska elita je izražala lojalnost svojemu delodajalcu cesarju, hkrati pa bila nosilec modernizacije in varuh zakona, pravi Ernst Bruckmüller (2006: 8). To dokazuje tudi Waltraud Heindl (2006: 57), ki se je z vlogo birokracije v avstrijski družbi ukvarjala še podrobneje. Birokracija je ščitila civilne pravice in svoboščine državljanov, kar je bila moralna odgovornost monarha, ter bila poleg cerkve in vojske glavna zaščitnica sistema. Seveda pa je imela tudi pomanjkljivosti, bila je ujeta v pedantni formalizem, strogo spoštovanje tudi najmanj pomembnih predpisov, vendar nikoli prežeta z vplivom političnih strank in korupcijo (Sked 2006: 67).

POLITIČNA KULTURA V AVSTRO-OGRSKI MONARHIJI

V pričujočem delu poudarek ne bo na proučevanju politične kulture kot atributa posameznikov, ki ga je moč meriti z javnomnenjskimi anketami, ali politični socializaciji, s katero se oziroma so se v glavnem ukvarjali politologi (Lukšič 2006: 39). Sama definicija predmeta namreč ni pojmovno logično konsistentna in je zato politično kulturo nemogoče razmejiti od drugih konceptov, ravno v tem pa je skrit potencial koncepta, saj presega klasična politološka raziskovanja (Kolenc 1993: 10). Odsotnost normativne definicije pre-

prečuje reifikacijo pojma in omogoča naboje. Vodopivec (2005: 461) tako povzema definicijo politične kulture po Ernstu Hanischu kot »*splet usmeritev, razpoloženj in odnosov do političnih procesov in struktur*«, katerih del so tudi prevzeti in s političnimi simboli podprti vedenjski obrazci. Njena še širša definicija je podana kot »*skupek diskurzov in praks*«, vse, kar je napisanega in povedanega o političnem sistemu (Cubano Iguina 1998: 632). Manka normativne definicije pojma se zaveda tudi Helmut Konrad, ki v svoji definiciji poudarja vrednote posameznikov, skupin in družbe kot celote, ki vplivajo na vedenje ljudi v odnosu do političnega sistema (Barany 1998: 195).

Slovenska politična kultura je kot del avstrijske politične kulture temeljila na jožefinski zapuščini, ki so jo utelešale pravna država, birokracija in racionalistična podoba vladarja. Tako so politične stranke tudi v obdobju političnih kriz po letu 1897, ko parlament zaradi obstrukcije mladočehov in nemških nacionalistov ni zasedal, pristajale na uporabo 14. člena in izdajanje odredb vlade in cesarja. Te je državni zbor brez posebnega odpora tudi potrdil, kar kaže na splošno priznanje cesarjeve oblasti. Spoštovanje avtoritet in tradicije je z razvojem katolicizma prepojilo tudi ljudsko kulturo. Ta se je oblikovala na izrazito protimodernih osnovah in preprečila razvoj političnega individualizma. Nastavki za to so bili v ljudski kulturi 18. stoletja, ki je bila prepojena s spoštovanjem avtoritete svetnikov pod vodstvom cerkve. Prevladoval je zaprt sistem vrednot, ki je podpiral sveto trojico očetov, tistega v nebesih, v državi in v družini (Barany 1998: 209). V avstrijski politični kulturi naj bi se demokracija prepletala z elementi avtoritarnosti. Enotnost habsburške družbe pa se je vzpostavljala preko družbenih skupin, ki so segale do njenih najbolj oddaljenih meja, to so bile: vojska, cerkev in uradništvo (Brückmüller 2006: 2). V osrčju delovanja vseh treh družbenih skupin pa je ležal ravno princip hierarhičnosti tesno povezan z nadzorom.

Ravno prevlada te značilnosti avstrijske politične kulture naj bi bila razlog za kasnejši zlom parlamentarnih institucij v medvojnem obdobju v vsej srednji Evropi, z izjemo Češke (Barany 1998: 247). V Avstriji se podobno kot v Sloveniji uveljavi stanovski koncept, avtoriti-

tarna država, za katero je značilno bolj konservativno in »organsko« razumevanje kot pa denimo racionalistično, značilno za Nemčijo. Avstrija tako še danes velja za vzor korporativizma, usklajevanja interesov različnih družbenih skupin, prav tak korporativizem pa naj bi bil tudi rdeča nit za dokaz kontinuitete politične kulture na Slovenskem. Po nekaterih avtorjih naj bi prav ideja korporativizma preko Kreka našla plodna tla pri pomembnih katoliških mislecih, pa tudi pri socialistih in socialdemokratih ter celo pri liberalcih, svoj izraz *par excellence* pa je seveda imela v povojnem samoupravljanju. Ključna značilnost korporativizma je v njegovi antiliberalni nastrojenosti, ki je ostala stalno prisotna, spreminjale so se le legitimne osnove (Žižek 1987, Lukšič 2006).

Tradicionalne prvine politične kulture sooblikujejo tudi sodobno družbo, tako recimo v sodobni francoski državi ostaja osrednja vrednota laičnost, katolicizem tam nikoli ni uspel preseči tradicije republikanstva in revolucije. Francoska družba je strogo ločila cerkev od države, koncept državljana pa se zdel nezdružljiv z vlogo katolika, ki je bila v francoskem političnem diskurzu povezan z monarhizmom. Tako je bil vsak denar iz francoskega državnega proračuna, ki ga niso namenili verskim ustanovam, razumljen kot direkten prispevek k javnemu izobraževanju (Boyer 2004: 15).

Prav tako lahko prepoznamo določene tradicije, ki sooblikujejo sodobne srednjeevropske družbe, tudi v politični kulturi stare Avstrije. V njej srečamo vsaj dva konfliktna odnosa. Prvi je zaobjel konfliktno razmerje med racionalno vladavino prava/liberalizmom nasproti religiji. Rimskokatoliška cerkev je s svojo ekskluzivnostjo prežela državo, tej pa se je po robu postavila šibka jožefinska razsvetljenska dediščina. To je poosebljal lik cesarja Jožefa in tudi delo Marije Terezije, ki sta spodbudila modernizacijo »od zgoraj«, pri tem pa se je seveda okrepilo zaupanje v cesarja in njegovo avtoriteto. Kljub temu pomemben aspekt jožefinske politične kulture predstavljala netolerantnost do drugače verujočih, zahtevana pokornost in strahospoštovanje. Politični katolicizem je počival na naravnem in družbenem redu (Barany 1998: 206–209). Verski ekskluzivizem je moč

prepoznati tudi v tem, da so šele leta 1867 judovski skupnosti dali polne državljanske pravice. Judje so sicer že leta 1848 pridobili pravico do volitev v parlament in posesti zemlje, toda neoabsolutizem je te pridobitve ukinil (Wrobel 2001: 3). V Angliji je Judovska skupnost pridobila državljanske pravice že leta 1858, vključno z aktivno in pasivno volilno pravico. Emancipacija Judov je postajala v družbi 19. stoletja norma, ki je bila recimo kot predpogoj za državnost Srbije in Romunije postavljena celo na Berlinskem kongresu (Green 2005: 657). Vse te ugotovitve pa ne morejo veljati za Avstrijo, v letu po Berlinskem kongresu je bila namreč ravno tu rojena nova beseda – antisemitizem (Johnston 1993: 33). Sedemdeseta in osemdeseta leta 19. stoletja označujejo vzpon političnega antisemitizma.

Druga konfliktna značilnost avstrijske politične kulture je na eni strani vsebovala množično politično mobilizacijo, ki se je dogajala pod vplivom nacionalnih gibanj in različnih političnih strank, na drugi strani pa njeno globoko nepolitičnost. Del prebivalstva, ki je nasedel »politiki«, naj bi bil, kot pravi Peter Vodopivec, spolitiziran do dna duše. Slepo je sledil strankarskim veljakom in aktivistom (Vodopivec 2005: 466). Drugi del bidermajerske Avstrije pa se je raje kot v politično aktivnost, ki bi nasprotovala oblasti, zatekel v privatno »jamranje in pritoževanje« ter na ta način doprinesel k politični nedoločnosti in medlosti, ki naj bi se na Avstrijskem obdržala vse do danes (Johnston 1993: 25). Za slednje naj bi bil značilen konformizem, ki se je uveljavil kot posledica stroge discipline, ki je ljudi učila brezpogojne poslušnosti.

Staroavstrijska politična kultura je prav gotovo določala tudi slovensko politično kulturo, saj kot pravi Peter Vodopivec (2005: 466) najdemo značilnosti avstrijske politične kulture pri vseh srednjeevropskih narodih. Hkrati pa je treba dodati, da je bila avstrijska politična kultura globoko fragmentirana, saj so se pri različnih narodih oblikovale lastne politične subkulture. Zagotovo je ena izmed značilnosti slovenske politične kulture »kulturni boj«. Pod tem pojavom se skriva več značilnosti, pa tudi posebnosti slovenske politične kulture, še dodatno naj bi jo namreč označeval mo-

čan katoliški, celo klerikalni pečat, šibak liberalizem, idejno politična ekskluzivnost in ostra katoliško-liberalna polarizacija, ki je ostala konstanta slovenskega političnega prostora. Slovenci so na Kranjsko zanesli »*Kulturkampf*« iz nemškega prostora, kjer je termin pomenil izrinjanje katoliške cerkve iz javnega življenja. V Nemčiji je bilo oblikovanje močne in koherentne katoliške stranke odgovor na večinsko protestantsko skupnost, saj so liberalci želeli ustvariti skupnost, v kateri bodo uveljavljene vrednote protestantizma. Slovenci so »*Kulturkampf*« prevedli v kulturni boj in mu dali drugačen pomen. V Avstriji je močna katoliška stranka v nasprotju z nemško temeljila na malomeščanstvu. Pojav je mogoče pojasniti z zamudo pri uveljavljanju množičnih strank, kar je pomenilo, da je pri katoliški stranki izostala mobilizacija nižjih razredov in značilna protisocialdemokratska usmeritev. Ta usmeritev se je okrepila šele po letu 1903, ko se je avstrijska katoliška stranka uspešno spremenila v množično stranko in je postala najmočnejša politična stranka v avstrijskih provincah (Boyer 2004: 19). Toda v nasprotju s slovensko katoliško stranko je imela na dunajskih ulicah enakovrednega nasprotnika v drugi, prav tako množični stranki – socialdemokrati, najmočnejši stranki v dunajskem parlamentu. Nasprotno je Slovenska ljudska stranka (SLS) s precej manjšimi problemi obračunavala s šibko liberalno stranko, ki je zaradi demokratičnih sprememb vse bolj izgubljala tla pod nogami.

Na Slovenskem je katoliška stranka v znamenju kulturnega boja izvajala napade proti liberalcem, prevzela je demagoško retoriko in kulturni boj s svojo osredotočenostjo na najštevilčnejši sloj na Slovenskem, kmeta, še bolj zaostрила. SLS je iz volitev in procesa demokratizacije izšla kot zmagovalka in daleč za seboj pustila ostali dve politični opciji. Ostra politična polarizacija je ostala značilnost slovenske politične kulture tudi v medvojnem obdobju. Vsaka politična stranka je podobno kot recimo v Belgiji, kjer je prav tako obstajal model treh političnih taborov, in še kje po Evropi začela vzpostavljati lastno strankarsko infrastrukturo, ki je tako pomenila ločitev duhov na vseh poljih družbenega življenja. Te tri politične »družine« so

kot trije stebri povzročili »delitev družbe« (van Ginderachter 2005: 269). Pripadati enemu izmed taborov oziroma njihovim mrežam zaupanja pa je bila nujnost, saj so med drugim skrbeli tudi za socialno varnost posameznika.

OBlikOVANJE MNOŽIČNIH STRANK

Množične politične stranke, izraz široke participacije množic v politiki, so nastale kot posledica uveljavitve splošne in enake ter direktne volilne pravice. Posledično je tako izginjal cenzus, pojavile so se nove tehnike predvolilnih kampanj. Vendar pa je njihova idejna profiliranost in organizacija bila odvisna od stopnje modernizacije dežele (stopnje industrializacije ipd.) in njenih kulturnih značilnosti (prevladujoča religija, jezik, narod). Nastanek množičnih strank so tako zaznamovale zlasti socialdemokratske in katoliške ljudske stranke (Caramani 2003: 144, 426). Zadnje je močnejše podpiralo volilno telo iz periferije, medtem ko so socialdemokratske stranke imele večjo podporo urbanih centrov. Množične politične stranke so učinkovito nadomestile »stare« politične stranke, ki so jih poosebljali liberalci in konservativci, ter navezale nase tisti del volilnega telesa, ki je komaj zdaj dobil volilno pravico (Caramani 2004: 78, 164).

Pred nastankom množičnih političnih strank so v avstrijskem delu monarhije obstajali le neformalni »klubi« poslancev, ki so povezovali liberalce in konservativce in poslance, ki so zastopali interese narodnosti. Pred letom 1880 kandidature za volitve niso bile javno objavljene, namesto političnih strank so bili oblikovani volilni odbori, prava agitacija pa se je pričela šele med volilnimi možmi (elektorji), ki so bili v glavnem lokalni veljaki (Bader Zaar 1998: 315). Včasih je prepričevanje volilnih mož, ki so jih izbrali volivci in ki so pravzaprav šele volili poslanske kandidate, vključevalo tudi osebne obiske kandidatov na njihovem domu, običajno pa je bilo prepriče-

vanje omejeno na sestanek volilnih mož neposredno pred volitvami (Melik 1965: 196). Ob začetku uveljavljanja volitev so se tako volilni moške in volivci mestne kurije zelo samostojno odločali ne le o izbiri kandidatov, pač pa celo o njihovi postavitvi.

Proti koncu stoletja se je pričelo politično življenje spreminjati. Samostojna vloga volilnih mož je postajala vedno bolj omejena. Uveljavlja se narodna in tudi že strankarska disciplina. Vendar pa so tedaj možnosti za neodvisno kandidaturo še vedno obstajale. Kandidati, ki so navkljub odločitvi volilnega odbora stranke želeli kandidirati, so to lahko še vedno storili. Agitacija je bila preprosta, stroški pa niso bili veliki. Z uvedbo direktnega glasovanja in razširitvijo volilne pravice v novem stoletju pa se je vse to spremenilo (Melik 1965: 197). Politika se je profesionalizirala, stranke pa so prevzele nalogo družbene integracije, gosta mreža društev, ki se je ukvarjala z različnimi platmi vsakdanjega življenja, je posameznika vpela v lastno subkulturo (della Porta 2003: 124, 127). Stranka mora v novem stoletju, če želi proslavljati uspeh, zbrati precej večje število glasov. Za izpolnitev teh nalog je bilo treba vzpostaviti povsem drugačen aparat, torej takšen, ki je segal v vsako, tudi oddaljeno vas, obvladoval propagando, nujen pogoj pa je bila tudi disciplina. Nastale so centralizirane stranke, ki so agitatorje poslej zaposlovale in jih tudi plačale. Nastopila je doba organizacije.

V osemdesetih letih 19. stoletja se v avstrijskem prostoru pojavijo politične stranke: nemška nacionalistična stranka (1882) in liberalna Socialnopolitična stranka (1896), ter stranki, ki bosta pozneje mobilizirali največ volivcev, socialdemokrati (1888/9) in krščanski socialci (1893). Formalna ustanovitev političnih strank se je tako zgodila razmeroma pozno. V Nemškem cesarstvu oziroma tedaj še Prusiji je bila liberalna stranka ustanovljena že davnega leta 1859, katoliška stranka 1871 ter socialni demokrati 1875. V Belgiji, Švici in Veliki Britaniji pa je treba začetke političnih strank iskati še globlje v 19. stoletju.

Kranjski politični prostor sta v glavnem obvladovali dve politični stranki, ki sta se izoblikovali po Mahničevem nastopu v letu 1884.

V letu 1890 je bilo v Ljubljani ustanovljeno Katoliško politično društvo, leto pozneje pa še liberalno Slovensko društvo. V letih 1892–1894 je zaživela Katoliška narodna stranka (KNS), ki se je v letu 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS). Liberalci so leta 1894 ustanovili Narodno stranko (NS) za Kranjsko, bolj znano kot Narodno napredno stranko (NNS). V letu 1896 je bila ustanovljena še Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), potem ko so avstrijski socialdemokrati sklenili, da se po kongresu v Brnu preoblikujejo v sedem avtonomnih nacionalnih enot. Vse do 1908 so imeli v kranjskem deželnem zboru večino liberalci, to stanje so ohranjali tudi s sklepanjem kompromisov z nemško stranko, ki je predstavljala pomemben jeziček na tehtnici. Po tem letu je na Kranjskem zavladala SLS, ki je ostala na oblasti vse do začetka prve svetovne vojne. Socialdemokrati na Slovenskem so pred prvo svetovno vojno bili le marginalen dejavnik. V dunajski državni zbor niso mogli spraviti niti svojega najuglednejšega kandidata Ivana Cankarja (Grdina 2003: 187). Pri volitvah 1913 v splošno kurijo so tako dobili le nekaj več kot 5000 glasov, ki so v celotnem volilnem telesu predstavljali le 6-odstotni delež, ponekod pa niso uspeli organizirati niti enega shoda v podporo svojim kandidatom. Liberalna trdnjava je ostala le Ljubljana

Prva množična stranka, ki jo je prevevala strankarska disciplina, množično članstvo s centralnim vodstvom, ki je odločalo o nominaciji kandidatov, je tako bila nemška socialdemokratska stranka. Njihovo strankarsko članstvo in disciplina sta bile nekaj precedenčnega v evropski izkušnji (Hanagan 1998: 13). Od nemških socialdemokratov so se učili tudi avstrijski socialisti, potem ko je Adler združil frakcije v poznih osemdesetih letih 19. stoletja. Nemška socialdemokratska stranka je služila kot model organiziranja socialdemokratskim strankam širom po Evropi. Navdihnili je celo svojo konkurenco, nemško katoliško stranko, ki si je sposodila način dela socialdemokratske stranke ter sama postala model organizacije političnega katolicizma (Tarrow 1996: 139). V Nemčiji je bilo lansirano tudi socialno krščansko gibanje, ki se je v Avstriji spremenilo v

moderno množično politično stranko, ki je sledila stopinjam socialdemokratov (Barany 1998: 218).

Na Slovenskem je v vodenju politike za množice prednjačila Katoliška narodna stranka (KNS), ki se je v tem tudi ločila od svoje tekmice liberalne Narodno napredne stranke. SLS tako ne sodi le v kontekst nasprotij med konservativci in liberalci, ki so zaznamovala 19. stoletje povsod po Evropi, pač pa jo je treba umestiti tudi v proces razvoja množičnih delavskih in kmečkih strank. Množične stranke so kot gobe po dežju rasle po Evropi zaradi socialnih ekonomskih sprememb in prostorske mobilnosti, ki je nastala kot posledica industrializacije in urbanizacije (Caramani 2003: 425). SLS je že leta 1902 sprejela načrt svoje politične organizacije, stranka naj bi se organizirala po sodnih okrajih, za kritje stroškov stranke pa naj bi poskrbel ljudski sklad. Leta 1908 je stranka prvič nastavila stalnega tajnika Valentina Rožiča (Erjavec 1928: 240). Iz procesa vključevanja množic v politiko je na Kranjskem imela korist zlasti katoliška stranka. Tej je uspelo združiti pod plaščem SLS tako konservativne kot bolj radikalne krščanskosocialne tokove in preprečiti razbitje stranke (Pleterski 1998: 50). Katoliška stranka se je zelo uspešno iz stranke veljakov, kjer so eminentne osebnosti politiko izvrševale kot postransko dejavnost in zastopale le interese skupin volivcev, preobrazila v množično ideološko stranko z močno organizacijsko strukturo.

Socialdemokrati so svoje strokovno tajništvo ustanovili v Ljubljani leta 1907 in zaposlili plačanega strokovnega tajnika. Funkcijo je prevzel Anton Kristan, nato pa se mu je pridružil še Ivan Tokan. Že od leta 1905 pa je strokovno tajništvo delovalo v Trstu, kjer je bil tajnik Josip Kopač. Člani socialdemokratske stranke so članarino plačevali od leta 1893, sprva avstrijski socialdemokratski stranki in nato jugoslovanski. Po zgledu avstrijskih nemških socialdemokratov se je stranka financirala tudi iz prodaje strankinih kolekov, razglednic in vžigalic, ki so sploh postale glavni vir dohodka. Stranka je premogla tudi nekaj poklicnih organizatorjev, Josipa Petejana, Ivana Regenta in Rudolfa Golouha, ki so vzdrževali neposredne stike z delavci in bili zaposleni v sindikalnih organizacijah.

Liberalci naj bi sprva izražali bistveno manjše zanimanje za ljudstvo in ustrezno temu pred zoro novega stoletja uporabljali drugačne, bolj arhaične metode dela, kot so parlamentarni klubi in čitalnice oziroma narodni domovi (Grdina 2003: 138; Prijatelj 1966: 343). NNS se je za namestitev stalnega tajnika odločila leto kasneje kot SLS (najverjetneje je to funkcijo opravljal Ivan Bole), prav tako je šele v letu 1909 začela pobirati članarino (*Slovenski narod*, 4. 2. 1909). Pred tem je stranka temeljila na prostovoljnih prispevkih, pisarniško delo za stranko pa je opravljal kar uradništvo v banki Slavija, ki ji je načeloval strankarski prvak Ivan Hribar (Hribar 1983: 405). Sploh naj bi liberalno stranko po mnenju Josipa Mala (1993: 1104) odlikovalo pomanjkanje vsake organizacije. Ivan Prijatelj (1966: 324, 336–339) tako ugotavlja, da so se v okviru NNS pozivi za vzpostavitev čvrste strankarske mreže kar vrstili. Vendar pa so ostali neuspešni, neurešničena je ostala tudi izpeljava velikega narodnonaprednega shoda, ki bi odgovoril na prvi katoliški shod. Liberalna stranka je organizirala le »*Svetčev banket*«.

Potreba po strnjeni politični organizaciji se je rodila iz institucionalnih sprememb volitev in zakonodaje. Tako kot drugod po Evropi so tudi na Slovenskem začele izginjati občine, kjer so ob volitvah kandidirali le predstavniki ene same politične stranke (Caramani 2003: 428). Na ljubljanskih občinskih volitvah v letu 1900 SLS ni postavila svojih kandidatov v nobenem volilnem razredu. V letu 1905 je svoje kandidate že postavila v III. razredu z najnižjim cenzusom. Leta 1907 so bili katoliški kandidati postavljeni že v vseh treh volilnih razredih. V tem smislu so se spremenila tudi navodila za volitve: »*Treba gledati na to, da gredo vsi do zadnjega moža volit, če tudi npr. ni v domači občini nič nasprotstva, ali če tudi je v občini večina sigurno nasprotna*« (Šuštaršič 1900: 4). Volivce se je sedaj pozivalo, da namesto osebe volijo stranko (Prepeluh 1984: 30). Konkurenca med strankami je postala še ostrejša in konec koncev se to zrcalo tudi v novih volilnih pozivih. Ti zdaj od volivcev terjajo udeležbo na volitvah, četudi je stranki zagotovljena zmaga, ali pa je upanje na uspeh pičlo. To novost naj bi uvedli prav socialisti (Melik

1967: 200). Vendar pa predlogi kandidatov organiziranih strank, ki pogosto več ne kandidirajo domačih kandidatov, temveč »doktorje« iz mesta, naletijo vsaj v začetku pri volivcih na negodovanje (Melik 1967: 263).

Pozno spoznanje o neizogibni nujnosti vzpostavitve formalne mreže odborov in zaupnikov stranke se je v liberalnem taboru reflektiralo tudi v programskih stališčih. Čeprav je stranka pred koncem 19. stoletja podpirala neposredno, splošno, enako in tajno volilno pravico, je pozneje to svoje stališče spremenila. Vodilni liberalci so sicer govorili o podpori kmetu, svojo volilno bazo pa videli v srednjem meščanstvu. Zdi se, da je liberalce vstop ljudstva v politično življenje ujel nepripravljen. Koncept enakosti slovenskim liberalcem ni bil po godu, saj je »trojanski konj demokracije« naznanjal drugačno prihodnost, kot bi si jo želeli. Jurij Perovšek meni, da NNS ni našla podpore zaradi izrazite elitistične nastrojenosti (Perovšek 1996: 20). Vendar tej ugotovitvi lahko dodamo pogled Igorja Grdine (2005a: 44), ki poudarja, da so to napačne posplošitve ter da so tudi liberalci zasledovali »obče dobro«. Treba je priznati, da je bil meščanski koncept na Kranjskem težko uresničljiv že zgolj zaradi ruralnega značaja dežele. Kljub temu naj bi pri nepopularnosti liberalnega tabora imelo pomembno vlogo, kot trdi Peter Vodopivec (2006: 118), njihovo pomanjkanje posluha za socialno vprašanje.

RAZŠIRITEV VOLILNE PRAVICE

Slovenski politični prostor je bil na prelomu stoletja umeščen v avstrijski del avstro-ogrske monarhije, za katerega je bil značilen poznejši vzpon množičnih političnih strank, kar je bila neposredna posledica razmeroma pozne uvedbe splošne in enake volilne pravice. Ta se je tudi po uvedbi, kot piše Igor Grdina (1997: 78), še vedno zde-

Slika 1: Palača Deželne vlade

V stavbi uprave današnje ljubljanske univerze je bil pred prvo svetovno vojno sedež Deželne vlade za Kranjsko.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 25. 12. 1925.

la marsikateremu poslancu hudo problematična. Josip Vošnjak je tako ugotavljal, da se je moral otresti lastnih predsodkov do kmetov, da ti niso nek »nižji sloj človeške družbe in na svetu zato, da vzdržujejo ostale stanove«. Politik Vošnjak je bil namreč tedaj postavljen pred zahteven izziv, kako pridobiti njihovo zaupanje.

V 19. stoletju je zastopstvo prebivalcev Cislajtanije temeljilo na predstavništvu stanov, ki naj bi jih predstavljale kurije – volilni razredi. Te niso imele enake teže oziroma jih je predstavljalo različno število poslancev. V kranjskem deželnem zboru so obstajale štiri kurije: veleposestniška, trgovsko-obrtna zbornica, kmečka in mestna kurija. Poseben status so imeli nevoljeni člani – virilisti (škofje in rektorji univerz), na Kranjskem je imel to vlogo le ljubljanski škof. V ljub-

ljanskem deželnem zboru je veleposestniška kurija predstavljala 27 odstotkov vseh poslancev, trgovsko-obrtna zbornica je predstavljala 5 odstotkov, virilist 3 odstotke, kmečka 43 odstotkov in mestna 22 odstotkov vseh poslancev. Zastopstvo interesov je bilo v marsičem podobno srednjeveškem zastopstvu stanov, katero je odsevala tudi sestava državnega zbor na Dunaju. Ta je bil sestavljen iz poslanske zbornice, ki so jo volili deželni stanovi in senata – zgornje zbornice (Melik 1967). Poslanska zbornica je bila prav tako sestavljena iz kurij in v tem ni bila edinstvena v Evropi. Parlamenti v današnji Nemčiji z izjemo Prusije, Bavarske in Badna ali državne zbornice na Finskem in Švedskem so prav tako temeljili na zastopstvu interesnih skupin oziroma stanov.

Šele francoska revolucija je uvedla model direktnih volitev vseh upravičenih volivcev. Razdelitev volilnega telesa po teritoriju, ko izvoljeni predstavniki ljudstva predstavljajo svoj volilni okraj, se je zdela bolj pravična, egalitarna in nevtralna. Vendar pa pogosto uvedba te novosti ni bila takojšnja, nekatere neenakosti so v volilni pravici še

Slika 2: Zadnji Deželni odbor za Kranjsko

Člani zadnjega Deželnega odbora za Kranjsko, izvoljeni 1. 12. 1913; od leve proti desni sedijo: dr. K. Triller, dr. I. Zajc, dr. V. Pegan, dež. glavar dr. I. Šusteršič, grof Barbo in dr. E. Lampe ter zapisnikar. Deželni odbor je bil izvršilni organ Deželnega zbora.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 31. 1. 1926.

vedno vztrajale. Monarhija je tako sprva uvedla skromno splošno kurijo (1896) za državni zbor, kjer so lahko volili vsi volivci, obdržala pa je štiri druge kurije, kjer so omejitve kot je cenzus – višina plačanega davka, še bile predpisane. Prav tako kot je Belgija skupaj s splošno volilno pravico za moške uvedla pluralno volilno pravico, ko so vsi davkoplačevalci in intelektualci dobili pravico do drugega volilnega glasu, je podobno veljalo tudi za volitve 1896. Vsi, ki so volili v posebnih kurijah, so imeli pravico do drugega volilnega glasu v splošni kuriji. Pluralno volilno pravico je uvedlo tudi mesto Ljubljana v volilni reformi za občinski svet leta 1910.

Habsburška monarhija je uvedla enako in splošno volilno pravico šele leta 1907, seveda le za moške. Njena uvedba je bila rezultat pritiska in sodelovanja naprednih gibanj s prizadevanji nacionalnih manjšin za enakopravnejše zastopstvo (Kann 1974: 426). Pri tem je pomembno vlogo igral pritisk zlasti množičnih političnih strank, socialdemokratske in krščanskosocialne stranke, katerim so se pridružile nekatere meščanske in narodne stranke (Pančur 2005: 40). Pomembno vlogo pa so igrale tudi politične razmere, vladna kriza na Ogrskem in revolucija v Rusiji ter predvsem množične demonstracije socialdemokratske stranke doma, ki so se končale tudi s spopadom s policijo (Bader Zaar 1999: 326). Habsburška monarhija je tako direktne volitve in splošno volilno pravico za moške uvedla razmeroma pozno. Nasprotno so nekatere evropske države volilno pravico uvedle že v pomladi narodov 1848, Francija pa je z njo eksperimentirala že v obdobju po Napoleonu (Bartolini 1996: 5). Švica, Francija, Danska in Nemčija so bile tako države, ki so imele v tem pogledu najdaljšo demokratično tradicijo in so prve uvedle moško volilno pravico, toda volilno pravico žensk sta Danska in Nemčija uvedli šele po prvi svetovni vojni, Francija in Švica pa šele po koncu druge svetovne vojne.

Vendar tedanje volitve še vedno niso bile primerljive z današnjimi, treba je bilo vzpostaviti ne le volilno pravico žensk, pač pa tudi tajnost izbire in odgovornost poslancev svojemu volilnemu telesu. Še v 19. stoletju so menili, da so lahko volivci le »zreli« in neodvisni

možje, ki se ne sramujejo svojega prepričanja, tajne volitve so bile po tuha labilnosti ali strahopetnosti. Vsi volivci so se torej javno izrekli za kandidata, v seznam glasovalcev pa se je poleg imena vpisalo, za koga je glasoval (Melik 1967: 170). Na Danskem se je tako glasovalo z dvigom rok, volilna komisija pa je odločila ob pogledu na množico, za koga je glasovalo več mož (Caramani 2003: 417). Prva je uvedla tajne volitve ravno Francija, Nemčija in Nizozemska pa sta ji sledili v štiridesetih letih 19. stoletja (Bartolini 1996: 17). Na Kranjskem je bilo tajno, pisno glasovanje uvedeno v okviru Avstrije šele v zadnjih letih 19. stoletja, medtem ko sta Salzburg in Tirolska uvedla tajno glasovanje že leta 1870.

Na volitvah za avstrijski državni zbor 1873 je imelo pravico voliti 6 odstotkov populacije Cislajtanije (Bader Zaar 1998: 311) oziroma 10 odstotkov populacije današnje Avstrije (sedem dežel avstrijskega dela monarhije) (Bartolini 1996: 28). Na Kranjskem je imelo volilno pravico leta 1871 7,1 % prebivalstva (Melik 1965: 141). Sam prostor današnje Avstrije naj bi v Evropi po reprezentiranosti prebivalstva preko volilne pravice sodil na peto mesto, ki si ga je delil s Švedsko. Leta 1907 je bil prostor današnje Avstrije v samem evropskem vrhu po deležu populacije z volilno pravico (38 %), pred njo so bile Finska, ki je volilno pravico podelila tudi ženskam, in Francija ter Nemčija (Bartolini 1996: 28).

Na Kranjskem je leta 1907 zajela splošna volilna pravica za državnozborske volitve 19 odstotkov prebivalstva, kar je bilo pod cislajtanskim povprečjem (Melik 1965: 154, Bader Zaar 1998: 327). Za deželnozborske volitve je lahko volil takšen delež prebivalstva šele leta 1908, ko je tudi ta dežela uvedla splošna kurijo. Kranjska v tem pogledu ni bil najbolj napredna, saj so splošno moško volilno pravico uvedle pred njo Koroška in Predarlška, Štajerska, Moravska, Goriška in Spodnja Avstrija. Avstrijski del monarhije tako nikakor ni sodil med najbolj navdušene demokratične inovatorje, je pa v državnem okviru glede uvedbe splošne in enake volilne pravice za moške izstopal prostor današnje Avstrije. To dejstvo je razložljivo z izrazito nemškemu govorečemu prebivalstvu naklonjeno volilno

geometrijo. Problem avstrijske monarhije pa je bil tudi na večinskem načelu utemeljen parlamentarni sistem, ki je recimo obstajal tudi v večnacionalni Belgiji (1847–98) ali Nemčiji (1871–1912) ter drugod po Evropi.

DRUGAČNE PREDVOLILNE KAMPANJE

Množične politične stranke so stale pred novim izzivom, nove volivce je bilo treba nasloviti in prepričati, pri tem pa stari predvolilni prijemi niso bili več uspešni. Nekdanje dolge govore in učene traktate, polne tujk, ki so pričale o izborni izobrazbi, in argumentiranja, so nadomestila udarna gesla, tako na shodih kot v časnikih. Kopač se razlogov za svojo vključitev v JSDS spominja takole: »*Najprej so nam čisto logično povedali: 'Vi delavci živite slabše kot žvina. Nimate dovolj plače, da zadostite potrebam svoje družine. Vaša stanovanja so slaba. Vas noben nikjer ne upošteva. V vasi ne smete med gruntarje, še v gostilni smete le ponižno za vrati sedeti, če so bogati v nji. Celo v cerkvi ne smete naprej, niti v klopi ne, ker te so bogati zase kupili'*» (Kopač 1925: 127). Novim naslovnikom sporočil je bilo treba stvari zelo preprosto obrazložiti.

Volilna kampanja je na začetku 20. stoletja spremenila strategijo, stare prijeme bodisi priporočila vplivnih znancev bodisi skromne sestanke, so nadomestile nove taktike. Med njimi so bili zagotovo najpomembnejši politični shodi, katerih število je strmo naraščalo. Ti niso bili več organizirani le ob volitvah, ampak tudi med letom, k temu pa je verjetno močno pripomogla tudi občinska zakonodaja (Tuma 1937: 319; Krek 1993: 29). V Ljubljani so tako volitve za občinske svete bile organizirane vsako leto, na njih se je volila tretjina svetnikov (Melik 1981: 114). Naraščajoče število shodov je postalo znak dobro delujoče strankine »mašinerije«, ki skrbi za stalno zavzetost svojih privržencev. Za to je bila potrebna mreža somišljenikov. Tako se je Albin Prepeluh spominjal prve kandidature Antona Dermote:

»Ponudil sem se mu za brezplačnega korteša. In tako je začel kandidirati ... V volilnem okraju je sicer živelo nekaj pristašev socialistične stranke, ampak organizacije ni bilo nobene. In tako sva pričela z delom brez vsake administracije. Lahko ni šlo, ampak mnogokdaj sem opazil, da sva dobila ljudi na shod, ali lokal za shod zgolj samo zaradi tega, ker je bil kandidat 'doktor' ... Obhodila sva skoraj vse važne kraje in jezilo naju je prav za prav le to, ker ni bilo na shod nobenega nasprotnika, ki bi resno ugovarjal. Poslej sva sama poiskala nasprotne shode in enega – v Mojstrani – celo čisto okupirala zase ... Ko je Dermota leta 1911 v drugič kandidiral na Gorenjskem v državni zbor, so bile razmere že drugačne. Sedaj je imel že politično organizacijo, ki se je opiral nanjo« (Abditus 1914: 189). Nekoč delo požrtvovalnih idealistov je nadomestila utečena strankarska organizacija.

Teh problemov nasprotno ni imel organizacijski stroj SLS, ki je prevzel tradicionalno zaupanje v Boga in duhovnika ter izkoristil gosto mrežo institucij Rimskokatoliške cerkve (Grdina 2003: 154). Kakšno prednost so predstavljali prostorski viri, dokazujejo težave socialdemokratov. Socialdemokratska stranka je bila kot novum na političnem zemljevidu Kranjske prisiljena iskati najprej lastno infrastrukturo, mrežo točk za politične shode, saj se je soočala z odklonilnim odnosom gostilničarjev do delavskih shodov, delavci v zasavskih revirjih so se recimo shajali kar na prostem, »pod hruško« (Liška 1974: 52). Katoliška stranka je spretno izrabljala tudi ideološko moč cerkvenega nauka. Posamezni duhovniki naj bi tako pri pridigah podprli ustrezne kandidate, v svojih spovednicah pa odrekli odvezo, če dotični ali dotična ni hotela obljubiti, da ne bo več bral(a) *Slovenskega naroda* (*Slovenski narod*, 5. 4. 1900). Katoliški tabor je kot tisti, ki je prvi instinktivno začutil moč »ljudstva« oziroma splošne in enake volilne pravice, prednjačil tudi v organizaciji manifestacij »moči ljudstva«. Prvi katoliški shod, organiziran leta 1892, je v Ljubljano privabil 1500 ljudi. Na naslednjem, II. katoliškem shodu v letu 1900 je sodelovalo že 3000 oseb (Erjavec 1928: 46, 111). Katoliški shodi so pripravili smernice razvoja katoliškega gibanja, predvsem pa so bili javni spektakel, ki je nihal med praznovanjem in

političnim izobraževanjem množice, prvič organizirane na svetovnonazorski in ne nacionalni osnovi.

Devetnajsto stoletje je bilo priča najbolj daljnosežnim spremembam v političnem življenju, tranziciji od absolutističnih režimov k demokratičnim (Caramani 2003: 412). Če so se ob koncu 80-ih let 19. stoletja v slovenskih časnikih še pojavljale tožbe nad politično apatijo Slovencev, kakor ugotavlja Ivan Prijatelj (1966: 403), so se razmere popolnoma spremenile na prelomu stoletja. Politična mobilizacija množic je naraščala. Bežen pregled poročil o številu udeležencev na posameznih predvolilnih shodih kaže visoko udeležbo, saj je njihovo število daleč presegalo število volilnih upravičencev. Poseben predvolilni ženski shod ob občinskih volitvah za mesto Ljubljana je privabil k udeležbi kar 2000-glavo množico, medtem ko je bilo volilnih upravičenk le 1549 (*Slovenec*, 20. 4. 1911). V Hotedršici naj bi se po pisanju časnikov zbralo na predvolilnem shodu 362 moških in 100 žensk, medtem ko naj bi naselje v letu 1900 štelo 538 prebivalcev (*Slovenski narod*, 29. 9. 1903). V Vipavi se je zbralo 500 ljudi, skoraj polovica vseh prebivalcev Vipave (1081 oseb) (*Slovenski narod*, 2. 9. 1902). V Stari Loki je zborovalo 300 ljudi, tudi pastirji in hlapci, v njej je takrat živel 485 prebivalcev (*Slovenski narod*, 1. 4. 1904, 31. 3. 1904). Podatke je seveda treba jemati z dobršno mero dvoma, saj so pisci poročil zagotovo pretiravali v številkah, da bi tako ustvarili podobo močnega, monolitnega političnega tabora, številke pa naj bi imele še posebno fascinantno moč. Kljub temu lahko ugotovimo, da so bili politični shodi dogodki, kjer se je zbrala bližnja in daljna okolica. Fran Ziller (1924: 112) je v svojih spominih iz leta 1924 nostalgичno ugotavljal, da takega življenja in navdušenja ni več, saj »tisoč mož dvigniti nam takrat ni bilo nič posebnega«. Z njim se je strinjal tudi Janez Krek (1993: 182). Zborovanja in shodi so bili družabni dogodki, manifestacije moči političnega tabora in glavni posredniki političnih informacij. Henrik Tuma (1997: 312) je v svojih spominih izrazil prepričanje, da so slovenski delavci, ki so v glavnem prišli s kmetov, dobili vse svoje politično prepričanje na shodih in bili tudi zato najbolj do-

stopni raznim političnim demagogom. Moč govorjene besede je presegala moč zapisane, saj so tedaj časopisi še vedno bili redka dobrina, branje pa večšina, ki jo je le manjšina tekoče obvladala (Lukšič 2006: 69).

TISK KOT ORODJE POLITIČNE PROPAGANDE

Večji intenzivnosti shodov se je takrat pridružilo tudi naraščanje naklade tiskanih medijev. Tako je bilo natisnjenih izvodov *Slovenskega naroda* v prvem triletnem izhajanju 231 000, v letih 1908–1910 pa je letna naklada znašala že skoraj pet milijonov izvodov (Vatovec 1968: 29). Stopnja pismenosti se je v 19. stoletju dvigovala, s tem pa tudi število ljudi, ki so lahko spremljali tiskane medije, ki so posredovali nova sporočila. Vse to je bil predpogoj za nastanek množičnih gibanj, saj je politična raba pismenosti (peticije, apeli) postajala vse širša, pri tem pa so pomembno vlogo odigrali ravno tiskani mediji (Briggs in Burke 2005: 95–98, 128). Časopisi so zdaj zavestno mobilizirali ljudi, da bi spreminjali njihovo prepričanje, pri tem so bile dovoljene tudi zavestne manipulacije z bralci. S političnimi članki se je izgrajeval nov koncept – skupnost državljanov. Zdaj so o političnih razmerah lahko razpravljali vsi, občinstvo pa je bilo k branju treba pridobiti tako, da si mu ponudil tisto, kar naj bi si želelo. Na prelomu stoletja sta odločilno vplivala na slovensko javno mnenje prav dnevnika *Slovenec* in *Slovenski narod*, ki pa sta bolj kot državljana ustvarjala ali katoličana ali liberalca.

Slovenski narod je začel izhajati leta 1868 in je postal prvi slovenski dnevnik leta 1873. Zasnovali so ga mladoslovenci, kasneje je postal osrednje glasilo liberalnega tabora, dokler ga v medvojnem obdobju ni nadomestil dnevnik *Jutro*. Njegov prvi urednik in posledično prvi »slovenski časnikar« je bil Anton Tomšič, pozneje je začasno mesto glavnega urednika prevzel Ivan Železnikar, sledil mu je Josip Jurčič.

Najbolj znani in dolgoletni glavni urednik *Slovenskega naroda* je bil s tiho podporo Ivana Tavčarja Miroslav Malovrh (1897–1917), ta je časniku načeloval v najbolj uspešnem obdobju in uspel njegovo naklado dvigniti s pičlih 1200 na 18 000 izvodov (Hladnik 1991: 162). Sprva je bilo za uredniško politiko *Slovenskega naroda* značilno promoviranje gesla »Vse za narod, svobodo in napredek!«. V tem kontekstu je deloma podpirala radikalni liberalizem (Vatovec 1969: 27).

Drugi slovenski časnik *Slovenec*, ki je izhajal pod geslom »Vse za vero, dom, cesarja!«, je bil ustanovljen leta 1873 v Ljubljani, in je do leta 1883, ko je postal dnevnik, izhajal trikrat na teden. *Slovenec* je bil vodilni časnik slovenskega katolicizma, katerega so urejali njegovi pomembni predstavniki (Ignacij Žitnik, Andrej Kalan, Evgen Lampe, Ivan Štefe, Izidor Cankar, Franc Smodej, Miha Krek in Alojzij Kuhar. V letih 1929–1941 je bil glavni urednik *Slovenca* Ivan Ahčin). Bil naj bi dnevnik z največjo naklado na Slovenskem, v letu 1912 naj bi bila 10 000 (Erjavec 1928: 316), med vojno pa naj bi se tiskal v 30 000 izvodih (Gantar 1928: 662). Ob svojem petdesetletnem jubileju se je uredništvo *Slovenca* pohvalilo, da je *Slovenec* že deset let po ustanovitvi po številu izvodov kar dvakrat presegel *Slovenski narod* (*Slovenec*, 16. 10. 1932). Vsi podatki o nakladi so verjetno malo vprašljivi, kljub temu pa podajajo sliko o nekoliko širšem krogu bralcev in bralk *Slovenca*. V medvojnem obdobju se je naklada *Slovenca* še dvignila in je leta 1941 znašala 17 500 izvodih, medtem ko naj bi osrednje glasilo liberalnega tabora *Jutro* imelo naklado 18 000 in tako prekašalo *Slovenca* (Amon 1996: 117).

V uredništvu obeh dnevnikov so bili »sotrudniki«, eminentni predstavniki obeh političnih strank. Za *Slovenski narod* so pisali: Fran Levstik, Josip Vošnjak, Valentin Zarnik, Ivan Tavčar, Danilo Majaron, Fran Podgornik, kot dopisnika sta se oglašala tudi Ivan Hribar in Davorin Hostnik ter Karel Triller. V uredništvu *Slovenca* pa so sodelovali: Franjo Žebot, podlistke je objavljaj Anton Mahnič, Ivan Šuštaršič, Janez Krek, Miha Moškerc, Franc Terseglav, Jožef Gostinčar, Franc Kulovec, Jakob Alešovec. Izdajanje dnevnika in pranje člankov je bila sprva omejeno na ozek krog ljudi. V času uredniško

vanja Antona Tomšiča *Slovenskemu narodu* je večina člankov bila plod njegovega pisanja in dela Josipa Jurčiča. Miroslav Malovrh naj bi bil tako plodovit pisec, da je po potrebi celo številko spisal sam (Hribar 1983: 394). Prav nič drugače ni veljalo za delo Ignacija Žitnika, odgovornega urednika *Slovenca* v letih 1887–1892, tudi on je po potrebi list ustvaril sam (*Slovenec*, 16. 10. 1932). Vendar sta oba dnevnika, kasneje razširila svojo mrežo sodelavcev. Tako je recimo v uredništvu *Slovenca* leta 1906 delalo vsaj šest novinarjev (*Slovenec*, 16. 10. 1932). Tudi *Slovenski narod* je na prelomu stoletja povečal svoje uredništvo, poleg Malovrha, je urejal podlistke in kulturo Fran Govekar, kot uvodničar in poročevalec je bil od leta 1903 aktiven tudi Rasto Pustoslemšek. V obeh časopisih so se oglašali tudi številni dopisniki. Pri tem je treba dodati, da je za večino člankov avtorstvo skoraj nemogoče ugotoviti, saj ti praviloma niso bili podpisani.

V uredništvih obeh časnikov najdemo kar nekaj slovenskih pisateljev in gotovo tem ni manjkalo domišljije pri izvrševanju osnovnih poslanstev obeh časnikov. Tudi prominentnega zgodovinarja katoliškega tabora Frana Erjavca (1928: 36) tako ni bilo sram priznati, da so bile glavni povod za razširitev *Slovenca* v dnevnik volitve in posedovanje uspešnega »propagandnega sredstva«. Ostri članki so postali redni v obeh časopisih, katerih uredništvo se je zaradi zapišanega znašlo tudi na sodišču. Da bi to preprečila, sta oba tabora namestila za odgovorne urednike kar poslance, ki jih je seveda štela imuniteta. Leta 1902 je tako postal odgovorni urednik *Slovenskega naroda* Ivan Tavčar, *Slovenca* pa Ignacij Žitnik (Erjavec 1928: 79).

Satirični, ironični in na določenih mestih celo žaljivi članki so bili stalnica novinarskega diskurza na prelomu stoletja. »Naprednjaki« in »klerikalci« so se posluževali pridevnikov kot so »tercijalski«, »slaboglasni«, »tesnosrčni«, »gnili«, »glupi« ali uporabljali psevdonime kot Ivan Žlindra, svedrc iz Horjula, Franca Tavčarjeva, liberalni Zeus, Francelj z dolgim nosom in oznake kot »škrici«, »nelampetevci«. Primerjava »Klerikalci so stali za muzejsko ograjo, kakor šimpanzi v cvingerju« (*Slovenski narod*, 24. 4. 1911) ali primerjava naprednjakov z »levi, ki so postala jagneta« (*Slovenec*, 29. 4. 1911) sta samo dva primera,

ki kažeta na stil pisanja. Oba časnika sta tako izrabila vsako priložnost, da svoje bralce seznanita z različnimi aferami, ki so pretresale politično življenje, ti zapisi pa so bili zaradi vse večje pismenosti vse bolj brani. Gotovo je v tem kontekstu treba omeniti afero Theimer, ko je *Slovenski narod* objavljala ljubezenska pisma med Kamilo Theimer in duhovnikom ter politikom Janezom Krekom. Na koncu so se »senzacionalni zapisi« znašli pred sodiščem.

Časopisi so bili sredstvo politične propagande, diskreditacija nasprotnikov je bila opravičljiv cilj. Tiskani mediji so bili tako zelo pomembni, da so bili nekateri ustanovljeni tik pred volitvami, po volitvah pa so hitro poniknili.⁷ Časi, ko je urednik Ivan Železnikar uporabljal tujke in je Valentin Zarnik pisal učene razprave so minili. Vendar je branje časnikov bolj kot spreminjalo mnenje povezovalo bralce in izoblikovalo enakomislečo, nevidno skupnost z lastno vednostjo. Tiskani mediji so zamislili popularizirali in v komplementarnosti z društvu oblikovali vpetost posameznika v določen miselni okvir posameznega tabora (Tarrow 1996: 58). Širitev pismenosti je bila ključna za nastanek politik, v katero so se vključile množice.

Slovenski Narod in *Slovenec* nista bili edina relevantna časnika, oba tabora sta izdajala še celo vrsto drugih glasil, ki so bila namenjena posamezni ciljni skupini. Tako je katoliški tabor za kmečko ljudstvo izdajal *Domoljuba*, liberalni tabor pa *Rodoljuba*. Delavcem so bili namenjeni katoliški *Glasnik* in *Naša moč* ter liberalni *Narodni delavec* in pozneje *Narodni socialist*. Katoliški in liberalni tabor sta posebna glasila namenila tudi izobražencem, to so bili liberalni *Slovan*, *Svobodna misel*, *Veda* in katoliški *Rimski katolik* in kasneje *Katoliški obzorik*. Vsak tabor je izdajal celo lasten koledar, medtem ko je katoliška javnost bila naročena na Mohorjevega, je liberalna brala *Ilustrovan na-*

⁷ Šuklje je tako ob volitvah v letu 1885 ustanovil časnik *Resni glasovi* (Šuklje 1988: 159). Ob volitvah je bil ustanovljen tudi *Slovenski list* (glej: Melik 1965: 272). *Celjske novice* so ob volitvah izhajale štirikrat na teden, po volitvah le enkrat (Gantar 1928: 664). Ob volitvah 1924 so se povezale napredne skupine samo iz razloga, da bi dobile lastno glasilo *Narodni dnevnik*, še kako pomembno za zmago na volitvah (Ravnihar 1988: 170).

rodni koledar. V medvojnem obdobju se je polarizacija še stopnjevala in ločeni časopisi so namenjeni še drugim javnostim, kot ženskam ali študentom, vsak tabor je izdajal tudi svoj lastni ilustriran tednik. Vsa ta množica glasil je potrebovala za svoje vzdrževanje naročnike, kar je predstavljalo problem, ki ga niso rešila niti društva, čeprav so bila med najpogostejšimi naročniki.

DRUŠTVA

Politizacija množic se je zelo uspešno izvajala tudi preko delovanja splošnoizobraževalnih društev. Spremembe v družbi in politične okoliščine v drugi polovici 19. stoletja so bile ugodne za nastanek društev, ki so povezala zainteresirano javnost. Društva so s svojim javnim delovanjem imela velik vpliv na razvoj demokracije, kar ustreza trditvam tistih avtorjev, ki jih lahko umeščamo v neotocquevillsko tradicijo, ki razumejo demokracijo v smislu klasične liberalne teorije. Ti se med drugim osredotočajo na pomen individualne odločitve nasproti prisili in v tem smislu poudarjajo prispevek društev k omejevanju državne oblasti. Nekatere druge avtorje zanima pluralnost interesov v demokraciji in ti pojmujejo društva predvsem kot zastopnike interesov različnih skupin. Medtem ko se tisti, ki se ukvarjajo s participativno demokracijo, osredotočajo na osebno sodelovanje pri oblikovanju in izvajanju skupinskih ciljev. Društva naj bi ponujala izobraževanje, pridobivanje veščin in oblikovala osebnost državljanek in državljanov (Fung 2003: 516–518). Avtorji, ki sledijo misli klasika Alexisa de Tocquevilla, poudarjajo praktične prispevke društev h krepitvi demokracije: članom in članicam zagotavljajo politične informacije, jih priučujejo političnih veščin, razvijajo državljanske vrline in jih učijo kritičnosti. Prav tako je pomembna njihova vloga v političnem diskurzu, saj opravljajo javno komunikacijo, predstavljajo različnost skupnosti ter neposredno

vplivajo na formalne strukture institucij. Vse te naloge prispevajo k oblikovanju odgovornega državljanstva, ki zahteva splošne, družbene, ekonomske in politične kreposti. Njihova ključna naloga je tako pripravljenost, da se postavljajo zahteve politični oblasti in vključevanje v javno razpravo (Kymlicka 2005: 406).

Društveno življenje naj bi bilo indikator »zdravja« institucij predstavniške demokracije, s svojim delovanjem naj bi jih revitaliziralo in ta kriterij naj bi bil uporaben tako v sedanjosti kot preteklosti. Majhno število društev na Portugalskem in v Rusiji v 19. stoletju naj bi bilo ključno za zapoznel razvoj demokracije v obeh deželah. Toda čeprav cvetoče društveno življenje lahko omogoči nastanek pogojev za demokracijo, ne more obstoj zasebnih društev zagotoviti demokracije (Goldstein 2002: 237). Vsa društva namreč ne zastopajo a priori skupnega dobrega in ne delujejo le v smeri krepitve demokracije, nekatera lahko uničujejo kvaliteto predstavniške demokracije s povečevanjem socialne in ekonomske neenakosti (Goldstein 2002: 237; Taylor 1999: 9). Prispevek društev k demokraciji je močno odvisen od socialnega in političnega konteksta posamezne družbe.

Od 18. stoletja dalje in zlasti po letu 1820 se je po vsej Evropi razmahnila društvena kultura. Društva so nastajala v mestih in bila tesno povezana z urbanim življenjem in srednjim slojem moških ter idejo kritične javnosti (Morris 2006: 7). Toda revoluciji v letu 1848 je sledilo obdobje represije, šele šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja so tako ponovno spodbudila razvoj društev. Ta dogajanja lahko po Charlesu Tillyju umestimo tudi v kontekst nastanka družbenih gibanj, katerih začetki v Evropi segajo v 18. stoletje, seveda pa gibanje daleč presega strogo društveno delovanje (Tilly 2004: 35). Gibanje svoje zahteve izraža javno, pripravlja prave kampanje, javne manifestacije, programe s katerimi ima namen spodbuditi politični pritisk. Tudi na Slovenskem lahko prepoznamo oblikovanje družbenih gibanj, ki jih Donatella della Porta definira kot mreže vzajemnega delovanja iz skupnega prepričanja ali solidarnosti, ki se formirajo okrog spornih tem in pri tem pogosto uporabljajo razne oblike protesta, toda vse to je v 19. stoletju še v povojih (della Porta

2003: 99). Na politični aspekt družbenih gibanj se je v svojih raziskovanjih osredotočil tudi Charles Tilly (2004), ki družbena gibanja definira kot obliko »konfliktne politike«.⁸ V 19. stoletju bi tovrstno enotno, predano in množično delovanje, usmerjeno proti nosilcem oblasti, na Slovenskem lahko prepoznali najprej v narodnem gibanju, ki je z oblikovanjem lastnih narodnopolitičnih zahtev, izraženih v peticijah in na množičnih zborovanjih, oralo ledino, in pozneje v delavskem gibanju.

Zgodovina društev na Kranjskem je sicer tesno povezana z dogajanjem v prostoru avstrijske monarhije in delovanjem srednjega razreda. V Avstriji in Nemčiji je razvoj civilnih pravic in družbe srednjega razreda temeljil ravno na društvih. Društva so bila organizirana v želji, da bi se preko njih lahko izvršile naloge, ki presegajo domet posameznika. V 19. stoletju naj bi bile tako prepoznavne štiri značilnosti v razvoju društev: specializacija; formiranje krovnih organizacij; delovanje, ki je poleg srednjega sloja pritegnilo tudi nižje; in povečanje njihovega števila (Hiebl 2006: 58). Vse to je bilo z rahlo zamudo značilno tudi za slovensko društveno kulturo. Na Kranjskem je bilo tako leta 1856 le 28 »privatnih združenj«, v Avstriji pa 2234 (Vodopivec 2004: 36; Hiebl 2006: 59). Leta 1912 je bilo na Kranjskem 1660 društev, medtem ko jih je bilo leta 1910 v avstrijskem prostoru 85 000 (Hiebl 2006: 59; Vodopivec 2004: 62).

Do začetka prve svetovne vojne je društveno življenje v Avstro-Ogrski postalo zelo živahno, ugotavlja Vasilij Melik (2002: 277). Ta kvantitativni skok je mogoče povezati z bolj liberalno zakonodajo, urbanizacijo in ekonomsko situacijo v posameznem narodu. Se je pa naloga društev spremenila. V prvi polovici 19. stoletja so bila društva sredstvo, s katerim je država spodkopavala tradicionalno korporativistične organizacije, ki naj bi zavračale gospodarski vzpon in vzpostavljale nadzor nad delavskim razredom ter krepile interese

⁸ Charles Tilly uporablja izraz »contentious politics«, ki ga prevajam kot »konfliktna politika«. Skupinske akcije naj bi namreč po mnenju oblasti v primeru realizacije v obliki politike prišle v konflikt z interesi nekoga drugega.

industrije. V drugi polovici 19. stoletja pa so društva postala predvsem sredstvo za uveljavljanje politike emancipacije. Široka paleta dejavnosti, ki so jih društva izvajala, je tako imela precej zaslug pri političnem in nacionalnem prebujanju množic po vsej monarhiji (Hiebl 2006: 59). Nov nacionalistični diskurz oziroma nov demokratični diskurz, ki je v boj za narod pozval vse socialne sloje, je večina prebivalcev na Slovenskem razumela podobno kot drugod, kot posebitev ideje enakosti, ki je dobila ključno mesto v govorih narodnih veljakov. Toda kmalu je ljudstvo v demokraciji postavljalo tudi institucionalne zahteve po parlamentarizmu, poštenih volitvah, splošni in enaki volilni pravici, te zahteve pa so bile prepletene z nacionalno afirmativnim diskurzom.

Po letu 1860 se v Avstriji pojavijo tudi društva, ki organizirajo nižje sloje. Na Slovenskem dviguje prah v sedemdesetih in osemdesetih letih delavsko gibanje s tiskanjem tajnih letakov pod geslom dinamit in petrolej ali »*Demokraten Auszug*«. S stavkami, peticijami in resolucijami ter javnimi shodi se je med politične akterje dokončno umestilo tudi ljudstvo. Za ukvarjanje s politiko v demokraciji ni bila več potrebna posebna izobrazba ali poreklo. Nova društva so terjala pravice v imenu delavcev in se sklicevala na enakopravnost. Sčasoma je dokaj tajno delovanje socialistov postalo bolj odprto in javno. Nastajanje tovrstnih društev je podpirala tudi mlada slovenska elita. Tako je bilo mnogo poznejših liberalnih politikov med podporniki in ustanovitelji delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani. Nova intelektualna elita je namreč ugotovila, da bo s tem učvrstila narodnostno gibanje (Fischer 1983: 104–105; Prijatelj 1966: 379). Izobraževalna društva so služila za povezovanje naroda v celoto in spodbujanje posebne narodnostne zavesti. Prav konstelacija elit in srednjega sloja ter njihova podpora določenim družbenim gibanjem naj bi bila po nekaterih teoretičnih modernizacijske teorije ključnega pomena za demokratizacijo (Rostow 1966). Mladi intelektualci srednjega sloja naj bi predstavljali avantgardo vseh ideoloških projektov (Knöbl 2003: 101; Walzer 1998: 128–130). Veliko število društev

in nadobudni podporniki so tako igrali zelo pomembno vlogo pri povečanju politične participacije množic.

Delavska društva so se pojavljala zlasti v mestih, ravno urbanizirani prostor je namreč nudil največjo podporo spremembam in skupinskim akcijam⁹ ter »konfliktnim« politikam. Tako je največ društev na Kranjskem delovalo v Ljubljani. Tu so nastala tudi prva socialdemokratska oziroma socialistična društva, ki so pozneje tvorila podlago na kateri je nastala Jugoslovanska socialdemokratska stranka. Socialdemokratska društva so bila ustanovljena v mestih z industrijsko in rudarsko okolico (Trst, Idrija, Ljubljana pred prvo svetovno vojno, po njej pa tudi na Jesenicah, v zasavskih revirjih, Celju, Mariboru). Skratka tam, kjer je socialdemokratska stranka uživala podporo. Mesta namreč omogočajo večji pretok idej zaradi mobilnosti prebivalstva (Hunt 1989: 262–264; Banzak 1996: 23).

Politično delovanje nižjih slojev je v okviru delavskega gibanja postajalo vse bolj množično, med njimi pa so se širili tudi socialistični nazori. Temu so nasprotovali katoliški konservativci, ki so sprva menili, da zadostujejo v petdesetih letih ustanovljena društva katoliških pomočnikov. Nato pa je k aktivnemu organiziranju delavstva v devetdesetih letih pristopil tudi katoliški tabor, ki se je na osnovi sklepov prvega katoliškega shoda zavzel za uveljavitev katoliških načel v zasebnem in javnem življenju. Tako kot povsod po Evropi je razvoj društev prešel v zadnjo fazo, ko se je število društev naglo večalo na podeželju in so ta postala sestavni del treh političnih stebrov slovenske družbe.

Politizacija množic se je tako pravzaprav izvajala izven organiziranih struktur političnih strank in v okviru društev. Leta 1910 je tako samo v Cislajtaniji obstajalo 100 000 društev. Vsa med njimi seveda niso bila politična, mnogo je bilo športnih, ekonomskih in kulturnih, vendar pa jih je bila večina strankarsko in narodnostno opredeljenih. Kot ugotavlja Hiebl Ewald za vso Avstrijo, so v devet-

⁹ Prevod termina 'collective action', v literaturi se uporablja tudi izraz kolektivna akcija.

desetih letih 19. stoletja ob razvoju političnih taborov postali opredeljeni celo kolesarski klubi in alpinistična društva (Hiebl 2006: 64). Preko društev je večina ljudi dobila svojo prvo izkušnjo iz političnega udejstvovanja.

Vzporedno s temi dogodki je v slovenski družbi potekal povsem drugačen proces. SLS je v devetdesetih letih pričela vzpostavljati mrežo katoliških konzumov in zadrug (posojilnice in hranilnice) in tako prevzela vodilno vlogo v ustanavljanju gospodarskih organizacij, čeprav je bil sprva pobudnik zadružništva liberalec Josip Vošnjak (Grdina 2005a: 44), ki je po češkem zgledu prve hranilnice osnoval že v sedemdesetih letih. Vasilij Melik tako meni, da so pri politični organiziranosti malega človeka veliko vlogo odigrale prav gospodarske organizacije (Melik 1965: 267). Pristaš krščanskosocialnega gibanja Fran Ziller se tako spominja, kakšno revolucionarno spremembo so prinesle te nove institucije in kako so se nenadoma spremenile razmere na vasi: *»Ljudje so zdaj po posojilnici poplačali svoje dolgove raznim trgovcem in gostilničarjem, ti so se pa za odpadli oderuški dobiček maščevali s tem, da so kmetiča, če je prišel k njim kaj kupit, podili v posojilnico in h kaplanu po blago ... Shodi našega delavskega društva so povzročili v kratkem cel politični in socialen preobrat«* (Ziller 1924: 112). Ziller pa v tej oceni zagotovo ni edini.¹⁰ Na ta način se je prekinil stari klientelistični odnos med veljaki in revnejšimi volivci in zamajali so se temelji tradicionalne skupnosti, kajti z izgubo zaupanja v veljake je izginilo tudi strahospoštovanje. Individualno iskanje zaščite, ki je temeljilo na strahu in izkoriščanju, se je umikalo institucionalnemu zaupanju, ki pa ga ni nudila država, pač pa nastajajoči kompleks katoliških organizacij. Tovrstno vključevanje v mreže zaupanja¹¹ je vse bolj temeljilo na koristi tako materialni kot v obliki simbolnega kapitala. Njihov namen pa je bila tudi okrepitev posvetne vloge cerkve, ki ji je država odvzemala oblastne funkcije. Katoliška stranka je

¹⁰ Glej: Gestrin in Melik 1966: 280; Pleterski 1998: 44; Melik 1965: 267.

¹¹ Mreže zaupanja povezujejo veliko število ljudi z razmeroma močnimi povezavami in imajo dolgotrajnejši učinek (Tilly 2005: 4).

sedaj krepila te mreže zaupanja (katoliški duhovnik/društva-ljudstvo) in razbijala druge (vaški veljak-ljudstvo). Ti procesi so oblikovali vzporedne mreže zaupanja, ki so ob državnih obstajale še celo medvojno obdobje. Liberalci so bili presenečeni nad uspehom združništva med »malimi ljudmi« in hitrimi spremembami, ki jih je to prinašalo (Prijatelj 1966: 577–8). Ivan Hribar je nasprotovanje liberalne stranke tovrstnim podvigom argumentiral s trditvijo, da so ravno srednji sloji za razvoj naroda najpomembnejši, saj so edini, ki trošijo denar za kulturne dobrine oziroma se poslužujejo kulturne potrošnje. S spodkopavanjem njihove gmotnega statusa, naj bi SLS pravzaprav načenjala temelje razvoja naroda, čeprav naj bi načelno stranka zastopala svobodo trgovine in konkurenčnost (Hribar 1983: 395). Toda tudi liberalci niso dolgo zaostajali za novostmi, ki jih je uvajala SLS, vendar pa so želi precej manj uspeha s svojo Zvezo slovenskih zadrug, ustanovljeno 1907 (Hribar 1983: 407).

Stare lojalnosti so izginjale, ko se je zamajala socialna kohezivnost starodobne hierarhije in skupnosti. V vaško skupnost so vstopile zakonitosti trga in politizirane množice naj bi bile povsod sovražne zlasti do tistega, kar je predstavljal liberalizem. Ta proces je bil izrazito očiten tudi v Avstriji, kjer so liberalci postali izoliran in reven preostanek urbanih Nemcev srednjega razreda in nemških Judov (Hobsbawm 2007: 104). Legitimnost buržuazije je izginjala, čemur je bila vzrok tudi njena nepripravljenost za socialne reforme.

Društva na Slovenskem so tako prevzemala strategije in oblike dela, ki so se izkazale za uspešne v drugih delih Evrope in zelo uspešno mobilizirala množice. Povod za ustanovitev društev je ponavadi vedno prišel od zunaj in torej ni nastal v lokalni skupnosti, in nova društva so začela nastajati kot gobe po dežju. Uspešnost socialdemokratskih agitatorjev tako dokazujejo številni spomini. *»Strokovna organizacija kovinarjev je nastala takoj, ko so prišli prvi soc. dem. agitatorji na Jesenice«* (Cugvic 1925: 175). Za njimi pa niso zaostajali niti krščanskosocialni voditelji, ki so prav tako pospešeno organizirali prve pripravljalne sestanke za nastanek novih društev. Društva so ponavadi začela z organizacijo političnih predavanj, ustanovitvijo knjižni-

ce ter so pripravljala razne druge družabne aktivnosti (Liška 1974: 52; Tuma 1997: 316). Ideje in govori so počasi pridobivali vse bolj strokovno podlago, ko so se v množična gibanja začeli vključevati intelektualci. Ti so delavcem prvi pojasnili, kaj recimo pomeni socialistični nauk »odprava zasebne lastnine vseh produkcijskih sredstev« (Kopač 1925: 127). Večina članov in članic slovenske socialdemokracije je vendarle imela težave s pomanjkanjem znanja o socialističnem nauku, tudi zaradi manka ustreznih knjig in brošur (Regent 1961: 14). Na Kranjskem se je tako še dolgo brala nemška literatura iz avstrijskega prostora, ki je svoje znanje in izkušnje uspešno izvažala preko revolucionarjev kot sta bila Karl Kautsky ali Rudolf Hilferding tudi v druge evropske države (Hobsbawm 2007: 135).

Pri obravnavanju društev na Slovenskem je treba dodati še to, da ta kot ostala avstrijska združenja niso prakticirala državljske neposlušnosti in so delovala v kontekstu avstrijske politične kulture in vrednot srednjega sloja, za katerega je bilo značilno pomanjkanje smisla za inovacije (Johnston 1993: 56). Njihovo delovanje tako v glavnem ni bilo usmerjeno proti oblasti, izjema so bila le delavska društva. Zlasti za socialdemokratsko gibanje 19. stoletja so bile tako značilne anarhistične akcije. Vendar pa so te povzročile le malo pritiska na oblast in spodbudile le malo socialnih reform ter veliko več

Slika 3: Franc Železnikar

Franc Železnikar (1843–1903), socialdemokrat, sumljivi »republikanec«, obtoženi kot »krvavec«.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 6. 9. 1925.

političnega pritiska in cenzure. Tak ukrep je bil recimo proti anarhistični zakon iz leta 1886, ki je politične zločine izvzel iz jurisdikcije sodišč (Kann 1974: 437). Odmeve anarhistično usmerjenega avstrijskega delavskega gibanja pri nas so pripisali npr. Francu Železnikarju, ki je pripravljaval nastanek delavskih organizacij in zahteval volilno pravico tudi s tajnimi letaki. Toda tudi pri nas so se pozivi za socialno revolucijo iztekli, ko so bili pod vplivom zakonov iz leta 1886 aretirani številni tedanji delavski voditelji. Zloglasni procesi proti »krvavcem«, ki so bili slovenski sinonim za anarhiste, so delavsko gibanje še dodatno zaznamovali s pečatom prepovedanega in obsojanja vrednega (Melik in Gestrin 1966: 218). Tako se Ivan Regent spominja, da so se še v njegovih mladih letih »dobromisleči« prekritizirali, če so le slišali besedo socializem (Regent 1961: 13). Ljudje naj bi menili, da socializem pomeni, »Niti svojih hlač ne boš smel imeti!« (Regent 1961: 14).

POLITIKA V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

Politično dogajanje je pravzaprav prežemalo vsakodnevno življenje prebivalcev Kranjske. Silen politizacijski val tako še zdaleč ni zajel Slovencev šele ob gibanju za Majniško deklaracijo, pač pa je nastopil ob konsolidaciji množičnih strank na prelomu stoletju. Kakšno simbolno težo je imel navaden časopis, razkrivajo spomini Pavle Hočevar,¹² ko je kot dijakinja zagledala pri svoji novi gospodinji na mizi *Slovenski narod*, »Na mizi v kuhinji je bil včasih Slovenski narod. List mi ni bil tuj, še v Laščah sem slišala s prižnice, kakšen brezverski list da je. Gospodinja, pri kateri sem v Ljubljani stanovala, me je večkrat pošiljala po meso; nekoč se je zgrozila.

¹² Pavla Hočevar (1889–1972), učiteljica, publicistka, članica Jugoslovanske ženske zveze, Ženskega dobrodelnega udruženja, urednica Ženskega sveta.

'Za božjo voljo, v kakšen papir ti je pa mesar danes zavil? Slovenski narod! Da mi ne boš nikdar več nosila mesa v takem papirju!' Pa je izpirala meso v eni, v dveh, v treh vodah: 'da se ne bi greh držal mesa!' Teta pa mi zdaj pravi: 'No, le beri, če hočeš, saj so ga že prebrali!' Roka se mi je tresla, ko sem ga razgrinjala» (Hočevár 1969: 25). V svojem političnem prepričanju so bili prebivalci Kranjske zelo afektivni, manj jih je zanimal kognitiven aspekt politike oziroma znanje o političnem sistemu.

Paralelna politična svetova sta se na Kranjskem zapletla v oster ideološki in praktični kulturni boj. Delovanje obeh taborov je tako bilo v veliki meri omejeno na odzivanje na delovanje nasprotnega tabora. Nadvse pomembno je bilo pripadati enemu ali drugemu političnemu taboru. V svojih spominih France Kobler o mentaliteti ljudi in politiki pravi: »Bil je naravnost boj za ljudi, ljudje so se morali kupovati. Kakšne smešne dogodivščine iz političnega in društvenega boja so se naključile! Pravzaprav je bila vse politika!« (Kobler 1976: 90). Na naše in vaše so se delile tudi branjevke in trgovci, že sam nakup je lahko bil politično dejanje. *Slovenec* (27. 4. 1911) je tako naštel vse nekatoliške branjevke, da bi opozoril, kje naj dobri katoličani ne kupujejo. Pogosti so bili primeri, ko je bil posameznik tepen zaradi svojega političnega prepričanja, ali da je gostilničarka, kljub možnosti zaslužka, zapodila pripadnike nasprotnega tabora iz svoje gostilne (*Slovenec*, 21. 5. 1901, 26. 11. 1900) ali pa je hišna lastnica socialdemokratu odpovedala stanovanje (Cugvic 1925: 175). Politika je bila tako vzrok preprirov ne le med sokrajani, pač pa tudi v zasebnem, družinskem prostoru (*Slovenski narod*, 22. 5. 1901; 3. 5. 1900). K stalni politični napetosti je verjetno prispevala tudi intenzivnost volilne agitacije. Od zaupnikov stranke se je pričakovalo, da so navezali osebne stike z volivci. Nadzorovali so sestavo volilnega imenika, sprejem volilne legitimacije z glasovnic, pravilen način njene izpolnitve, skrbeli so za točnost udeležbe volivcev in bili odgovorni, da so se volivci pojavili na volišču (Šuštaršič 1900: 4, 32). Po potrebi pa so pridobivali tudi pooblastila v imenu tistih, ki se volitev niso mogli ali niso smele udeležiti. Ta stalna politična tekma je prežela vse pore vsakodnevnega življenja. Kljub temu pa je bila konotacija politike na začetku sto-

letja izrazito pozitivna. Politiko je še odlikovala vera, da je učinkovit mehanizem za spremembe, demokracija pa zdravilo za ozdravljanje državnega političnega življenja (Krek 1993: 224).

Ljudje niso zaupali le v demokracijo, temveč tudi v politike. V 19. stoletju so »dobrega politika« odlikovale naslednje lastnosti: neodvisnost, zgovornost, narodnost in poučenost v kmetijskih zadevah (Vošnjak 1982: 135; Gorše 1940: 109). Za kandidate so se torej iskali »pošteni, premožni, izobraženi možje«, lokalni veljaki. Z oblikovanjem množičnih strank in ukinitvijo cenzusa so pri oblikovanju politike postali soudeleženi tudi drugi moški ne glede na premoženje in socialni status. Politika je postala bratstvo v moških ritualih, saj je politična stranka naslavljala svoje apele z implicitnimi značilnostmi moškosti. Tako se je rada pohvalila, da so na njeno politično zborovanje prišli samo »možje volilci, ne pa kup žensk in otrok« (*Slovenski narod*, 6. 10. 1902). V tem kontekstu je treba razumeti tudi vzklík J. Kreka na predvolilnem shodu »*Mi smo možki!*« in poudarjanje »moškega ponosa« pa tudi moško prenašanje trpljenja in »moško besedo« (*Slovenec*, 18. 4. 1911; Juhant 1989: 192; Hribar 1983: 124). In res so v glavnem moški sodelovali na zborovanjih, brali strankarske časopise in se včlanjevali v društva. Sodelovali so na volitvah kot tudi na pijančevanju, ki jih je spremljalo. »*Garzarolli je kupil liberalcem en sod vina, katerega so pred in med shodom vozili po cesti, živinsko pili, tako da bi bil kmalu Medenov sin iz Senožec umrl in so divjaško rjovel!*« (Dolenc 1995: 59). Volivci so prejeli brezplačne »cigaršpice« z imenom kandidata, zanje se je kuhal golaž in točilo pivo ter najemali izvoščki.¹³ Nič posebnega niso bila niti vabila »*v znane šnopsarije v celjskem mestu*« (Čuček 2004: 9). Toda vse te prakse so počasi začele izginjati. V letu 1907 je bilo z zakonom prepovedano »*javno pogoščanje volilnih upravičencev na dan volitev*« (Zakon z dne 26. prosinca 1907 državnega zakonika št. 18 v varstvo volilne in zborovalne svobode: 2). K vključitvi v politični boj pa so bili vse bolj povabljeni vsi/vse. »*Žena se ne more ogrevati za politične nazore svojega moža, ker so ji največkrat*

¹³ Glej še: *Slovenec*, 20. 4. 1907, 12. 4. 1905, 23. 4. 1901.

popolnoma tuji. Tega so v večji meri krivi moški sami. Ako žena povpraša moža o tem ali onem, dobi navadno odgovor: 'Ti tega ne umeješ!' To poniževanje rodi mnogo preprirov v obitelji. Žena meni, da ji politika moža odtuji, ker namesto da bi zvečer ostal doma, hodi na shode, k sejam, v klub itd. Ker žena torej ne more vedeti, da je dandanes vsakemu nujno potrebno, da se udeležuje javnega življenja, ovira moža na vsem tem, kolikor le more ... Vse drugače bi bilo, ako bi se pustilo tudi ženskam sodelovati v javnih zadevah« (Drofenik 1905: 68). Zakon, ki je prepovedoval članstvo žensk v političnih društvih je postal neživljenjski.

Pozivi k vstopu žensk v strankarsko strukturo so bili tudi bolj praktične narave; Krek je pojasnil: »Izmed drugih sredstev, katera so potrebna, da jih uporabljamo v boju, omenjam samo tesno organizacijo. Prijatelji moji, mi se moramo tesno med seboj poznati, mi moramo držati skupaj, na ulici in kjerkoli, mi moramo vedeti drug za drugega, biti drug drugemu na razpolago za dobro stvar in zato naj se počlove naša društva in morajo predvsem mojstri in očetje skrbeti za to, da bo naša mladina, ženska in moška, prišla v našo organizacijo. Kdo tega ne stori pri svojem sinu ali hčeri, ta ne razume naloge časa« (Slovenec, 15. 5. 1911). Tudi ženska je torej potrebna, da se krepí pozicija stranke. Časi, ko so te somišljenike in somišljenice izbirčno vabile medse, so minili. Resnično je nastopila doba organizacije.

VSTOP ŽENSK V POLITIKO

Ženske so v politiko pravzaprav stopile že preko društev, ki so bila ustanovljena v obdobju nacionalizacije politike. Za dobrobit razvoja narodne identitete so bile v delokrog javnega povabljenе tudi ženske. Pravzaprav so njihov angažma terjali vsi pomembnejši narodni očaki, zlasti po obnovitvi političnega življenja ob koncu šestdesetih let 19. stoletja. Vendarle pa so posamezni glasovi na Slovenskem še konec sedemdesetih let nasprotovali vnemanju ženskih src za narod (Mil-

harčič Hladnik 1995: 40). Toda v zadnji četrtini 19. stoletja so, kot ugotavlja Peter Vodopivec (1994: 35), narodne dame in gospodične že postale pomembna narodna ustanova in nepogrešljiv del slovenskega narodnega življenja, v katerem so tudi aktivno sodelovale.

Zavest o nacionalni pripadnosti je pronicala med širše sloje slovenskega prebivalstva, k vzpostavljanju narodnega občestva so bile v tem kontekstu, pozvane tudi ženske. Po vsej avstro-ogrski monarhiji so postale del narodnih gibanj, ki so priprla vrata njihovi politični udeležbi in hkrati postavila kontrapunkt individualističnim vrednotam angleškega ali ameriškega ženskega gibanja. Ženske so namreč lahko stremele tudi k »skupnostnim«, kolektivnim političnim ciljem, pri tem pa je diskurz narodnostnih gibanj po vsej avstro-ogrski monarhiji previdno gojil dva povsem različna načina političnega aktivizma, ločenega po spolu (Judson 1996: 3). Marta Verginella ugotavlja, da je za tem diskurzom, stala logika, da ženske, izključene iz koncepta državljana, svojo zavezanost domovini lahko izkazujejo le s služenjem narodu (Verginella 2006: 115–116). Ženske so skupaj z drugimi neplačevalci davkov sodile v koncept pasivnega državljana/državljanke, ki slepo sledijo »narodnim možem« in so lahko predmet politične manipulacije.¹⁴

Prva je v svoja društva začela vključevati ženske nemška nacionalistična organizacija *Deutscher Schulverein*, ta je že leta 1885 imela v svojih podružnicah včlanjenih 10 000 žensk. Leta 1883 je organizacija v Gradcu ustanovila prvo žensko podružnico pod vodstvom županove soproge. V kratkem je bilo ustanovljenih kar 83 ženskih podružnic po vsej monarhiji (Judson 1996: 8–9). Tudi Slovenke so sledile zgledu in kmalu po ustanovitvi nacionalne Ciril Metodove družbe (CMD) na Slovenskem so Tržačanke osnovale prvo žensko podružnico CMD (1887), ki se ji je do prve svetovne vojne pridružilo še 45 ženskih podružnic. Posebne ženske podružnice CMD so

¹⁴ Glej opise, ki jih ponuja Josip Vošnjak (1992), *Pobratimi*, Ljubljana: Prešernova družba; ali opis Jermanovega predvolilnega shoda pri Ivanu Cankarju v njegovih *Hlapcih*.

predstavljale visok odstotek vseh podružnic, ki ga posebni moški odseki nikoli niso presegli. Članice samo ženskih podružnic so tako predstavljale v letu 1900 38,8 odstotkov vseh članov in članic CMD. Če k temu deležu dodamo še članice v mešanih odsekih, je bil delež še veliko višji. Ugotovitev o visokem deležu žensk v CMD je nesporna in potrjuje tezo Andreja Vovka, da je CMD s svojim narodno naprednim delovanjem zavestno gradila na delovanju žensk in je prav to bilo eno prvih okolij, kjer so lahko te enakopravno delovale, kar povsem jasno nakazuje tudi trend ustanavljanja ženskih podružnic (Vovko 2004: 9). Enako Pieter Judson identificira v nacionalističnih organizacijah nišo za ženski aktivizem (Judson 1996: 9). Ženske so v teh organizacijah sprejele svojo vlogo kot ohranjevalke tradicije, ki se je pokrivala z vzpostavitvijo delitve na javno in zasebno sfero, plačano in neplačano delo. V zasebno sfero je tako sodila tudi neformalna politika, povezana z njenimi »domaćimi dolžnostmi«. Izkušnje, pridobljene z izvajanjem nove ideologije narodnostnega gibanja v ženskih podružnicah CMD, so bile kasneje uporabljene oziroma so jim sploh omogočile dejavnosti v ženskih društvih novega tipa, ki so delovala v okviru vseh treh političnih taborov.

Ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja so ženske bile dejavne zlasti v številnih novonastalih cerkvenih organizacijah, ki so v svojih vrstah imele v glavnem ženske. Marijine družbe, Tretji red Sv. Frančiške in Društvo Sv. Uršule so imeli značaj verskih organizacij, ki so izvajale duhovne vaje in »*skrbele za verski povzdig svojih članic in članov*«. Po ugotovitvah M. Verginelle naj bi bilo to mrzlično ustanavljanje tovrstnih združb značilno zlasti ob prelomu stoletja.¹⁵ Kampanja naj bi bila usmerjena k obvladovanju žensk, ki so se zaradi sekularizacije vse bolj osamosvajale. Cerkev naj bi na ta način želela nadomestiti svojo izgubljeno oblast v posvetnem območju. Michela de Giorgio tako ugotavlja, da se je v drugi polovici 19. stoletja zgodila preobrazba

¹⁵ To med drugim potrjuje tudi Stane Granda (2005: 328), ki je v svojem opisu zgodovine vasi Bela cerkev izpostavil nenaden pojav in razmah cerkvenih bratovščin na prelomu stoletja.

pobožnosti in feminizacija vernikov (de Giorgio 2001: 31–32). V *Marijinih družbah* naj bi se ženske strnile v »discipliniranih, strogo urejenih četah«, cerkev pa je svojo vpliv krepila preko normativnih simbolov (Verginella 2006: 45). V kapilarno razčlenjene Marijine družbe so bile namreč včlanjena zlasti dekleta, ki so se s kultom Device Marije najbolj poistovetila, ter hkrati ponotranjila vrednote kot spoštovanje in vdanost do avtoritet. Nič čudnega ni torej, da se število vstopov žensk v redovne skupnosti na Slovenskem posebno poveča ravno v 19. stoletju (Šmitek 1991: 311). Verske skupine so tako predstavljale predhodnice katoliškega ženskega gibanja na Slovenskem.

Marijine družbe niso bile le prostor za molitev in meditacijo, v spominu slovenskih politikov na predvojni čas in predvolilne kampanje namreč Marijine družbe zavzemajo pomembno mesto, saj naj bi bile v rokah SLS še posebno goreče orodje prepričevanja. »Zlasti

Slika 4: Dekliška Marijina družba

Marijine družbe so bile bratovščine vernikov in vernic, ki naj bi se zavezali/-e življenju po evangeliju in strogemu upoštevanju verskih nauk.

Vir: Drago Zalar, *Marijine družbe na Slovenskem*, Družina, Ljubljana, 2001.

ženske so bile izborno orodje v rokah naše politikujoče duhovščine. Shode razbijat so hodile ženske; ženske so vneto asistirale kaplanom, ki so z vso besnostjo branili našim agitatorjem vstop v kmetiške vasi. Ob volitvah so tkzv. Marijine device bile vedno čile in požrtvovalne agitatorice proti nam» (Kopač 1925: 111). Sloves Marijinih družb je krepilo tudi takratno časopisje, ki je skoraj dnevno poročalo o incidentih, v katere naj bi bile vključene in na ta način tudi krepilo predstavo o vseмогоčni in neustrašni četi katoliških ženskah.¹⁶

Tudi širom po Evropi so se na prelomu stoletja verskim bratovščinam pridružile nove ženske katoliške organizacije, ki so v nasprotju s feminističnimi organizacijami privabile mnogo večje število članic. Za 19. stoletje tako ugotavlja M. de Giorgio, da je oddaljitev od cerkve in bojeviti antiklerikalizem postal izključno moška domena (de Giorgio 2001: 31). Nasprotno temu je katoliška cerkev prilagajala svojo retoriko ženskam s feminizacijo praks in vstopom čustev v diskurz, ki naj bi bil bolj ustrezen ženski naravi. Na novo oblikovana ženska vnema je z vse številčnejšimi ustnimi in k cilju usmerjenimi molitvami, hkrati pa s pretiranim čustvovanjem in prevlado ljubezni, kateri se je umaknil strah, ženske spodbujala, da ponesejo znamenja verske pobožnosti v javno sfero (de Giorgio 2001: 42–43). Introspekcija v samoti svojega doma je postala preživeta. V tem kontekstu je mogoče razumeti religiozni »revival« 19. stoletja o katerem pišejo nekateri zgodovinarji (Blaschke 2002). Ustanavljanje slovenskih katoliških organizacij je tako bilo organizirano v sozvočju z evropskimi usmeritvami, čeprav slovenske katoliške organizacije niso bile formalno vključene v mednarodno katoliško zvezo niti v avstrijsko državno katoliško organizacijo (*Naš feminizem* 1916: 10). Vzroke najverjetneje lahko pripišemo preveč »nemški usmeritvi«, s katero se niso strinjali vodilni slovenski krščanski socialci (Erjavec 1928: 108).

¹⁶ Glej še: *Slovenski narod*, 25. 10. 1900; 13. 6. 1900; *Naprej*, 29. 7. 1904; *Zarja*, 17. 6. 1911.

Posebno pozornost so posvetne katoliške organizacije iz že omenjenih razlogov namenile dekletom. Mladost je bila v evropskih državah s strani politikov različnih ideologij prvič prepoznana kot velika potencialna sila prihodnosti, ki bo spremenila bodočnost v prid lastnemu ideološkemu taboru (Pomfret 2004: 1452). Prav na prelomu stoletja so se na šolah začeli organizirati bralni krožki, v katerih so se mladi člani in članice začeli ukvarjati z »resnimi političnimi temami«. Pavla Hočevnar se spominja: *»Pa smo se ujunačile in šle na napovedani dijaški sestanek. Prvič na shodu! Kako smo občudovale mlade govornike! Saj imamo take probleme tudi me na šoli, tudi nas bole iste rane! ... Po tem sestanku smo organizirale žensko skupino, si določile majhen odbor in začrtale prvi program: organizirati dekleta, sestaviti obširnejši delovni načrt ter pridobivati zaupnice na obeh ženskih zavodih. Na ženski pripravnici sta bili takrat dve skupini: naša organizacija in cankarjanke, oboževalke Cankarja in 'moderne'«* (Hočevnar 1969: 41). V Ljubljani so dijakinja začele organizirati »tajne sestanke« v Mestnem domu. Di-jakinje so kmalu dobile stik z »goriškimi učiteljsknicami« in tudi tu je kot posledica spodbude iz Ljubljane nastala goriška skupina dijakinj (Hočevnar 1969: 43). Verjetno je bila tedaj ena izmed teh študentk tudi Poldka Kos,¹⁷ ki je bila med ustanoviteljicami študijskega krožka na ženskem vseučiteljski v Gorici. Sestajale so se *»pri tov. Rozi Ribičičevi,¹⁸ ki je bila tudi predsednica. Brale smo razna predavanja o narodnem vprašanju, ženskem vprašanju i.dr. kar smo dobivale od krožkov iz Ljubljane in Idrije, kjer so jih dijaki naredili sami«* (NUK, Ms 1432, VIII. 1. 9. Leopoldina Kos, Spomini). Akterke teh krožkov so se pozneje vključile v povojno društveno življenje liberalnega tabora. Podobno je svoj podmladek vzgajal z Dekliškimi zvezami tudi katoliški tabor. Prva je bila ustanovljena leta 1901 pri Sv. Juriju na Ščavnici s 45

¹⁷ Leopoldina (Poldka) Kos (1889–1968) učiteljica, komunistka, predavateljica, objavljala v več glasilih.

¹⁸ Rozi Arigler por. Ribičič, soproga Josipa Ribičič, kasneje učiteljica v Trstu. Po-tem ko se je v letu 1924 izselila v Ljubljano, je bila v konzorciju Ženski list (Milka Martelanc, Marica Bartol, Savica Godina). Pozneje je krožek na goriškem učiteljski vodila Poldka Kos, nato pa Valerija Šavli.

Slika 5: Telovadke Sokola leta 1903

Leta 1898, petintrideset let po ustanovitvi liberalnega Južnega Sokola, so v Ljubljani ustanovili prvi ženski telovadni odsek. K skromnemu članstvu je na začetku prispevala predvsem takratna miselnost, vendar se je z intenzivnejšim vključevanjem žensk v narodno gibanje povečalo tudi število telovadk.

Vir: Srečko Krese, *Naprej zastave slave*, Mohorjeva družba, Celje, 1990.

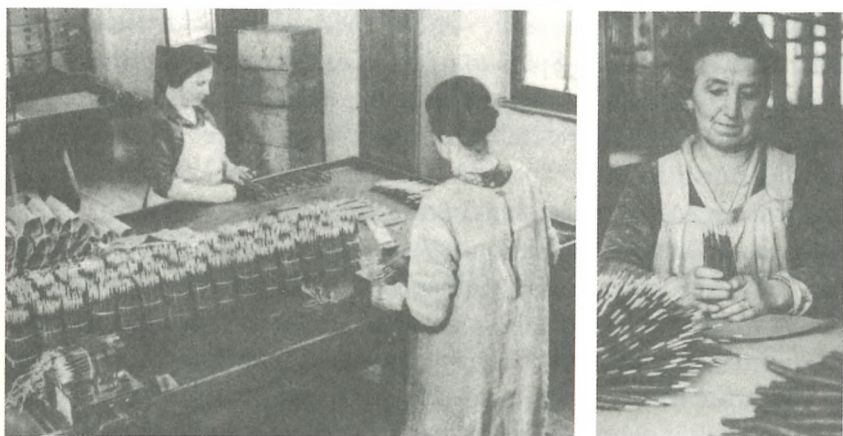
članicami, od tedaj je njihovo število na Štajerskem hitro naraščalo. Na Kranjskem so se dekliški odseki izobraževalnih društev imenovali Bogomila (1909) (Gomilšek 1924: 114–115). Nova katoliška društva naj bi bila bolj eksplicitno politična, v nasprotju s prikrito prisotno političnostjo Marijinih družb.¹⁹ Dekleta so se svoje naloge navdušeno lotile. Slikovit primer takšnega udejstvovanja opisuje Ervin Dolec (1995). V političnih bojih v Senožečah je oblast pripadla

¹⁹ »Da 'Marijine družbe' nikakor še ne zadostujejo, ker je nekaj ženstva, ki je vendar še toliko inteligentno, da se ne pokorava dovolj... Žensko društvo torej, kjer bi ženstvo neprikrito vzgajalo v okretno politično gardo za časa volitev, kjer bi se ženstvo ščuvalo proti vsem svobodumnejšim časopisom, kjer bi se žene poučevale, kako naj ravnajo s svojimi močmi, da jih tem gotovejše privedejo v zatišje klerikalizma« (Slovenski narod, 11. 10. 1901).

liberalcem, edine, ki so se lokalnim veljakom postavile po robu so bile ženske, ki so svoj upor proti njim manifestirale z obiskovanjem verskih obredov in s članstvom v katoliških izobraževalnih društvih. Vsi ostali krajani so se bali šikaniranja.

Pod okriljem krščanskosocialnega gibanja je bilo v letu 1894 ustanovljeno tudi prvo društvo, namenjeno delavkam – Katoliško društvo za delavke, ki se je po prvi svetovni vojni preimenovalo v Krekovo prosveto. V društvu naj bi se organizirale zlasti najštevilnejše tobačne delavke. Le leto pred tem je bilo ustanovljeno prvo krščansko socialno delavsko združenje za delavke v Avstriji – Društvo katoliških delavk (Verein katholischer Arbeiterinnen) na Dunaju (Hauch 2006: 980). V istem letu je bilo podobno društvo osnovano tudi v Belgiji (*Naš feminizem* 1916: 28). Društva so nastala v tistih delih Evrope, kjer je bilo krščanskosocialno gibanje najbolj razširjeno, verjetno pa je določeno vlogo igralo tudi dejstvo, da so v Ljubljani leta 1890 med industrijskim delavstvom prevladovala delavke. To je bila tudi posledica potreb največjega industrijskega obrata v Ljubljani, tobačne tovarne, ki je v glavnem zaposlovala delavke. Hkrati je v tem obdobju skokovito naraščalo število delavcev in delavk tako v industriji kot v storitvenem sektorju. Naraščanje zaposlovanja delavk ni šlo na račun delavcev, temveč je bila potreba po delovni sili tako velika, da je moški niso mogli zadostiti (Appelt 1996: 123).

Kot katoliški socialci so se tudi socialdemokrati zavedali pomembnosti organizacije žensk, saj je prav na Avstrijskem bilo eno najbolj organiziranih in najmnogičnejših ženskih socialističnih gibanj izven nemškega cesarstva. To gibanje in zlasti njihova voditeljica Adelheid Popp je zbujala strah pri krščanskih socialcih. Vendar v okviru Avstrijske socialdemokratske stranke vse do leta 1907, ko je bila sprejeta volilna pravica za vse moške, ni bilo posebne ženske organizacije razen posebnih ženskih odborov. Kljub temu so bila ustanovljena posebna socialdemokratska ženska društva že v devetdesetih letih. Na Dunaju je bilo tako osnovano leta 1890 Izobraževalno društvo za delavke (Arbeiterinnen-Bildungsverein) in v letu

Sliki 6 in 7: Tobačna tovarna

Z ustanovitvijo Tobačne tovarne naj bi Ljubljana rešila problem brezposelnosti v mestu. Ljubljanska tobačna tovarna je bila tretja največja v Cislajtaniji. V glavnem je zaposlovala ženske in prav zato je imela Ljubljana tako visok delež zaposlenih žensk. Služba v Tobačni tovarni je bila zelo cenjena, saj je bila plača razmeroma visoka, delavke pa so bile tudi pokojninsko zavarovane. Tobačna tovarna je imela v svojih prostorih celo otroški vrtec.

Vir: *Teden v slikah*, št. 5, 1936.

1893 socialdemokratsko usmerjeni diskusijski klubi Svoboda (Libertas) (Hauch 2006: 977). Ko so po ustanovitvi JSDS prišli v Idrijo skoraj vsi najpomembnejši voditelji socialdemokratskega gibanja na Slovenskem, je zamisel o ustanovitvi posebnega socialdemokratskega ženskega društva zaživela tudi na Slovenskem. Socialdemokratski voditelji so bili namreč prepričani, da »ženam najboljše govori in jih razume žena« (Kopač 1925: 111), kar je bila tudi strategija avstrijske socialdemokratske stranke. Po angažmaju vidnih predstavnikov JSDS je tako leta 1900 zaživelo idrijsko žensko društvo Veda. Lastno žensko društvo v prestolnici, kjer je pozneje nastala cela množica ženskih društev, so ustanovile tudi liberalke, nastalo je Slovensko splošno žensko društvo (SSŽD), ki bo vse do sredine dvajsetih let nosilec idej naprednega ženskega gibanja. SSŽD je bilo ustanovljeno po zgledu dunajskega Splošnega avstrijskega društva (Allgemeine

Österreichische Frauneverein – AÖF, 1893). Podobna društva so delovala tudi v Nemčiji – Splošno nemško žensko društvo (Allgemeine Deutsche Frauenverein) –, na Češkem v obliki Osrednjega društva čeških žensk (1897) in v Italiji kot Društvo za žensko (Associazione per la Donna, 1898).

Društva so nastala v strukturnih okoliščinah, v katerih je bilo že močno načeto tradicionalno razumevanje delitve med zasebnim (družinskim) in javnim. Plačljivo žensko delo, meščanska kultura obiskov in vse večja pismenost žensk so obe sferi vse bolj prepletali. Liberalni teoretiki so pravzaprav vzpostavili razmejitev med javnim in zasebnim na nekoliko drugačni osnovi, pri čemer je zasebno pomenilo civilno oziroma družbeno sfero, zasledovanje zasebnih interesov preko društev. Družinska sfera v tej delitvi ni bila relevantna. Toda skozi čas je civilno (zasebno) svoj pomen razširilo na zasebno (družinsko). Pojem javnega pa je vključil in izenačil prej dva povsem različna aspekta političnega, civilno sfero in ožje razumevanje politike (Kymlicka 2005: 546). To delitev je mogoče srečati tudi v spominih slovenskih politikov s konca 19. stoletja in začetka 20. stoletja ter v javnem diskurzu (Vodopivec 1994, Leskošek 2002). Toda ostre distinkcije med zasebnim (družinskim) in javnim v vsakodnevem življenju ni bilo možno ohranjati. Normativna in institucionalizirana koncepcija meje med javnim in zasebnim je postajala čedalje bolj protislovna. Ženska društva so ta protislovja uspešno izkoristila in pripomogla k redefiniciji javnega in političnega.

Sam prostor političnega je ostal ženskim društvom skoraj vse do sesutja monarhije prepovedan. Zakon o društvih s 15. novembra 1867 je namreč v 30. členu prepovedoval ženskam članstvo v političnih društvih. Toda ta člen je bil že na začetku stoletja večkrat kršen, oblast pa je kršitve tolerirala. Boj proti krivičnemu členu so ženske organizacije po vsej Cislajtaniji stopnjevale zlasti pred prvo svetovno vojno. Dnevi, ko je socialist Matija Kunc leta 1872 postavil na dnevni red predlog, da bi tudi ženske smele zahajati v prostore političnega delavskega društva in uporabljati njihovo knjižnico, in bil zato grdo zavržen s strani vladnega zastopnika,

so nepreklicno minili (Kristan 1927: 96). Ženske so na prelomu stoletja že nastopale politično, ko so v obstoječih ženskih društvih organizirale razna predavanja (*Slovenski narod*, 6. 2. 1902). V tem kontekstu so izjemo predstavljale socialdemokratke. Ker je JSDS delovala v okvirih avstrijske socialdemokratske stranke, ji je ta nudila pomoč v materialu in znanju ter ji je tako omogočila tudi »sposojno govornic«. Strankarsko zborovanje v Berlinu je namreč že leta 1892 uvedlo institucijo »*Vertrauenspersonen*«, tj. »govornice« za ženske. Ker ženskam ni bilo dovoljeno članstvo v političnih strankah, so ravno govornice povezovalе posameznice in bile zastopnice žensk. Govornice naj bi ženske izobraževale in zanje organizirale predavanja (Thönnessen 1973: 48–49). Prva gostujoča govornica na Slovenskem naj bi bila Dunajčanka Terezija Nötscher, ki je prišla iz centrale avstrijskih socialdemokratov. Na shodih slovenskih socialdemokratov je nastopila že v letu 1895 in je že po štirih mesecih nastopala tudi v slovenščini (Kopač 1926: 190). Septembra 1895 je predavala v Kazini, tedaj naj bi Janka Brejca, takratnega koncipienta v pisarni Ivana Šuštaršiča in kasnejšega prvaka SLS, njeno govorjenje tako razburilo, da se jo je lotil s pestmi (*Slovenec*,

Slika 8: Janko Brejc

Janko Brejc (1869–1934), odvetnik, katoliški politik, poslanec v kranjskem deželnem zboru, podpredsednik slovenskega Narodnega sveta in poverjenik za notranje zadeve, v Kraljevini SHS predsednik Deželne vlade za Slovenijo.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 11. 10. 1925.

3. 9. 1895). Prav tako z Dunaja naj bi bila na Kranjsko poslana kot govornica tudi Amalija Seidlova (Kopač 1925: 112).²⁰

Avstrijski socialdemokrati so namreč po letu 1907 ustanovili tudi formalno posebno žensko organizacijo, ki je po svoji neodvisnosti presegla celo nemško. To naj bi bil med drugim tudi rezultat močnega pritiska ženske skupine v stranki, verjetno tudi dela Adelhied Popp. Lansirali so veliko kampanjo za vključevanje članic in stopnjevali število zahtev v prid delavkam (Evans 1977: 165–167). Nova politika je vplivala na naraščanje števila članic v avstrijski socialdemokraciji, ki je tako v letu 1911 štela že 17 823 članic (v letu 1907 jih je bilo komaj 4000) (Evans 1977: 167). Nič čudnega torej, da so tudi jugoslovanski socialdemokrati na ustanovnem sestanku Vzajemnosti podprli ustanovitev posebne ženske organizacije, ki naj bi s časoma postala sestavni del JSDS (AS 1524, Zapisnik o ustanovitvi Vzajemnosti). Slovenski ženski odsek je med drugim delegiral tudi svoje predstavnice na strankine zборе. Posebna uredba JSDS iz leta 1901 je določala, da ima vsak volilni okraj pravico poslati na strankin kongres dva kandidata, kjer pa so organizirane ženske, lahko le-te pošljejo na kongres še eno kandidatko (*Rdeči prapor*, 6. 9. 1901). Poseben izbor delegatk je bil posledica odločitve nemških socialdemokratov na konferenci v Halleju. Ta je podelila članicam pravico, da volijo kandidatke na strankino konferenco preko posebnih ženskih odborov, pozneje so ta privilegij ukinili na Berlinski konferenci in ga ponovno uvedli leta 1894 (Thönnessen 1973: 48). Stranka je težila k organizaciji posebne ženske sekcije, po zgledu nemške in skandinavske socialdemokratske stranke. Njuna ločena ženska struktura je bila ključna za uspeh in standard, po katerem se je merila uspešnost v vseh ostalih ženskih socialističnih organizacijah (Evans 1977: 159).

Kljub temu lahko ugotovimo, da je tudi ta struktura delovala nekoliko »izbirčno«. V svojih vrstah je namreč socialdemokratska

²⁰ Da gre za Amalie Seidl (1876–1952) sklepam, njej naj bi pripadal naziv prve organizatorice ženskih stavk v Cislajtani, bila je ustanoviteljica diskusijskih ženskih klubov, konzumnih zadrug, govornica na socialdemokratskih shodih, članica predsedstva stranke, delegatka na strankarskih zborih.

stranka združevala razna delavska društva, ki niso imela le strogo strankarske vloge. Pomemben aspekt stranke je tako bil ravno sindikalizem, ki je povzročil, da so tako kot v ostalih evropskih socialdemokracijah prevladali zmerneži (Hobsbawm 2007: 101, 131). Avstrijska socialdemokracija je v prvi vrsti novačila delavsko elito (Johnston 1993: 109), kar potrjujejo tudi ugotovitve Dušana Kermaunerja. Socialdemokratske sindikalne organizacije naj se ne bi kaj prida zanimala za nekvalificirane delavce in ženske, zato naj bi obstajala nevarnost, da se spremenijo v »*konservativno delavsko aristokracijo*« (Kermavner 1963: 231). Delavke tako vse do leta 1904 niso bile članice kranjskih socialdemokratskih sindikalnih organizacij.

Toda ženske bodo iz pasivnega objekta strankine manipulacije vse bolj postajale tudi aktiven subjekt. Sprva je bila njihov nastop bolj simboličen. Ženske so postale vidne v prostoru politike tudi tako, da so postale osrednje govornice na posameznih predvolilnih shodih. Franja Tavčar²¹ je tako sodelovala na predvolilnem shodu NNS, namenjenem izključno volivkam. Njen govor je vključeval vsa stališča liberalne stranke. »*Prvič stopajo ženske na volišče. Veselje bi moralo vladati nad to pridobitvijo, če bi tega veselja ne grenila zavest, da klerikalna deželnozborska večina ni vpeljala tega volilnega reda zaradi žene same, marveč samo z namenom, da uniči s pomočjo žena, in to seveda nezavednih in nerazsodnih žena, vsako kulturno gibanje. Ta stranka namreč upa, da s pomočjo teh volivk dobi premoč v občinske zastope in zato naslavlja sedaj na vseh koncih svoje limance*« (Slovenski narod, 21. 4. 1911). Javne delavke so bile pred prvo svetovno vojno v veliki večini še zveste privrženke političnih strank s katerimi so simpatizirale, vse to se je spremenilo šele v naslednjem desetletju. Tudi s pomočjo »liberalnega podmladka«, ki je leta 1907 pri proslavljanju zmage ponovno izvoljenega župana Ivana Hribarja prekršil vsa pravila, bodoče izobraženke so namreč skupaj z moškimi zasedle ljubljanske ulice. Ta dogodek je bil tako

²¹ Franja Tavčar (1868–1938), predsednica številnih ženskih društev Splošnega slovenskega ženskega društva, mestne Ljubljanske ženske podružnice CMD, Ženskega telovadnega društva, bila je v vodstvu Mladike, Kola Jugoslovanskih sester, Jugoslovanske ženske zveze.

izjemen, da je našel mesto v številnih spominih (Vašte 1964: 56–58; Hočevar 1969: 37). Poglejmo si enega, nastop množice žensk oziroma dijakinj na ljubljanskih ulicah je Pavla Hočevar opisala: »Kar vrglo nas je iz razreda! Po Gosposki ulici prihaja mimo naše šole sprevod: volivci stoje na okrašenih vozovih in dijaki prepevajo domoljubne pesmi, vse je navdušeno. Klerikalci so premagani, Nemci tudi, pojdemo še me v sprevod! Takrat je slovenska dijakinja prvič javno stopila na cesto, skupaj z moškimi, z naprednim ljudstvom. V sprevodu je bilo tudi nekaj učiteljsčnic. Korakali smo iz ulice v ulico in se ustavili pred župniščem v Trnovem« (Hočevar 1969: 37). Tovrsten političen nastop žensk v javnem prostoru je bil seveda s strani nasprotnega tabora interpretiran kot nespodoben pojav (Slovenec, 24. 5. 1907).

Še pred prvo svetovno vojno so politične stranke organizirale predvolilne shode, ločene po spolu. V nekaterih primerih so bili tako pripravljeni izključno ženski politični shodi, kot je bilo zborovanje 3000 žensk v dvorani hotela Union leta 1906 proti zakonu o svobodni šoli in zakonu o »razporoki« (ločitvi) (Slovenec, 12. 3. 1906). Težnja po »meščanski spodobnosti« je bila izražena tudi v uveljavitvi ločenih volišč za ženske in moške. Toda časi so se naglo spreminjali.

Po drugi strani so namreč isti politični tabori dovoljevali sodelovanje žensk v slovenski politični »folklori«, pretepih in v poskusih razbitja nasprotnikovih političnih shodov, kjer sta očitno oba spola nastopala družno. Seveda je bilo tovrstno »politično delovanje« žensk razredno pogojeno, tako so v teh političnih aktivnostih sodelovale predvsem pogumne delavke tobačne tovarne: »Dasi so soc. demokratje tobačne delavke vabili na svoj shod, so jih takoj oni prvi besno napadali. Sodrug Vičič je priletel s stolom nad nje in za njim drugi soc. demokratje. Hoteli so s surovo silo vsako opozicijo izsiliti iz dvorane. Delavke pa so krepko zapele cesarsko pesem, da bi napravile mir, a soc. demokratje so še bolj pihali. Razvil se je pravcati boj. Četa kršč. socialcev je branila delavke. Soc. demokratje so se s pripravljenimi kavli trgali obleke. Linhart je delavke suval« (Slovenec, 11. 1. 1904).²²

²² Glej še: Slovenski narod, 5. 4. 1904, 7. 4. 1904, 9. 4. 1904, 5. 1. 1901.

Slika 9: Člani in članice krščanskosocialnega gibanja

Na fotografiji so vodilni predstavniki Slovenske krščanske socialne zveze, najpomembnejše organizacija krščanskosocialnega gibanja. Med njimi sedi tudi zloglasna Marija Klepec, predsednica in kasneje tajnica Katoliškega društva za delavke in članica Strokovnega društva c. kr. tobačne tovarne. Odlomek iz njenega govora: »Nismo se brigale in ne brigamo se, kje dobe liberalni škrici denarja za svoje pse, konje in za dragi šnopec in vina ... in kako zaslužijo njihove ženske svilo in žamet, zlato in srebro za svoj lišp« (Slovenec, 21. 3. 1904, Strokovno društvo c. kr. tobačne tovarne).

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 25. 4. 1926.

Soproke poslancev so se raje udeleževale zasedanj deželnega zbora, na galeriji so imele poseben prostor. Osrednjo vlogo med njimi je zagotovo imela Franja Tavčar, ki je med drugim spremljala moža tudi na zasedanja državnega zbora (Slovenec, 23. 11. 1901). Politične debate so jo tako razvnele, da je »strgala korenčka« Ivanu Šuštaršiču²³ ali skupaj z Milico Hribar organizirala dostavo pokrovk in ostalih glasbil, ki so služila ustvarjanju kakofoničnih melodij, ki so omogočile obstrukcijo (Slovenec, 4. 4. 1906). Za uspeh svojih sopro-

²³ Glej: *Slovenec*, 5. 4. 1906, 15. 10. 1904.

gov so ob volitvah agitirale tudi Bogomila Šuštaršič, Vera Šlajmer, in gospe Sirc (Sirk) in Pfaißer.²⁴ Vnete privrženke liberalne stranke, zlasti učiteljice²⁵ in akterke društev, kot je bila delavna članica Minka Gašperlin²⁶, so se vključile v politične kampanje, z zbiranjem denarja in prepričevanjem. Minka Gašperlin se je volitev v letu 1911, sploh spominjala kot največjega dogodka v svojem življenju (Vode 2000: 135). Ženske so se aktivno vključile v volilno kampanjo že l. 1900 v Šklednju, »navduševale in bodrile so neodločne omahljivce ter s solznimi očmi rotile one, ki so bili na potu izdati svoj rod« (Slovenka, 14. 4. 1900). Stranke pa so celo v svoja interna navodila za politično agitacijo vključila zahtevo, da se poleg moških agitatorjev poiščejo tudi ženske agitatorice (Selišnik 2004: 314). Delovanje v javnem prostoru je pravzaprav bilo obvezno za ženske iz srednjega višjega sloja, ki je predstavljal elito naroda. Z njim so utrjevale družbenih vezi in posledično vpliv in status (sebe in svojega moža) v krogu, v katerem so se gibale. Henrik Tuma (1997: 206) tako v svojih spominih razočarano ugotavlja, da je od soproge pričakoval, da mu bo sledila v njegovem javnem delovanju, vendar to ni ustrezalo njenim nagnjenjem; podobno je svojo soprogo Milico označil tudi Ivan Hribar (J. Melik 2001: 980). Njihovo neudejstvovanje je predstavljalo kuriozitetu, ki jo je bilo vredno obrazložiti tudi v časniku. Tako je *Slovenski narod* škodoželjno iskal razloge, zakaj v javnosti več ne nastopa soproga Ivana Štefeta (Fani Štefe): »Amazonka, dobroznana bivša natakara in sedaj odlična katoliška slovenska dama, je tudi ob ves humor, in umaknila se je s prizorišča ter živi v tihem domačem krogu jedino le svojemu ljubečem možu. Vzlic svojih spretnosti se ni mogla povzpeti do prave veljave v klerikalnih krogih in to jo je bolelo, da se je odpovedala javnemu delovanju« (Slovenski narod, 13. 7. 1901).

²⁴ Glej: *Slovenski narod*, 15. 11. 1900, 6. 12. 1900; *Slovenec*, 21. 4. 1911, 20. 4. 1911.

²⁵ Vita Zupančič, Marija Virgler, Marija Grošelj, Franke, poštna oficijentka Matilda Jak, Karlin (verjetno Karlin Davorina) in Gorup (*Slovenski narod*, 27. 4. 1911).

²⁶ Minka Gašperlin (1878–1953), članica Splošnega slovenskega ženskega društva, DCM, Sokola, Branibora, Jugoslovanski matici, Jugoslovanski ženski zvezi, Kolu jugoslovanskih sester in mnogih drugih.

Ta diskurz so še okrepili pozivi strankarskih veljakov, da naj ženske vplivajo na glasovanje svojcev: »*Tudi ženska, ki ima kaj smisla za javnost, skuša moža pregovoriti, da voli tako kakor je nji všeč. Kakor so sedaj razmere, je to upravičeno*« (Krek 1906: 32). Za politične stranke je postalo povsem običajno, da so apelirale na ženske, naj poskrbijo, da bodo njihovi možje volili »prave može« (Drofenik 1901: 67). »Indirekten vpliv žensk« na ravnanje njihovih soprogov je ženskam tako prisojal višjo moralno pozicijo, ki je bila pripisana tudi modelu, ki naj bi služil kot vzor, Devici Mariji. Pri tem je treba dodati, da podobno stališča o posrednem vplivu sprog na ravnanje volivcev-soprogov najdemo tudi v anglosaksonskem svetu, ki tu ni slonelo na katoliškem čustvenem modelu, pač pa je bilo bolj instrumentalno, uporabljeno zlasti kot izgovor, da se ženskam ne dá volilna pravica, in kot dokaz, da so ženske »kraljice doma« (Miller 1999: 68–69). Diskurz »ženske, ki naj pouči svojega moškega,« je izoblikoval podobo, da je ženska tista, ki ima odločilen vpliv na volilne rezultate. To prepričanje ni bilo značilno le za Kranjsko, tudi vodja avstrijskih krščanskih socialistov je po sprejetju volilne pravice žensk po prvi svetovni vojni ugotavljal, da bo vpliv ženskih volivk negotov, saj moški ne morejo vplivati na volilno izbiro žensk, medtem ko je bilo obratno skoraj pravilo (Bader Zaar 1996: 69). Stališče, da imajo ženske vpliv na glasovanje svojih mož, je predstava, ki je ne srečamo le v obdobju do prve svetovne vojne, pač pa tudi v Kraljevini Jugoslaviji in v medvojni Franciji (Offen 2000: 273).

- »*Obračamo se tudi do našega ženstva, ki naj nam pomaga. Žene in dekleta, povejte svojim brezbržnim možem, očetom za drž. volitve V.S.L. in bratom za kaj se gre*« (Slovenec, 23. 5. 1911).
- »*In žene, posebno slednje, ki so bile od liberalcev oropane volilne pravice morajo pravočasno z vso silo poseči v volivno agitacijo*« (Slovenec, 10. 3. 1921).
- »*Žene in dekleta, skrbite, da pojdejo vsi volilci v družini gotovo volit!*« (Slovenec, 28. 1. 1925).

- »Tvoja dolžnost je da v sedanji volivni borbi sodeluješ za zmago onih mož, ki se zavzemajo za Tvoje pravice. Zato skrbi, da gredo vsi volivci dne 23.t.m. na volišče!
Skrbi, da vsak voli stranko, ki štiti največje Tvoje svetinje: vero in slovensko domovino!
In ker veš, da je ta stranka SLS, zastavi ves svoj vpliv, da oddajo vsi volivci kroglico po deželi V PRVO SKRINJICO« (Slovenec, 16. 1. 1927).
- »Pozivu smo se slovenske žene v polni meri odzvale. S svojim tihim in vztrajnim delom in s svojo zavednostjo smo pripomogle do sijajne zmage možem, ki se bore za naše ženske pravice s katerimi bo tudi slovenska žena dobila moč soodločanja pri zakonodaji, ki bo ščitila čast in dostojanstvo žene« (Slovenec, 26. 1. 1927).
- »Slovenska žena, ako ljubiš svoje otroke in želiš srečo v rodbini, svetuj možu, da pojde v nedeljo volit!« (Letak z 8. 11. 1931. Zasebna zbirka. Last Alojz Cindrič).
- »Zanimivo je, kako so se postavile žene. Več slučajev so imeli v reklamacijskem uradu, da so prišle žene osebno zahtevati vpis svojega moža v volilni imenik, ali pa so poslale pismene reklamacijske zahteve« (Slovenec, 24. 2. 1935).

Ženske so na prelomu stoletja sodelovale v politiki na enak način kot večina strankarskih privržencev, hkrati pa so dame iz boljše družbe vanjo prinesle tudi t. i. specifično meščansko strategijo, krepitev položaja družine – »družabno politiko«.²⁷ Družinskost je posegala v javno sfero in instrumentalno krepila politiko ter tudi »vsakdanji politični jezik«. Predvojni politični aktivizem žensk pa ne more potrditi domnev o posebni »ženski politiki«, kjer naj bi prioriteto imela zlasti socialna politika in o kateri pišeta Marion Kaplan ali Paula Baker (Sneeringer 2002: 11; Baker 1984: 620–647). Ženske na Slovenskem absolutno niso bile nad »umazanim poslom politike« zaradi svoje posebne esence ženskosti ali materinstva, čeprav so stranke

²⁷ Social politics, pojem je uvedla Elaine Chalus – s plesi, zabavami, večerjami so promovirale politične ambicije družine in ohranjale mreže.

v svojih ideoloških argumentacijah podajale drugačno sliko. Kot del ljudstva so bile tudi ženske na prelomu stoletja prepoznane za naslovljenke demokratičnih sporočil, pravičnosti in enakosti. Od tod dalje je bil le še korak do oblikovanja posebnih interesnih ženskih skupin, bodisi organiziranih na pobudo političnih strank bodisi na pobudo samih članic. Ženska društva (formalno organizirana ženska javnost) so vstopila v civilno sfero in predstavila dodaten aspekt političnosti. Kot vsa ostala interesna in zasebna združenja so postala dejavnik za učinkovito varstvo državljskih in političnih svobod. Ker pa so prevladujoči kulturni vzorci opredelili ženske zlasti v vlogi matere, so tudi ženska društva med svoje najpomembnejše aktivnosti uvrstila skrbstvene naloge.

DEMOKRATIZACIJA ALI OBLIKOVANJE DRŽAVLJANA IN DRŽAVLJANKE

Politični tabori na Slovenskem so poleg praktičnih sporočil, posredovanih svojim simpatizerjem, uporabljali tudi retoriko parlamentarne demokracije. V popularni politični kulturi so odmevali govori, ki so enakost in pravice postavili za imperativ. *»Osebnе pravice, iz katerih izvira pravica do enakosti pred zakonom in iz katere dalje izvira pravica enakosti nad zakonom, so višje od privilegijev«* (Krek 1993: 162). *»Naš kmet se mora zavedati, da spada na Kranjskem vlada v deželi po vsej pravici v njegove roke in na jasnem mora biti, da po splošni in enaki volilni pravici pripada kmetu v celi državi vodstvo«* (Krek 1993: 244). Nekateri pozivi, kot je bil: *»Ako se hočete združiti, da postanete ogromno število, potem boste že toliko močni, da se vam ni bati, potem dosežete kmalu, česar si želite,«* so še stopnjevali radikalnost retorike (Priatelj 1966: 438). Tudi v ženskih društvih se je terjalo soudeležbo žensk pri sklepanju o zakonodaji in članstvo v političnih društvih, uporabljajoč novo retoriko: *»Večkrat slišimo glasove o teptanih ženskih pravicah. Same besede*

ne pomagajo nič; treba je dejanj!« (*Slovenec*, 10. 7. 1905),²⁸ in gesla: »V državnem zboru se odločuje tudi naša usoda« (*Slovenec*, 21. 3. 1904), ki so radikalizirala društveno delovanje.

Politične pravice so bile del železnega repertoarja številnih zborovanj, toda prav tako aktualne so bile tudi socialne pravice. Te so bile za vsakdanje življenje prebivalcev in prebivalk še pomembnejše. In prav te so morda prebivalca in prebivalko Kranjske angažirale v še večjem obsegu kot politične pravice. Na zborovanjih socialdemokratov so se ene in druge vseskozi postavljale skupaj (Prepeluh 1984: 26). Politična akcija za sprejetje tako socialnih kot političnih pravic, je vodila po podobni poti. Na velikih socialističnim mitingih in delavskih praznovanjih se je zahteval osemurni delavnik ter splošna in enaka volilna pravica za moške, ne le v Avstriji pač pa tudi drugod po Evropi (Johnston 1993: 107, Hobsbawm 2007: 128). Zahteve po izboljšanju položaja delavstva so se pojavljale v številnih socialdemokratskih kot tudi krščansko socialnih strokovnih društvih. Toda zastavonoša delavskih zahtev je bila avstrijska socialdemokracija. Ravno socialdemokrati so v Avstriji bili tisti, ki so spodbudili socialne reforme (Kann 1974: 437). Pripomogli so k temu, da je po Adlerjevi oceni, monarhija imela najmodernejšo socialno zakonodajo z izjemo Švice in Anglije (Johnston 1993: 52). Taaffejeva vlada je sicer začela s socialnimi reformami, ki pa so bile le skromnega obsega. Šele v naslednjih letih 1883–1889 je bilo sprejeto socialno in nezgodno zavarovanje skupaj z omejitvami delovnega dne (Kann 1974: 427). Vendar pa je tovrstno zavarovanje zajelo le skromno število oseb. Tako je tudi na tem področju še vedno prevladovala zasebna iniciativa, ko so delavci ustanavljali številna podporna društva, da bi si tako zagotovile tudi skromne pokojnine. Po oceni nekaterih zgodovinarjev, v monarhiji niso nikoli resno uza-konili socialnega programa (Kann 1974: 427, 437), čeprav so delavci sodelovali v velikem stavkovnem gibanju, ki je terjalo spremembe in

²⁸ »Sedanji volivni red je demokratičen, a ni še popoln. Tudi za ženske, od katerih jih ima že nekaj pri občinskih volitvah volivno pravico, zahtevamo volivno pravico za državni zbor« (*Slovenec*, 10. 5. 1907). Glej tudi: *Slovenec*, 5. 3. 1904.

jih občasno tudi doseglo. Vzporedno z lokalnimi stavkami so nastajale tudi številne mednarodne iniciative, da bi se položaj delavcev uredil. Mednarodne konference za zaščito delavcev se kar vrstijo od leta 1890 dalje. Samo v letu 1897 je bila pripravljena konferenca o socialni zaščiti delavcev v Zürichu in Mednarodni kongres za zakonsko zaščito dela v Bruslju. Posledica slednjega je bila ustanovitev Mednarodnega združenja za zakonsko zaščito dela, ki je bil predhodnik Mednarodnega urada za delo (Trokle 1958: 22).

Socialne pravice so skupaj s političnimi pravicami postajale standard. Za počutiti se državljana, tako niso bile več dovolj politične pravice, temveč so bile potrebne tudi socialne. Na tem mestu se je pojavilo vprašanje, koliko se lahko država sploh »vmeša« v razmerje med delodajalcem in delavcem in koliko lahko pomaga svojim prebivalcem in prebivalkam. S tem vprašanjem so imeli najmanjše probleme socialdemokrati, ki se jim nikoli ni zdelo sporno, da je država odgovorna tako za socialno zaščito zaposlenih, kot za »financiranje šol in bolnišnic, skrb za bolnike in onemogle« (Zarja, 13. 5. 1912).

Med vojno je monarhija ustanovila ministrstvo za socialno skrb in ministrstvo za ljudsko zdravje (Naprej, 21. 1. 1918). K uspehu njihovega uveljavljanja je pripomogla zlasti močna socialdemokratska državna organizacija. Slovenski krščanski socialci so zaradi odsotnosti državne organiziranosti nedvomno imeli večje probleme in težave pri uveljavljanju svojih zahtev. Kljub temu tudi v tem taboru ni umanjala samoiniciativnost. Jože Gostinčar naj bi celo v parlamentu vložil poseben zakon za izvedbo starostnih zavarovanj, Krek pa je leta 1909 o tem vprašanju izdal tudi posebno brošuro. SLS svoje prevlade na Kranjskem torej ni krepila le na valovih uresničevanja splošne in enake volilne pravice, pač pa tudi na praktičnem izboljšanju položaja svojih volivcev. Tako se je J. E. Krek lotil reševanja stanovanjskega vprašanja delavcev in tako so krščanski socialci gradili hiše za delavce (Kresal 2006: 136). Sploh naj bi bilo za to stranko značilno zelo praktično ravnanje. Albin Prepeluh je ugotavljal, da se »v nobeni dobi prej še ni zidalo tolik cest, vodovodov, hlevov, itd, kar vse ima izključno služiti le kmetskemu stanu na deželi« (Abditus 1914: 68).

Kljub temu velja dodati, da je vsaj v okviru katoliškega tabora bila vzpostavljena ostra diferenciacija med socialnim vprašanjem in karitativnim delom. Kot socialno vprašanje je bilo predvsem razumljena stanovanjsko vprašanje, izboljšanje položaja delavcev, njihovega zavarovanja in ustanovitev posredovalnic za delo ipd. V karitativno dejavnost pa je sodilo varstvo otrok in pomoč »ubožcem«, skrb za mladoletne, dekleta in delavke, bolne ter občinske reveže (Erjavec 1928: 259). SLS in Krek sta v nasprotju s socialdemokrati pomoč države razumela nekoliko drugače. Država naj bi bila šele v »drugi vrsti« dolžna pomagati svojim državljanom, najprej jim mora zagotavljati pravice. Socialne ustanove naj bi za seboj potegnile povišanje davkov, ker pa vsak državljan teh institucij ne potrebuje, davek zanje pa vseeno plačuje, naj bi se nekaterim godila krivica. Nasprotno se je Kreku zdela nesporna potreba po poseganju države v razmerje med delavci in delodajalci (Juhant 1989: 182–183). Kljub razliki med katoliškim in socialdemokratskim taborom pri percepciji vloge države sta oba med svoje prvenstvene naloge postavljala zlasti socialno vprašanje, karitativnost sta imela šele v drugem planu.

Pri tem je treba dodati, da je tudi karitativnost v 19. stoletju postajala vse bolj državno regulirana. Z reformami je začela že Marija Terezija, ko je okrepila centralno državno upravo in izdala red pregona beračev. Pod njeno vladavino je bila ustanovljena dvorna komisija za dobrodelne ustanove ob koncu 18. stoletja pa so bili uvedeni župnijski ubožni inštituti. Leta 1883 je bil uveden zakon, ki je predpisoval dolžnosti občin do občinskih revežev in tudi način občinskega financiranja. Občinski odbori za dobrodelnost so delovali pod pokroviteljstvom »ubožnih očetov«, ki so bili v večini primerov imenovani člani istega »občinskega odbora« (Anžič 2002: 42). Razen tega so v drugi polovici 19. stoletja začela cveteti privatna dobrodelna društva. Vendar so samo v nekaterih izmed njih, zlasti v tistih, ki so se ukvarjala z oskrbo otrok in ubožnih, prevzele pobudo ženske, npr. v zavetišču za otroke oz. vrtcu, v čigar odboru je sedelo 24 žensk vseh stanov ali v društvu Sv. Marte za služkinje. V okviru najpomembnejše karitativne katoliške organizacije na Kranjskem – Vincencijeve druž-

be – so dekliško sirotišnico vodile tudi usmiljene sestre, ki jo je podpiral tudi »Odbor narodnih gospa« (Anžič 2002: 78). Dobrodelno se je udeleževal še ženski komite Marijanišča (sirotišnica za dečke) in Družba žena krščanske ljubezni (Juhant 1991: 197). Med vojnama so bile ženske aktivne zlasti v Elizabetinih konferencah (*Slovenec*, 16. 12. 1921). Obe glavni katoliški karitativni društvi (Marijanišče in Vincencijeva družba) sta v medvojnem obdobju postali eni izmed največjih dobrodelnih organizacij v Dravski banovini, ki sta preko leta preskrbovali okrog 5000 ljudi (Kresal 2002: 181). Kljub temu je vodenje največjih karitativnih ustanov ostajalo v domeni cerkvenih organizacij ali občinske politike, ki so jo seveda vodili moški, tako je bilo z Marijaniščem in s sirotišnico (Anžič 2002: 68, 74). Zdi se, da je država blaginje bila na Kranjskem podobno kot v Nemčiji že toliko razvita, da je dopuščala le malo prostora za samostojno dobrodelno žensko delovanje, kar je tudi ocena enega ključnih člankov o razvoju države blaginje (Koven in Michel 2001: 227). Toda vse to se bo spremenilo v naslednjem povojnem obdobju.

PRILAGODITEV POLITIČNIH TABOROV NA VOLILNO PRAVICO ŽENSK IN SLOVENSKA POLITIČNA KULTURA

Vstop množic v politiko preko demokratizacije volilne pravice se je zdel neizbežen pri dogodkih ob koncu 19. stoletja. Množična mobilizacija je bila globalna. Tradicionalni lokalni in regionalni nosilci politike so bili integrirani v širša gibanja. Politika na prelomu stoletja je sicer še bila razumljena v kontekstu lokalnega, na kar naj bi po Igorju Lukšiču (2006: 65) vplivala tudi večstoletna vpetost slovenskega ljudstva na zemljo in cerkev, ki sta predstavljala »naš svet«, toda vse to se je hitro spreminjalo. Pojav predstavnikov političnih strank, ki niso več teritorialno vezani, je predstavljal veliko novost tako v politični organizaciji kot v percepciji politike. Obenem se je

širila zavest o vpetosti v mednarodne tokove in ideološke doktrine. Predvolilna tekma, ki se je začela odvijati v imaginarnem ideološkem boju, se je prenesla v vsak volilni okraj, četudi so bile možnosti za zmago pičle, toda možnosti politične zmage so lahko obetale tudi materialne koristi. Opažanja Etbina Kristana, ki je ugotavljal, da je »za vsak zakotni občinski odbor ... več zanimanja kot za naš deželni zbor« (Zarja, 23. 3. 1913), so postajala vse bolj redka, potem ko je ljudstvo začelo spoznavati, da se pomembne odločitve, ki bodo izpolnile vero v demokracijo, dogajajo v deželnem in državnem zboru. Prav tako se je lahko šele s to spremembo percepcije politike, uveljavil koncept abstraktnega državljana (Lukšič 2006: 66). Tako je v letu 1911 udeležba na državnozborskih volitvah (87,2 odstotkov) že prehitela tisto na lokalnih (85 odstotkov), medtem ko v letu 1897 tega fenomena še ne srečamo. Pri tem je imelo pomembno vlogo tudi odpravljanje elektorjev in volilnih razredov, kar se je na lokalnem nivoju zgodilo kasneje. Nova politika je bila nekompatibilna s staro lokalno politiko, ki je temeljila na vplivnih veljakihi. Politične stranke so v novih pogojih prevzele ob pomoči in preko številnih na novo ustanovljenih društev vpliv in moč starih veljakov. Če je bila politična moč včasih le dodana bogastvu lokalnih veljakov, je zdaj bogastvo pogosto temeljilo na uspehu v politiki, pojavili so se namreč profesionalni politiki (Hobsbawm 2007: 96).

Ivan Šušteršič in ostali katoliški pragmatični politiki, ki so demokracijo pojmovali kot najboljšo možnost, da se politična moč ljudstva, oboroženega s splošno volilno pravico, uporabi za uveljavitev ljudskih in narodnih interesov ter hkrati tudi za krepitev dejavnikov avtoritete, so za seboj potegnili množice (Pleterski 1998: 166). Vendar je bila v teh množicah še prisotna določena hierarhija. Tako splošna volilna pravica ni samoumevno pomenila tudi volilne pravice žensk. Janko Pleterski omenja Šušteršičev razmislek, »da se mora priznati enaka vrednost vsakega človeka [z izjemo žensk]« (Pleterski 1998: 128). Hkrati pa je isti Šušteršič pričakoval od ženske, da postane »bojevalka za katoliške pravice in goreča agitatorka«. Ženske morajo zaščititi vero ter lastne interese (družino, otroke in čast ter

ženske pravice). Formula je preprosta: »Jezik imate, kakor vsak moški, rabite ga,« je slikovito zahteval Šuštaršič (*Slovenski narod*, 20. 4. 1911). Ženske morajo imeti pomembno vlogo tudi pri volitvah za državni zbor, je menil, pri tem pa dodal, da katoliška stranka sicer ni prijateljica tega, da bi se ženske vmešavale v politiko, čeprav je to postala nujnost zaradi ogrožanja vere (*Slovenec*, 12. 3. 1906).

Gibanje za splošno volilno pravico (moško) je namreč v prvem desetletju navdušilo Kranjsko, na Krekove »besede je med ljudstvom nastal pravcati vihar. 'Da to hočemo! Zato bomo šli v boj,' je klicala množica« (Krek 1993: 190). V letu 1902 je Katoliška narodna stranka začela igrati na karto splošne in enake volilne pravice in v ta kontekst je sodilo tudi vprašanje volilne pravice žensk. Tako je še v istem letu *Slovenec*, navkljub očitno zelo konservativnim pogledom na volilno pravico žensk, zapisal, da naj se ženskam podeli volilna pravica za občinske volitve in za obrtno zbornico (*Slovenec*, 15. 3. 1902). V letu 1904 je Slovensko katoliško delavsko društvo na občnem zboru že zahtevalo, naj imajo ženske pravico sodelovati pri zakonodaji (*Slovenec*, 5. 3. 1904).

V Cislajtanijski so davkoplačevalke v večini imele volilno pravico za občinske volitve, saj ta ni bila omejena na starost ali spol. Na občinsko volilno pravico je bila vezana tudi pravica do glasovanja za deželni in državni zbor. Medtem ko je občinski volilni red za ženske predpisoval glasovanje po pooblaščenju, je bilo za deželni zbor predpisano osebno glasovanje. Določbi sta prišli v konflikt, vsaka dežela pa je dilemo rešila po svoje. Tovrstne zagate ni bilo za državnozborske volitve, saj je bil v letu 1873 sprejet državnozborski volilni red, ki je določal, da imajo volilno pravico samo avstrijski državljani moškega spola, le za veleposestniško kurijo je bila dovoljena tudi volilna pravica žensk. Po delnih podatkih, ki jih je uspelo zbrati Jutti Martinek, naj bi se delež volivk v veleposestniški kuriji Zgornje Avstrije gibal med 7 in 11 odstotki (Bader Zaar 1998: 303). Leta 1884 je določilo, ki je prepovedalo udeležbo žensk na volitvah za deželni zbor, sprejela tudi Kranjska skupaj s Koroško (Melik 1965: 138). Ženske so lahko preko pooblaščenцев še naprej volile v trgovsko-obrtno zbornico in veleposestniško kurijo na Kranjskem (*Slovenec*, 17. 2. 1906; ZAL,

LJU 285, Zapisnik seje 24. 11. 1928, š. 10). Štajerska je določbo, ki je ženskam prepovedovala oddati glas, vnesla v svoj volilni red šele leta 1908, Goriška pa sploh nikoli. Vendarle pa je bila evropska težnja postopno »pripuščanje« žensk k volitvam. Na občinskem nivoju so v tem času na volitvah enakopravno sodelovale vse ženske (ne le davkoplačevalke) na Švedskem, Norveškem, Finskem, Danskem in Islandiji (Bock 2004: 212), pred prvo svetovno vojno pa sta splošno in enako volilno pravico ne glede na spol tudi za državni zbor v Evropi uveljavili Finska in Norveška.

V večini evropskih držav so volilno pravico vendarle imele le davkoplačevalke. V Veliki Britaniji so samske davkoplačevalke dobile volilno pravico za občinske volitve leta 1869, na Švedskem so davkoplačevalke lahko volile predstavnike v občinah od leta 1862, na Finskem od 1872, Norveškem od 1901 in na Danskem od leta 1908 (Ray 1918: 469, 471). V 19. stoletju je bila namreč v večini evropskih držav volilna pravica močno omejena in tudi za moške vezana na višino plačanega davka ali lastništva posesti. Veljalo je, da samo tisti, ki plačujejo davek in imajo dolžnosti, imajo tudi pravice. Samostojnost je bila tisto merilo, s katero naj bi bila povezana politična participacija in državljanstvo. Državljan je lahko namreč le tisti, ki je sam svoj gospod in ima torej nekakšno imetje (Bock 2004: 116). Izhodišče za to koncepcijo državljanstva lahko najdemo v razsvetljenski misli, po kateri so politične pravice pripadale le duhovno in materialno neodvisnim posameznikom. Koncepcija izvira iz Sieyčsovega razlikovanja med aktivnimi in pasivnimi državljani, aktivnim državljanom tako gredo politične pravice, pasivnim (ženskam, otrokom, tistim, ki ne plačujejo davkov) pa le pravice do prostosti, lastnine, varnosti (Bock 2004: 75). Po mnenju slovenskih politikov, bi nekdo brez premoženja, ki ne biva v občini vsaj nekaj let, tudi ne mogel odločati, ker »ne pozna potreb občine«, poleg tega le tisti, ki plačujejo davke, »množe občinski blagor«. Za nasprotovanjem liberalne stranke, da bi ukinili cenzus, pa se je skrivalo tudi mnenje, da »neimoviti sloji zagotovo podpirajo SLS«. Vsaj v Avstro-Ogrski pa naj bi za cenzusom bila tudi želja, da se omeji moč »negermanskih narodov«. Giba-

nja za razširitev volilne pravice so sicer v glavnem zahtevala znižanje cenzusa oziroma odpravo premoženjskih omejitev, da bi omogočila demokratizacijo. V marsikateri evropski državi npr. v Veliki Britaniji, je bila že volilna pravica davkoplačevalk začetek novega gibanja za demokratizacijo in ne le naključen prežitek preteklih časov (Avstro-Ogrska, Prusija).

Čeprav so bila v Evropi še vedno močna stališča, da je politično odločanje stvar manjšinskega dela državljanov, je bila demokratizacija nezadržen trend in nekatere njene institucije je tudi katoliška stranka že uvrstila v svoj politični program, vendar je bilo v njeni politiki še vedno opaziti dvojnost med zavezanostjo tradicionalnim vrednotam in pritiskom demokratizacije. Katoliški poslanci tako v nasprotju z mladočehi in socialdemokrati v državnem zboru niso podprli uvedbe volilne pravice za ženske. Poglejmo: poslanec (mladočeh) Venceslav Hruby je predlagal dunajskemu parlamentu, da naj »dobe vse ženske, ki samostojno izvršujejo obrt ali poljedelstvo, in vse one, ki imajo nek dohodek, volilno pravico za državni zbor«. Poslanec Kaiser pa, da naj »dobe volilno pravico za državni zbor ženske, ki so samostojne obrtnice ali gospodinje in so že takrat direktno volile v veleposestniško kurijo in indirektno v trgovsko in obrtno zbornico«. Češki radikalec Vaclav Choc je šel dlje in je predlagal, da naj bi volile vse ženske, prav tako tudi socialdemokrat Engelbert Pernerstorfer (*Rdeči prapor*, 16. 9. 1906). Toda minister Richard Bienerth je vse predloge zavrnil, ker naj bi bili preveč radikalni. Avstrija ni želela biti prva, ki bi naredila ta korak (*Slovenec*, 21. 9. 1906).

Slovenski katoliški poslanci, ki so bili v glavnem zastopani v državnem zboru, so svoj glas proti utemeljili: *»Priznavamo, da je med ženskami mnogo takih, kateri imajo razum in interes za javne zadeve baš tako, kakor mnogi moški, poklicani k volitvam. Toda mi sodimo, da je ženska v prvi vrsti ustvarjena za rodbino, to glavno podstavo vsakemu zdravemu državnem in družbenem organizmu. In rodbina, obitelj bi trpela škodo, ako se tja zanese politični razspor. Kako bi izgledalo v rodbinskemu krogu, ako bi moški in ženi bila nasprotnega političnega mišljenja ter oba poklicana, izraz dati svojim političnim nazorom na volišču«*. Zakaj ne dati volilne pravice davkoplačeval-

kam, pa so pojasnili, »je v očividnem protislovju proti enaki volilni pravici, ker neenakost je celo v protislovju z običajno oceno, koja se nahaja baš med ženskim spolom. Tam je navada, da se omožena ženska in mati višje stavlja, nego neomožena samica. Sedaj pa hoče Hruby prvi kategoriji odreči volilno pravico, drugo pa obdariti ž njo« (Slovenec, 17. 11. 1906).

Več kot očitno je torej, če uporabim oceno Egona Pelikana (1997a: 17), da je tudi v tem kontekstu prihajalo do akomodacije političnega katolicizma, ki se je dogajala v kontekstu modernizacije, ideologije in trenutne politične situacije oziroma »ljudske volje«. Toda politična demagogija je imela svojo ceno, saj bi prevelik razkorak med govori in dejanji le razkril nenačelno delovanje SLS, ki mu končno ni preostalo drugega, kot da stopi na pot demokratizacije. Kljub temu da so poslanci SLS glasovali proti volilni pravici žensk, so se na političnih shodih potem pogosto zavzemali zanjo. Poslanec Ivan Kregar je le šest mesecev pozneje zahteval: »Tudi za ženske, od katerih jih ima že nekaj pri občinskih volitvah volivno pravico, zahtevamo volivno pravico za državni zbor« (Slovenec, 10. 5. 1907). Med zagovornike volilne pravice žensk je sodil tudi Julij Slapšak, ki je leta 1908 zahteval: »Oprostite ženske suženjstva! Dajte ji državljansko volilno pravico, da bo mogla sama braniti brezmadežen cvet devišstva, svojo čast« (Slovenec, 9. 9. 1908). Krek naj bi sprejemal demokratična načela in zavračal tako pluralni volilni red kot stanovsko zastopstvo (Pelikan 1997a: 51–52). Volilno pravico žensk je podprl in se do nje opredelil že v *Dodatkih k socializmu*, kjer je zahteval, da naj bi ženske dobile aktivno in pasivno volilno pravico. Vendar ni definiral, v katerih telesih odločanja (Krek 1906: 32). Kljub temu njegovo odklanjanje izenačenja plačila učiteljic in učiteljev v deželnem zboru priča o nekoliko drugačnem stališču (Grdina 1999: 139). Intimno naj bi Krek, kljub v javnosti drugačnim stališčem, podpiral idejo, da volilno pravico prejmejo le tiste ženske, ki »se branijo z delom lastnih rok«, in šele dolgoročno naj bi jo prejele tudi matere. Prav tako ni odobral vključevanja žensk v politične stranke. Njegova izjava, ki jo je zapisal Petar Rogulja je zelo nazorna, udeležba žensk v političnih strankah se mu je zdela nemogoča: »Zamislite si formacijo strank, če bi bile v njih ženske« (Rogulja 1916: 15).

Slika 10: Janez E. Krek

Janez E. Krek (1865–1917), vodja in ustanovitelj krščanskosocialnega gibanja, poslanec v državnem in deželnem zboru, publicist, teolog.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 8. 3. 1925.

Toda razdvojenost med deklarativnimi izjavami za volilno pravico žensk in dejansko podporo v telesih odločanja še zdaleč ni bila značilna le za SLS. Kranjski socialdemokrati so ženske podobno kot liberalci videli v oblasti klerikalnega tabora, saj naj bi prav one tvorile »zaslombo verskemu fanatizmu«. ²⁹ Tako so še za volitve 1913 opozarjali moške, da naj se volilne legitimacije ne pokažejo niti ženi, če ta ni zanesljiva sodružnica, saj »je znano, da zlasti klerikalci radi popravljajo svojo volilno srečo s pomočjo nezavednih žensk« (Zarja, 22. 11. 1913). Albin Prepeluh je v *Slovenki* feministične zahteve primerjal s »praznim lišpom«. »Če se danes proklamira ravnopravnost Žene z Možem, nima to nikakega pomena, ker se bistveno ne spremeni ničesar. Le peščica Žen posedujočega razreda zadobi s tem nekoliko praznega lišpa ... Boj za žensko enakopravnost, za emancipacijo, mora biti naperjen v prvi vrsti proti gospodarskemu – sistemu družbe, to je proti kapitalistični gospodarski osnovi« (Abditus 1901: 83). V svoji knjigi *Socialni problemi*, ki jo je izdal enajst let pozneje, je prepirom o ženskah posvetil tudi posebno poglavje. Tudi tu je ostro napadel meščanske feministke in njihove zahteve ponovno označil za prazne, saj naj bi bile le simbol »namišljene enako-

²⁹ Glej: *Rdeči prapor*, 29. 7. 1904; *Zarja*, 17. 6. 1911.

pravnosti» (Prepeluh 1912: 199). Med nebistvene zahteve je Prepeluh prištel tudi željo po volilni pravici žensk. »Ali morda hrepeniš po tem, da dobiš vsakih par let enkrat tiskani listek, ki Ti daje dovoljenje, se vdeležiti volitev v zakonodajo? Meni te vrste sufragetke ne imponujejo. Ali Te bo morda ta malenkostna zunanost utešila, Ti dala ubrano duševnost? Ne veruj frazam ... Volilna pravica za ženske pri tem ni noben bistven postulat« (Prepeluh 1912: 209). Etbin Kristan je v svojem govoru na nekem shodu vehementno izjavil, da »bi on ne dal ženskam volilno pravico; le same si jo morajo izvojevati, ker šele s tem bodo pokazale, da si jo zaslužijo« (Zarja, 10. 3. 1913). Zdi se, da so slovenski socialdemokrati s figo v žepu podpirali volilno pravico žensk, ta ni bila proriteta njihove politike. Imeli naj bi podobno stališče kot belgijski socialdemokrati, ki so vse do leta 1902 podpirali volilno pravico žensk, nato pa ji zaradi strahu pred zmago katoliške stranke na krilih volilnih glasov žensk, svoj podporo umaknili (Offen 2000: 221).

Po drugi strani je treba poudariti, da je JSDS zlasti po letu 1907, ko je bil po sprejetju enake volilne pravice moških prvi kongres socialistk na Dunaju, naznanila živahno agitacijo za volilno pravico žensk tudi na Slovenskem (Muser 1967: 195). JSDS je že v avgustu organizirala shod žensk, na katerem je bila napovedana tudi ustano-

Slika 11: Albin Prepeluh

Albin Prepeluh (1880–1938), socialdemokrat, založnik, publicist in ustanovitelj republikanske stranke delavcev in kmetov.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 18. 1. 1925.

vitev nove ženske organizacije (*Slovenski narod*, 9. 8. 1907). Stranka je sledila smernicam, ki jih je postavilo mednarodno gibanje, v tem smislu je bilo recimo organizirano praznovanje mednarodnega ženskega dne. *Rdeči prapor* je tedaj zapisal, da mora delavstvo zastaviti vse svoje sile za volilno pravico žensk, načrtoval je velike jesenske demonstracije in poudaril, da naj ne bo niti enega shoda, kjer se ne bo opozorilo na to vprašanje (Muser 1967: 195). V Idriji je Veda organizirala tri predavanja Antona Kristana, v Trstu sta na trgu Dandoni nastopila Ivan Regent in Karel Renner (Liška 1973: 106). V Ljubljani je neuspešen shod z desetimi zborovalkami organiziral Etbin Kristan (*Slovenec*, 20. 3. 1911). To, da je bil shod zelo slabo obiskan, potrjuje tudi dejstvo, da o njem ni izšlo nikakršno poročilo v *Rdečem praporju*. Samo na Dunaju se je takrat zbralo 20 000 ljudi, govorila sta Viktor Adler in Adelheid Popp (Bader Zaar 2002b: 248). Mednarodni ženski dnevi organizirani v Ljubljani v naslednjih letih so imeli nekoliko boljši uspeh, toda število udeleženk je le počasi naraščalo. V letu 1913 se je tako zbralo okrog 30 oseb, nastopati pa so začele tudi govornice, Alojzija Štebi³⁰ in Ada Kristan³¹ (*Slovenski narod*, 11. 5. 1912; 11. 3. 1913). Politične stranke in njihovi voditelji so bili očitno razpeti med tradicionalno in moderno družbo, ki sta skupaj soobstajali. Tradicionalna katoliška družba je, kot kaže, določala miselne okvire ne le lastnemu političnemu taboru, temveč celotnemu političnemu življenju na Kranjskem.

Katoliška in socialdemokratska stranka sta v svoje programe v tem času že sprejeli splošno in enako volilno pravico za moške, ta naj bi bila »*postulat naše dobe*« (Pleterski 1998: 83). Ob dobri »organizaciji ljudstva«, ki bo poučeno, koga naj se voli, je razširjena volilna

³⁰ Alojzija Štebi (1883–1956), učiteljica, socialdemokratka, urednica socialističnih časopisov, predsednica Socialno gospodarsko in kulturno žensko društvo in kasnejša predsednica Alianse ženskih gibanj, je predlagala resolucijo, kjer je zahtevala pasivno volilno pravico za obrtna sodišča, aktivno in pasivno volilno pravico za državni zbor in deželne zборе, občinske zastoje in pravico do pristopa žensk k političnim društvom.

³¹ Ada Kristan (1873–1925), socialdemokratka, govornica, pisala za različne socialistične časopise, soproga Etbina Kristana.

Slika 12: Alojzija Štebi

Alojzija Štebi (1883–1956), članica JSDS, urednica, publicistka, članica in ustanoviteljica številnih ženskih društev v Sloveniji in Jugoslaviji, strokovnjakinja za »socialno skrbstvo«. Še v času Avstro-Ogrske je postala članice komisije za žensko delo pri Ministrstvu za socialno skrbstvo, pozneje je vstopila v službo na poverjeništvu za socialno skrbstvo pri Narodni vladi za Slovenijo.

Vir: *Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 535–537.

pravica vsekakor predstavljala obetajočo prihodnost obeh strank, ki jo je prinašala demokratizacija. In konec koncev je bila ravno pragmatična kalkulacija o volilnih glasovih žensk in predpostavka o nujnem demokratičnem razvoju tista, ki je tudi slovenske politike spodbudila k razširitvi volilne pravice žensk v volilni reformi leta 1910 s širšo vključitvijo davkoplačevalk v volilne imenike na Kranjskem. To je bilo celo v nasprotju s siceršnjim trendom v avstro-ogrski monarhiji, kjer so tedaj vse bolj omejevali dostop žensk k volilnim skrinjicam. Ta usmeritev je bila očitna zlasti v ukinjanju volilne pravice žensk v velikih mestih, po zakonu, so namreč pomembna mesta imela svoja lastne volilne statute. Na Dunaju so tako l. 1890 prepovedali glasovanje žensk na lokalnem nivoju, prav tako ni bilo dovoljeno voliti tudi Pražankam od leta 1864 (Evans 1977: 95). Ostale Čehinje so z izjemo tistih v Pragi in Libercih imele volilno pravico preko pooblaščenec (*Slovenska gospodinja*, 2. listopad 1907). Prav tako je bilo onemogočeno oddati glas volivkam v Gradcu in Bukovini. Medtem so ljubljanske davkoplačevalke le malo pred ukinitvijo

volilne pravice Dunajčank prejele pravico do glasovanja v letu 1887 (Melik 1981: 115–124). Po vsej verjetnosti je na ukinjanje volilne pravice davkoplačevalk v velikih mestih vplivalo tudi ukinjanje volilne pravice žensk za deželni zbor.

Volilna reforma za mesto Ljubljana iz leta 1910, ki je prinesla razširitev pravice in osebno volilno pravico davkoplačevalkam in učiteljicam, naj bi ponazarjala »najmodernejši volilni red v Avstro-Ogrski« (Stenografski zapiski 25. 1. 1910: 786; *Slovenec*, 72. 3. 1911). Vsaj tako so to novo pridobitev predstavili ponosni poslanci. Ženske so se tako imele priložnost udeležiti volitev v precej večjem številu kot recimo v Nemčiji, kjer je ta pravica pripadala samo 2000 ženskam. Ženske v Nemčiji so namreč po poroki imele po zakonodaji le omejene možnosti, da še razpolagajo s svojim premoženjem (Evans 1977: 94). Samo v Ljubljani je leta 1908 bilo 1184 volivk (23 odstotkov vseh volivcev), reforma občinskih volitev v letu 1910 pa je število dvignila na 1549 volivk, medtem ko se je število vseh volivcev in volivk zvišalo s 5104 na 7454. Ta zadnja volilna reforma, ki jo je sprejel ljubljanski deželni zbor, je takrat zajela 7,4 odstotkov vseh Ljubljančank in 42,2 odstotkov vseh Ljubljančanov, torej 23,3 odstotkov vseh prebivalcev in prebivalk mesta Ljubljane. Delež žensk med volilnimi upravičenci je znašal 17,6 odstotka. Delež volivk se je povečal v prvem in drugem volilnem razredu, medtem ko je v tretjem glede na to, da so v njem volili tudi vsi moški stari nad 24. let, ki niso bili kaznovani ter so stanovali v Ljubljani več kot tri leta, davkoplačevalci ali ne, padel.³²

V predlogu reforme ljubljanskega občinskega reda v deželnem zboru leta 1909, ki je razširil volilno pravico davkoplačevalk, med poslanci SLS ni bilo nikakršnega nasprotovanja več. Najburnejše razprave so se dotikale vprašanja, ali naj se ženskam omogoči osebno glasovanje. Najodločnejši nasprotnik tega predloga je bil Krek. Davkoplačevalke, ki bi osebno volile, bi bile preveč privilegirane nasproti ostalim ženskam, je menil. Z njim se je strinjal še Anton Jarc (Steno-

³² Podatki so rezultat analize arhivskega gradiva: AS 1524, Volilni imeniki za leto 1908; AS 33, Občinske volitve 1911.

Slika 13: Volitve leta 1911

Leta 1911 so bile v Ljubljani prve volitve, na katerih so volivke oddale svoj glas osebno in ne več preko pooblaščenca. Ljubljanske volivke pred poslopjem Mladike, v kateri je bilo zanje pripravljeno ločeno volišče.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 4. 7. 1926.

grafski zapiski sej deželnega zbora Kranjske 1909: 513–519). Toda že na naslednji seji o občinskem volilnem redu je osnutek novega zakona po poročevalcu Jarcu vključeval tudi osebno pravico žensk do glasovanja, ki so jo na prejšnjem zasedanju zagovarjali nekateri liberalni poslanci in so ji prav katoliški nasprotovali. Vsi poslanci so tokrat ta predlog veselo pozdravili, katoliški poslanec Jarc pa je citiral liberalnega Johna Stuarta Milla, *»čim več pravic daste posamezniku, tem radostneje bo spolnoval svojo dolžnost do države«* (Stenografski zapiski sej deželnega zbora Kranjske 1910: 796).

Liberalci nasprotno od socialdemokratov niso podpirali splošne in enake volilne pravice v novem desetletju 20. stoletja. Skeptično so ugotavljali, da splošna in enaka volilna pravica ne bo rešila *»vseh bolezni v državi«* in da bo njeni uvedbi sledilo hudo razočaranje (*Slovenski narod*, 6.–10. 3. 1906). Toda zavedali so se neizbežnega napredka, ki bo končno prinesel tudi uvedbo volilne pravice žensk. Ženske bodo *»čez petdeset let zagotovo bile mestne svetnice«* je menil osrednji

predstavnik NNS na Slovenskem Ivan Tavčar (1959: 335–342), ki je tedaj podprl tudi osebno glasovanje žensk (*Slovenec*, 20. 1. 1902). Kljub prepričanju, da je množica neizobraženih žensk popolnoma pod vplivom duhovniškega stanu in posledično SLS, ji stališča liberalne stranke ob reformi volilnega reda za občinski svet v Ljubljani leta 1907 niso bila povsem nenaklonjena. Karel Triller je iz strahu, da vlada ne bo potrdila tako radikalne reforme, sprva sicer govoril proti volilni pravici žensk. Menil je, da bi bilo treba sprejeti kompromis in zato ta radikalni novum, omejeno volilno pravico žensk, izpustiti iz novega volilnega reda. Toda že na naslednjih obravnavah je svoje mnenje spremenil, »morda nobeno novodobno stremljenje ne odgovarja toliko razmeram sodobnega časa, kakor hrepenenje zrelega ženskega spola po sodelovanju v javnem življenju« (Stenografski zapiski sej deželnega zbora Kranjske 1909: 513–519). Volilne pravice žensk ni podprl tudi Ivan Hribar, ker naj bi bila ta po njegovem mnenju »za rodbinsko in družabno življenje« škodljiva (*Slovenec*, 6. 3. 1907). Hribar naj bi bil iz istih razlogov proti volilni pravici žensk že pri poskusu prve reforme občinskega reda (*Slovenec*, 4. 12. 1905). Toda vsi niso delili stališča Hribarja, tako sta volilno pravico podprla liberalec Ivan Oražen in njegov poslanski kolega Engelbert Gangl (*Slovenski narod*, 6. 3. 1907; Stenografski zapiski sej deželnega zbora Kranjske 1910: 796).

Razširitev volilne pravice žensk za mesto Ljubljana je bilo torej sprejeto navkljub konservativni naravi liberalne stranke, kar je bila sploh značilnost avstrijskega liberalizma (Bader Zaar 1997: 140–141). Tudi v Avstriji so bili liberalci podporniki meščanskega ženskega gibanja, ne pa najbolj navdušeni zagovorniki volilne pravice žensk, pravzaprav je bila večina proti, ravno iz strahu pred konservativnimi glasovi žensk. Sicer na Slovenskem vrednote t. i. novega liberalizma, ki je zagovarjal uporabo državnih sredstev, da bi se zagotovila individualna varnost, odlikovala pa ga je tudi profeminističnost, niso globoko prodrle (Skocpol 1995: 21). Edino izjemo so v tem kontekstu predstavljali masarykovci, študenti in študentke iz Prage, ki so se oprli na Masarykovo politično misel in mladočeški liberalizem. Bili so ostri kritiki okostenelega avstrijskega liberalizma, klerikalizma,

pa tudi marksizma, zlati njegovih filozofskih temeljev (revolucije). V središče svoje misli so postavili socialno vprašanje, kar jih je pozneje tudi privedlo do tega, da so se približali JSDS in večina izmed njih je v stranki nato zavzela pomembne pozicije. Svetovnonazorsko so predstavljali krog naprednih družbenih reformatorjev, kakršni so bili v nemški Avstriji združeni pod imenom *Sozialpolitische Partei* in podobni nemškimi akademskim socialistom, povezanim v krogu *Kathedersocialisten* (Bader Zaar 1997: 140). Levo krilo liberalcev je podpiralo zahteve ženskega gibanja in v tem kontekstu tudi masarykovci niso bili nobena izjema. Njihovo profeministično orientiranost je zagotovo dodatno spodbudilo dejstvo, da so bile v njihovem krogu angažirane številne vidne osebnosti iz ženskega gibanja. Pri tem so za svoj referenčni okvir šteli misel Mary Wollstonecraft in Johna Stuarta Milla. Ko so tako masarykovci v Narodnem domu določali svoja teoretična izhodišča, ki bodo v praksi spremenila razmere na Slovenskem, so se sestanka udeležile tudi Elvira Dolinar,³³ Mila Vdovič (1881–1906), sotrudnica *Naših zapiskov*, in Maša Drenik, članica SSŽD in predavateljica. Med njimi je pomembno mesto zavzemala Zofka Kveder (Ferfolja 1914: 207). Tudi Ferdinand Lev Tuma, ki je bil blizu krogu masarykovcem, je v svojem članku podprl volilno pravico žensk, ki naj bi bila »oficijelna legitimacija politične zrelosti« (Gantar Godina 1987: 42). Uveljavitev volilne pravice naj bi zaustavljali le predsodki in ozkosrčnost, je zapisal Tuma (1909: 268–273).

Bistveno k sprejetju volilne pravice žensk niso prispevala številna ženska društva. Skromno delovanje društev za volilno pravico žensk na Kranjskem se ne more primerjati z velikimi kampanjami za volilno pravico v večjih mestih Cislajtanije. V Pragi in na Dunaju sta bila že okrog leta 1905 ustanovljena odbora za volilno pravico žensk (Výbor pro volební právo žen in Wiener Frauenstimmrechtskomite-

³³ Sklepam, da je bila na sestanku prisotna Elvira Dolinar – Danica (1870–1961), učiteljica in publicistka, ki je v viru omenjena kot Dolinarjeva. Bila znana kot ena najbolj radikalnih in prvih slovenskih feministk, ki je v svojih delih citirala Engelsa in Morgana in je po svojem prepričanju bila bliže socialistom. Objavljala je v *Slovenki* in številnih drugih glasilih.

es). Odbora sta delovala kot skupina pritiska na vlado in sta s svojim delovanjem pošiljala impulze po vsej avstrijski polovici države ter v letu 1906 organizirala shode na Dunaju, Brnu, Pragi in tudi v Budimpešti (Bader Zaar 2006: 1019). Slovenke so poskušale po češkem in dunajskem zgledu podobno legitimirati svoje zahteve, tako so se denimo podpisale kot Odbor za žensko volilno pravico v Ljubljani pod eno izmed peticij za volilno pravico žensk, ki ju najdemo v arhivu Splošnega slovenskega ženskega društva. Obe peticiji sta naslovljeni na visoko poslansko zbornico, prva je datirana z dnem 14. februar 1911, druga pa z dnem 8. november 1911 (ZAL, LJU 285, š. 6).³⁴ A odbor za žensko volilno pravico v Ljubljani ni imel konsistentnih aktivnosti in je bil najverjetneje le bolj legitimna oblika zahtevanja volilne pravice žensk v peticijah. Podobni odbori so bili v letu 1911 ustanovljeni še v Galiciji, na Moravskem in drugih delih monarhije. Dejavnosti za volilno pravico žensk so bile tako v okviru Kranjske zelo omejene, o čemer priča tudi število šestnajst zbranih podpisov v peticiji za volilno pravico žensk iz leta 1911, ki jo je pripravil SSŽD.³⁵

V kontekstu mednarodnega ženskega gibanja sta na Kranjskem delovali predvsem liberalna SSŽD in socialdemokratska Vzajemnost. V letu 1905/1906 se je SSŽD vključil v avstrijsko kampanjo za volilno pravico žensk in je najverjetneje pripravil prvo peticijo na Slovenskem za vključevanje žensk v politiko, naslovljeno na državni zbor. V njej je zahteval spremembo 30. člena zakona o društvih, torej da bi tudi ženske smele postati članice političnih strank. Poleg volilne pravice žensk je namreč bila to druga najpomembnejša zahteva, izražena v kampanji (ZAL, LJU 285, Slavna zbornica poslancev državnega zbora, š. 1). Podobno peticijo naj bi takrat na parlament naslovile še tržaške in goriške Slovenke, državni zbornici sta jih iz-

³⁴ Glej: *Slovenski narod*, 29. 1. 1912

³⁵ Peticijo z dne 8. 11. 1911 so podpisale: Franja Tavčar, Karla Modic, Antonija Kadivec, Josipina Čuden, Ludviga Šubic, Josipina Kajzelj, Josipina Vidmar, Marija Pintar, Josipina Podkrajšek, Cecilja Korun, Ana Ulrih, Vita Zupančič, Marica Perušek, Krmauner Natalija, Minka Jelačin (Jebačin) in Minka Govekar.

Slika 14: Franja Tavčar

Slika 15: Minka Govekar

Franja Tavčar (1868–1938) je bila osrednja figura liberalnega ženskega gibanja. Kot soproga enega najpomembnejših slovenskih politikov in bogata dedinja je njena beseda imela nesluten vpliv. Bila je govornica na shodih liberalne stranke, predsednica številnih ženskih in liberalnih društev.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 26. 2. 1928.

Minka Govekar (1874–1950), učiteljica, prevajalka, pisateljica, publicistka, članica številnih ženskih društev. Bila ena redkih med liberalkami, ki je dobro poznala tudi glavne liberalne teoretike; prebiral je Mary Wollstonecraft, Jean-Jacquesa Rousseauja in Johna Stuarta Milla. Brezpogojno je verjela v enako in splošno volilno pravico in tega mnenja ni spremenila niti v tridesetih letih.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 7. 8. 1927.

ročila poslanca Otokar Rybar in Alojz Štrekelj.³⁶ Peticije so bile v avstro-ogrski monarhiji sploh eno izmed najbolj priljubljenih sredstev, kako opozoriti na svoje zahteve, saj so izpričevale konsenz in mobilizirale privržence, čeprav so imele na realno politiko le malo vpliva (Bader Zaar 2002a: 245). Toda za tiste, ki so bili izključeni iz politike, so bile edina možnost glasu (Sauer 2006: 3).

³⁶ Glej: *Slovenska gospodinja*, 18. 2. 1911; *Slovenski narod*, 9. 3. 1911.

SSŽD, ki je poleg Vzajemnosti na Kranjskem edini nastopal za volilno pravico, se je pri svojem delovanju skušal držati načela zmernosti pri oblikah kolektivnih akcij tako kot pri izražanju nacionalnih zahtev, v čemer je posledično sodil v okvir avstrijskega ženskega gibanja. Avstrijska ženska zveza je namreč prevzemala le tiste strategije mednarodnega ženskega gibanja, ki v javnosti ne bi obveljale za nespodobne, predvsem je pripravljala oklice, peticije na parlament, pošiljala delegatke v državni zbor, organizirala manjša zborovanja ali izdajala različne publikacije. Izogibala se je vseh radikalnih potez, ki so se jih posluževale angleške sufražetke in ki so bile v avstrijskih medijih zelo negativno označene³⁷ (Bader Zaar 2002b: 250). Za izraz prenapete aktivnosti bi tako v Avstriji veljalo že kakršnokoli paradiranje po ulicah (Vašte 1964: 79). Državlјanska neposlušnost – kot neplačevanje davkov ali nasilna dejanja, k čemur so se zatekale sufražetke – je bila v kulturi stare Avstrije, kjer je bila poslušnost tradiciji in avtoriteti globoko zakoreninjena, nemogoča. Veliki shodi, kakršne je organiziralo angleško in ameriško žensko gibanje, nikoli niso bili del avstrijskega repertoarja strategij. Parade za volilno pravico žensk, ki so bile v ZDA prvič organizirane na prelomu stoletja, pa so se v nekoliko spremenjeni obliki prenesle tudi v nemško-avstrijski prostor. V sprevedih ženskega gibanja na Dunaju in tudi v Münchnu udeleženke niso pešale, pač pa so se prevažale v kočijah in avtomobilih. Peš so svoje sprevede organizirali le delavci in delavke (Bader Zaar 2002a: 247). Feministke niso presegle okvirov meščanskega sveta in so ohranjale distanco do delavskega gibanja, čeprav so se prav od njega učile agresivnih taktik in intenzivnih propagandnih metod (Evans 1977: 189). Slovenke so podobno kot nemško-avstrijsko gibanje ohranjale socialno distanco, še bolj konservativno okolje Kranjske pa javnim shodom ali kakšnim drugačnim ekscesom sploh ni bilo naklonjeno, kar so dokazovali tudi odzivi na socialdemokratske akcije.

Razširitev volilne pravice žensk v volilni reformi leta 1910 tako lahko pripišemo političnim strankam, ki so navkljub kontradiktor-

³⁷ Glej: *Dan*, 1913, št. 513

nim izjavam končno le stale na modelu demokracije, kakršno je ponujala zahodna Evropa, pa čeprav iz sebičnih razlogov. Tradicionalno razumevanje so (vsaj za nekaj časa) prekrile moderne demokratične ideje. Politične stranke so se zavedale, da v modernem političnem konceptu demokracije ni prostora za neenakost. Kakor ugotavlja Janko Pleterski, je politična klima v državi vplivala na nastajanje temeljne demokratične države (državljanov). Habsburška monarhija je sicer ostajala država tradicije in privilegijev, je pa hkrati zelo uspešno razvijala bistvene elemente demokracije, kot so bili pravna država, splošna volilna pravica (za moške), socialna mobilnost, politični pluralizem, enakost državljanov pred zakonom (PleTERSki 1998: 118–119). Slovenske elite so bile pripravljene na implementacijo določenih demokratičnih novosti, kljub vsemu pa so v avstrijski in tudi slovenski politični kulturi vztrajale določene nedemokratične poteze, kot so stroga družbena hierarhičnost, ceremonialnost z vzdrževanjem distance in klientelizem (Vodopivec 2005: 466).

Ljudstvo se je v obdobju pred prvo svetovno vojno uspešno preobrazilo oziroma vzgajalo v državljane, ki so terjali politične, socialne in civilne pravice. Prebivalci in prebivalke slovenskih dežel so iz objekta politike postali politični subjekt. Zahteve so izražale tako politične stranke kot društva. Razvnet modernizacijski diskurz, ki ga je označevala zahteva po demokraciji in o kateri Igor Grdina (2003: 175, 184) pravi, da je bila le sredstvo v političnem boju, je imel kljub vsemu globlji vpliv. Med uresničene tovrstne zahteve sodi enaka volilna pravica moških, izboljšanje delavske zakonodaje, pa tudi ustanavljanje novih šol. Demokracija je v začetku stoletja bila beseda, ki so jo že razumele najširše plasti prebivalstva in jo povezovali s svojimi pravicami, položajem, odločanjem, tudi s splošno in enako volilno pravico.

S podobnimi koncepti je demokracijo povezovala tudi slovenska elita, ki pa so se ji vsakodnevne politične prakse in množično nastopanje ljudstva vseeno zdeli nekoliko neprimerni in neustrezni za njim lastno razumevanje »demokracije«. Ljudstvo je bilo treba nadzorovano organizirati. Prepeluh je tovrstno dvojnost ocenil za dema-

goško demokracijo in ji po robu postavil demokracijo kulture kot predhodnico socializma, ki bo poleg zakonodajne ureditve vključevala tudi družbeno enakost – socialne pravice (Prepeluh 1984: 152). Aleš Ušeničnik je ponudil koncept organizirane volilne pravice, ki je ustrezal stanovskim korporativističnim predstavam, medtem ko je Kreku zadoščal nekoliko bolj demokratični režim moške volilne pravice (Zver 2002: 41, 46). Stranke so ljudstvo organizirale, a so hkrati ustvarjale tudi nered; nove politične zahteve so zabrisale meje med javnim in zasebnim, razmerje med elito in vladanimi se je spremenilo, stare avtoritete so izginjale, njihova legitimnost je bila spodkopana. Nič čudnega, da so pripadniki elite razmere ocenjevali za zmedene (Krek 1993: 161). Pozivi k odpravi takšnih okoliščin so se vrstili, saj demokracija, ki je v pogledih voditeljev političnih strank prinesla to zmedo, ne more biti prava demokracija. V političnem diskurzu tako prepoznamo reminiscence tradicionalne politične kulture, željo po redu, nadzoru, jasno določenih mejah, pa tudi nezaveden strah pred izginjajočimi avtoritetami. Spoznali so, da institut enake in splošne volilne pravice s seboj prinaša številne nevarnosti.

NOVO UPANJE IN NOV OBUP

ZATIŠJE PRED SPREMEMBAMI

Po koncu prve svetovne vojne se je sesul stari avstrijski imperialni državni okvir, toda njegov konec ni pomenil tudi konca miselnega sveta starega imperija in takojšnjega izoblikovanja novega v okviru jugoslovanske države. Nova država je skoraj dvajset let predstavljala politično realnost in tako neizbežno vplivala na življenje prebivalstva. Z vzpostavitvijo novih državnih temeljev in posledično novih meja, zaradi katerih je del slovenskega narodnostnega ozemlje ostal v drugih državah, so se ostali Slovenci morali prilagoditi novi političnoupравни, nacionalni in nenazadnje tudi ekonomski stvarnosti.

Nov državni okvir sprva Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v pogledu modernizacije ni pomenil niti kvalitativnega niti kvantitativnega preskoka naprej. Tako se je leta 1910 na Slovenskem (brez podatkov za Trst) s kmetijstvom preživljalo 61,9 % prebivalcev, leta 1931 pa 60,28 odstotka.³⁸ V svetovnem merilu se ne Kranjska ne Dravska banovina po stopnji industrializacije nista mogli primerjati z najbolj industrializiranimi državami v Evropi, npr. Veliko Britanijo in Belgijo. Delež prebivalstva, ki se je ukvarjal s kmetijstvom, je bil v Kraljevini SHS tako kot prej na Kranjskem primerljiv s Francijo ali Avstrijo, kjer je delež zaposlenih v kmetijstvu znašal približno 40 odstotkov, in

³⁸ Statistične podatke za obdobje med obema vojnama v glavnem povzemam po (Lazarević 2005b; Kresal 2004).

Švico s 60 odstotki. V Romuniji in Bolgariji je zemljo obdelovalo še 80 odstotkov prebivalcev (Hobsbawm 2000: 291). Vodilna veja v industriji je tako kot prej ostalo premogovništvo. Čeprav je industrija v novi državi doživela razcvet, je zanjo podobno kot prej ostajal značilen mali podjetnik (Lazarević 2005a: 453). Vendar je ta, navajen ostre avstrijske konkurence, na novem, nerazvitem trgu, zaščitenem z visokimi uvoznimi carinami, kljub visokem obdavčenju imel tudi prednosti (Gašparič 2007: 32). Jugoslavija je nasploh med letoma 1919 in 1924 doživela gospodarski razvoj, skupaj z Romunijo je sodila v zgodbo o uspehu v JV Evropi (Steiner 2007: 275, 277).

Dravska banovina ni doživela večjega skoka niti v stopnji urbanizacije. S pridružitvijo dela Štajerske so sedaj mejo deset tisoč prebivalcev presegali Ljubljana, Maribor in Celje. V mestih čez 20 000 prebivalcev – Ljubljana in Maribor – je v Dravski banovini živel leta 1921 le 7 % prebivalstva, kar je bilo daleč za povprečjem v zahodni Evropi. V Avstriji je ta delež znašal 26 %, medtem ko je bil najnižji na Finskem in je znašal 11 odstotkov. Ob koncu tridesetih let je mejo 20 000 prebivalcev po vsej verjetnosti prešlo tudi Celje, kar je delež prebivalstva v mestih z nad 20 000 prebivalcev zvišalo na skoraj 10 % prebivalstva (Bartolini 2000: 165). V mestih, manjših mestnih naseljih in industrijskih središčih je živel četrtina slovenskega prebivalstva (Kresal in Perovšek 2005: 178). Značilno je bilo kronično pomanjkanje stanovanj v mestih, kar je bilo bolj odločno rešeno šele v novi Jugoslaviji, ko se je urbanizacija začela odvijati s hitrejšim tempom, pa še potem je Slovenija v primerjavi z drugimi socialističnimi državami zaostajala. Medtem ko so v ZDA ali Veliki Britaniji strokovnjaki že raziskovali posledice »megapolisov«, so ti bili za večino Slovencev in Slovenk še vedno oddaljeni svetovi, ki so si jih lahko ogledali le na filmskem traku.

Preobrazba slovenske družbe v industrijsko družbo je bila dokončana šele v desetletjih po koncu druge svetovne vojne. Sobivanje tradicionalnega z modernim je bilo tako glavna značilnost medvojne slovenske družbe. Primer tovrstnega soobstajanja je bil recimo še vedno zelo visok delež ljudi, ki so živeli od kmetijske dejavnosti

(60,28 %), pa tudi visok delež kmečkih gospodinj, ki so predstavljale vsaj eno tretjino vse ženske populacije oziroma 43 % odrasle ženske populacije. K kmečkim gospodinjam je treba prišteti še vse viničarke, dekline in sezonske delavke, ki so prav tako opravljale kmečka dela. Tovrstno žensko delo je bilo najmanj sporno v tradicionalnih družbah, saj sta delo in družina ostali povezani kot sklenjeni del kulturne celote. Družinska ekonomija je zahtevala izmenjevanje reproductivne in produktivne vloge; ko je bilo za družinski cikel in preživetveno strategijo potrebno žensko delo, je ženska odšla služiti denar, ko pa to ni bilo več potrebno, se je posvetila skrbi za družino in dom (Verginella 2006: 142).

Hkrati pa se je začelo naglo povečevati število zaposlenih v nekmetijskih dejavnostih, v Dravski banovini je leta 1939 že doseglo skoraj 100 000 prebivalcev in prebivalk. V banovini se je ohranil izstopajoče visok in naraščajoč delež zaposlenih žensk, v nekaterih letih tudi 39-odstoten, med njimi pa so začele prevladovati poročne delavke (Grahor 1937: 177). Dravska banovina se je tudi v tem pogledu pridružila evropskemu trendu naraščanja deleža poročnih delavk. Visok delež zaposlenih žensk je bil primerljiv z Nemčijo, ki je v tridesetih letih zaposlovala med 30 in 52 odstotkov žensk, več kot Velika Britanija, s Čehoslovaško (40 odstotkov) in s Francijo (38 odstotkov).³⁹ Delež žensk, zaposlenih v industriji in obrti, je naraščal enakomerno, te težnje ni zavrla niti gospodarska kriza, ki je povzročila celo še večje zaposlovanje žensk, saj so bile pripravljene delati za nižje plačilo. Proti tej praksi, ki naj bi večala brezposelnost moških, je bil usmerjen ukrep izenačenja moških in ženskih minimalnih mezd (B. Kresal 2006: 117–118). Vendar pa v nekaterih panogah beležimo obraten proces, tj. upadanje zaposlovanja žensk.

³⁹ Po podatkih (Bridenthal in Koonz 1976) je bilo leta 1925 med vsemi zaposlenimi v Nemčiji 35 odstotkov žensk, leta 1933 je bilo zaposlenih 34 odstotkov in v letu 1939 že 52 odstotkov žensk (podatki povzeti Bock 2004: 324). V Franciji so ženske predstavljale v medvojnem obdobju med 36,6 in 37,9 odstotka zaposlenih. V Veliki Britaniji pa jih je bilo med vsemi zaposlenimi 28,5 odstotka. Delež poročenih delavk se je v Franciji gibal med 50 in 55 odstotki, v Nemčiji med 21,4 in 41 odstotki (Sohn 1998: 97).

V ljubljanski tobačni tovarni so delavke l. 1910 predstavljale 85 odstotkov vseh zaposlenih, v letu 1934 je njihov delež upadel na 70 odstotkov. Podoben proces je potekal tudi v tekstilni industriji, kjer je bilo leta 1910 zaposlenih 73,8 odstotka delavk, v letu 1934 pa le še 65 odstotkov, tudi v industriji papirja je delež delavk padel za 3 odstotke.⁴⁰ Uvajanje načel fordizma, torej znanstvenega organiziranja množične produkcije, za katerega je postal sinonim tekoči trak ob velikem številu nekvalificiranih delavcev in zlasti delavk, je imelo na različne panoge različne učinke. Avtomatizacija delovnega procesa je sicer res povečala povpraševanje po nekvalificiranih delavcih in delavkah v tistih vejah industrije, kjer so doslej prevladovali strokovno usposobljeni moški delavci. Imela pa je tudi drugačne učinke. V nekaterih panogah gospodarstva, kot je na primer tekstilna ali tobačna industrija, ki so bile pred njenim prihodom domena žensk, je povzročila upadanje njihovega deleža. Stroji so nadomeščali spretnosti prste tobačnih delavk. Ženske so torej v medvojnem obdobju vstopale predvsem v tiste industrijske dejavnosti, ki so bile prej pretežno moške (kemijska, kovinska). Toda kljub vsemu napredku v razvoju je Jugoslavija ostajala pretežno agrarna država v povprečju vzhodne Evrope, ki je močno zaostajale za hitro razvijajočimi se centri zahodne Evrope, in je tako bila tudi bolj dojemljiva za posledice gospodarske depresije (Steiner 2007: 668).

Že pred veliko gospodarsko krizo na podeželju življenje ni bilo rožnato. Prevladujoča struktura malih kmetij, na katerih so prebivalci životarili, je povzročila velike notranje migracije, ki so bile največje v zahodnih delih Jugoslavije. Slovenci so se tako zaposlovali po celi Jugoslaviji kot najrazličnejši kadri, bodisi kot manualna delovna moč, katero so denimo predstavljali prekmurski sezonski delavci, ali kot strokovnjaki. Beg s kmetov je zbujal moralne obsodbe in skrb, saj naj bi se ta kazal tudi v manjši rasti prebivalstva, kar je bila sicer bolj posledica manjše rodnosti kot izseljevanja (Melik 1938: 253, 257).

⁴⁰ Statistične podatke sem povzela po: Vode 1934: 42 in Österreichische Statistik, Berufsstatistik 1910 3/5.

Med njimi so bila slovenska dekleta, ki so po vseh banovinah opravljala del služkinj in natakarič. Slovenske služkinje naj bi bile moralno najbolj ogrožen del prebivalstva in tega niso trdili le zaskrbljeni katoliški krogi. Tudi v liberalnih ženskih krogih se je ugotavljalo, da so služkinje v polovici primerov matere nezakonskih otrok in da je prihod v mesto zanje usoden (Grahor 1937: 198). Soočile naj bi se z nevarnostmi trgovine z ljudmi povezane z migracijami deklet z vasi v mesta. Te naj bi tudi po ugotovitvah francoskih zgodovinarjev dramatično narasle ravno od preloma stoletja (Rosenthal 2006: 3). Diskurz o trgovini z ljudmi torej ni bil rezultat domišljije slovenskih puritancev, pač pa del širše skrbi. Predstavo o »šibkih dekletih«, ki jih je treba zaščititi pred zlom (v najslabšem primeru pred prostitucijo in bordeli), prepoznamo po celotni Evropi. Bila je oblikovana na osnovi predpostavk o nasprotjih med mestom in vasjo (globalno-lokalno) in dihotomije med novim in starim (De Vries 2005: 43).

Prenaseljenost slovenskega podeželja in veliko zadolženost malih kmetij je dodatno prizadela velika gospodarska kriza, ki je približno za polovico zmanjšala dohodke s kmetij, hkrati pa se je nadaljevala v industriji in storitveni dejavnosti. Armada brezposelnih v državi se je povečala z 28 000 (1928) na 147 000 v letu 1932 (B. Kresal 2006). Tako kot v Franciji, Italiji ali ZDA je brezposelnost dosegla svoj višek v letih 1931 in 1932 (Steiner 2007: 639). Vendar naraščajoča brezposelnost – kot smo že omenili – ni prizadela trenda naraščajočega zaposlovanja žensk, ki je v tridesetih letih še vedno naraščalo, ne le v Dravski banovini, pač pa tudi v Nemčiji in Italiji kljub uradnemu mizoginemu diskurzu. Vzrok za naraščanje zaposlovanja žensk gre še vedno v glavnem na račun nizke cene ženskega dela, kar je bilo za podjetnike odločilno. V Avstriji je sicer v začetku tridesetih let upadlo število zaposlenih žensk, se je pa ta trend hitro obrnil in že leta 1939 presegel delež iz začetka tridesetih let (Biffl 1996: 134). Renate Bridenthal in Claudia Koonz trdita, da so se ženske v času velike gospodarske krize premaknile iz kmetijstva in dela na domu v tovarne, kjer so bile kot delovna sila bolj vidne, medtem ko so se moški v večji meri kot prej zatekli k sivi ekonomiji oziroma »šušmarstvu« (1976: 315).

Med gospodarsko krizo se je pokazalo, da so najbolj zanesljive državne in uradniške službe. Ena od posledic krize je bil tako povečan pritisk na učiteljice in poštne uradnice. Kraljevina Jugoslavija ni bila edina, ki je v tridesetih let želela omejiti žensko delo, tudi ostale države kot Francija, Avstrija, Finska, Nizozemska, Italija, Belgija, Irska, Nemčija, Madžarska, Bolgarija, Velika Britanija, Češkoslovaška in ZDA so sprejemale ukrepe za omejitev ženskega dela v javnem sektorju, da bi bile uradniške službe tako bolj na voljo za moške (Van Ginderachter 2005: 276; Cusack 2000: 547; *Ženski pokret* 1934: 10). Leta 1931 v dejavnostih, ki so spadale pod promet, v Jugoslaviji niso več zaposlovali žensk s srednjo, višjo in visoko izobrazbo, kljub temu da je zakon o uradnikih iz leta 1931 predpisal, da so »*vsa zvanja v vseh strokah državne službe ob zakonitih pogojih enako dostopna vsem državljanom obojega spola*« (AS 68, št. 4530/18. Pravni položaj žene). Vlada je čez tri leta vnesla v finančni zakon tudi uredbo, ki je omogočila, da so učiteljice in uradnice najprej izgubile draginjske doklade, ki so bile pri pripravnicah in pripravnikih praktično večje od same plače. V letu 1934 je bil ukinjen prvi letnik vseh ženskih učiteljskih, v mešane pa jih niso več sprejemali, čeprav je bilo število moških kandidatov tako majhno, da se pouk sploh ni začel (Vode 1998: 254). Omejili so zaposlovanje žensk v poštno-telegrafski službi in določili dovoljen delež zaposlenih žensk (Bezljaj Krevel 2004: 182). Zakonodajni ukrepi so bili tako uspešni, da je delež zaposlenih učiteljic med letoma 1929 in 1934 upadel z 62 na 60 odstotkov. Leta 1937 je bil sprejet še amandma na zakon o ljudskih šolah, ki je predvideval, da učiteljice izgubijo službo, če se poročijo, edina izjema je postala poroka z učiteljem (Serše 2003: 218; Kecman 1978: 61). Določba, ki je leta 1921 ukinila celibat in določila enake plače za oba spola, tudi ni ostala v veljavi.

Ob redukcijah oziroma odpuščanju uslužbencev so bile torej prve na vrsti ženske, kar se je pokazalo na primeru bank in pošt. Argumenti za tako ravnanje, ki so pridobili na teži v gospodarski krizi, so poleg ekonomskih razlogov vse bolj dobivali tudi ideološki značaj. Trditve, da je ženin delokrog družina, da ženska ne

more enako dobro služiti družini in delodajalcu, da je porodniški dopust negospodaren, da je treba najprej zaposliti moške, so bile zopet v veljavi (Vode 1930: 50). »Backlash« se je dogajal v vseh Evropskih državah v tridesetih letih, povsod se je okrepila hkrati skrb za družino, nataliteto in zahteve po družinski plači, ki bi šla očetu. Plačilo za žensko delo je moralo biti manjše, zato ker naj bi moški vzdrževal družino, medtem ko naj bi ženska vzdrževala le sebe, poleg tega pa naj bi ji bila zajamčena podpora družine. Plačilo moškemu tako ni bilo le plačilo dela, ampak mu je hkrati ohranjalo status vzdrževalca družine. To »poslanstvo« moškega so podpirali tudi sindikati oziroma stanovske organizacije (Scott 1998: 417–420). Eksplicitni izraz tega je bila zahteva po družinski plači, izražena tudi v Sloveniji,⁴¹ ki je predvidevala večjo plačo za moškega kot skrbnika družine. Zahteva je bila zapisana celo v encikliki *Quadragesimo Anno* (1931) in uvrščena v program mednarodnega krščanskega sindikata.

Negotovost zaradi strahu pred jutrišnjim dnem in izgubo službe je povzročila, da so v ospredje prišle nazadnjaške sile, ki so bile do tedaj prisiljene delovati bolj v ozadju. Med gospodarsko krizo so se tako povsod po Evropi stopnjevali notranji konflikti v iskanju »drugega«. V marsikateri državi so dežurni krivci postali Judje. Kriza je podala nov *raison d'être* razvoju avtoritarnih vlad na Poljskem 1930, v Romuniji in Jugoslaviji 1931 ter na Madžarskem 1932 (Steiner 2007: 670). V času, ko je nastopila kriza, ko mnogim moškim ni bilo več mogoče prehraniti svoje družine, so si številni med njimi nostalgичno želeli vrnitve k tradicionalni razdelitvi vlog. Vse to se je poznalo tudi v ženskem časopisju, ki je hitelo s pozivi po oživitvi kmečke dekliške mode in ugotavljalo, kako se kmečka ženska razlikuje od delavke, češ da slednji »*manjka miru, uravnovešenosti in ustaljenosti, ki jo ima kmetiška žena in ki si jo je le ta pridobila v stalnem stiku z naravo ... V delavskem domu je sama skrb, nihanje iz bežnih svetlih trenutkov v sivo vsakdanjost, pa spet v črn obup. Delavski dom*

⁴¹ Glej: *Slovenec*, 17. 10. 1932; *Slovenski delavec*, 24. 12. 1937.

ni trden otok sredi razburkanih valov življenja, ampak je kakor kaplja na veji, ki jo odpiha prvi veter» (Žena in dom 1932: 147, 132). Še pred dobrimi desetimi leti, po koncu vojne, se nikomur niti sanjalo ni, da se bodo dogodki zasukali v to smer.

OBLJUBE SOCIALNE DRŽAVE

S koncem prve svetovne vojne je nastopil čas upanja in zdelo se je, da bodo brez težav uvedene številne novosti, ki bodo izboljšale položaj prebivalstva, med njimi tudi splošna, enaka in tajna volilna pravica. Demokratizacija in pa uresničenje nacionalno-državnih ambicij sta vodila množice, ki so z zaupanjem stavile na Wilsonove točke in jugoslovanstvo. V tem idealističnem vrenju v letu 1918 se npr. člani vlade Države SHS niso hoteli razglasiti za ministre, pač pa za poverjenike (Rahten 2002: 15). »Jugoslovanski sen« in zaupanje v sekularno religijo »wilsonizma« je preželo ljudstvo, udejanjanje demokracije se je tedaj zdelo dosegljivo (Grdina 2005b: 47). Napočila naj bi nova doba človeštva. V Sloveniji je poprevratna doba, torej čas po ločitvi od avstro-ogrske monarhije, obetala odločne spremembe, v katere so tako elite kot ljudstvo pristno verjeli. V mestih in nekaterih večjih krajih na podeželju so ljudje ustanavljali krajevne narodne svete, potem ko so odstavili avstrofilske uradnike in župane. V nekaterih krajih je ljudstvo celo napadlo orožniške postaje in razorožilo orožnike. Za številne tovrstne incidente je bila povod draginja, predvsem pa prepričanje, da je napočil čas sprememb, del katerih je bilo tudi rušenje stare oblasti (Saje 1967: 143, 148–149). Po spominih Angele Vode (2000: 103) naj bi bilo ozračje nabito z revolucionarnimi idejami kot z dinamitom. To potrjujejo volitve v ustavodajno skupščino Kraljevine SHS (1920), ko je KPJ postala tretja najmočnejša stranka v državi, pridobila je 58 poslancev, samo v Sloveniji pet (Mikuž 1965: 195).

Čas je obetal, da bodo izpolnjene tako politične, kot socialne in civilne pravice. V vsesplošnemu navdušenju ni bila nobena posebnost, da so vse tri slovenske politične stranke v svoje politične programe vnesle tudi zahtevo po volilni pravici žensk. Socialne pravice so zavzele velik del prostora v novi jugoslovanski, vidovdanski ustavi, ki je bila v tem pogledu poleg češkoslovaške, avstrijske in poljske oblikovana po zgledu weimarske ustave. Država naj bi se odločila za intervencijo v pogodbeno razmerja in priznala, da je delavec oz. delavka šibkejša stranka pri sklenitvi pogodb. V »stari Avstriji« so bile socialne pravice zapisane le v zakonih. Avstrijski zakoni so poudarjali socialno zavarovanje in so bili skoncentrirani na pomoč moškemu kot preskrbovalcu družine. Boj za tovrstno zakonodajo je bil povezan z bojem za državljanske pravice, ki ga je v avstro-ogrski monarhiji bojevalo delavsko in nacionalna gibanja. Po konceptu preskrbovalca, naj bi moškemu delavcu pripadali tudi socialni dodatki za ženske in otroke, tako naj bi bil po ugotovitvah Thede Skocpol (1995: 10, 24) z delavskim gibanjem lansiran paternalističen model socialne države. Leta 1885 je bila v monarhiji uvedena sistemska delovna zaščitna zakonodaja, nezgodno zavarovanje (1887) in sprejet zakon o bolniškem zavarovanju delavstva (1888, 1917), ki je v primeru smrti družinskega očeta, zagotavljal pomoč soprogi in otrokom. Kasneje je bila vanj umeščena tudi podpora porodnicam delavkam, ki jim je pripadalo porodniško nadomestilo in štiri tedne dopusta. Vendar so ti predpisi v začetku zaobjeli le približno 9 odstotkov populacije. Paternalističen značaj pomoči se ni spremenil niti po vojni, kar je mogoče trditi tudi za uredbo iz leta 1918, ki je predpisovala pomoč za nezaposlene, deležni so jo bili vsi brezposelni delavci in delavke, toda zadnjim je pripadala manjša podpora, zraven pa je šel moškemu še poseben dodatek za vzdrževane družinske člane, otroke in soprogo. Veljala je vse do leta 1938 (Perić 1938: 271).

V posebnem poglavju vidovdanske ustave, ki je obravnavalo socialne pravice, je ustavodajna skupščina postavila pod zaščito države pravice delavk, tu se je zavezala tudi, da bo ščitila matere in otroke in omogočila brezplačno zdravniško oskrbo revnim. Po zaščito dr-

žave je bila umeščena tudi zakonska zveza. Skoraj desetletje starejša Aleksandrova oktrorirana ustava (1929) pa je pod skrb države postavila tudi družino, umanjala pa je posebna zaščita delavk. Država je na podlagi ustave sprejela zakon o zaščiti delavcev in zakon o zavarovanju delavcev ter vrsto določil, ki naj bi zlasti delavke še dodatno zaščitila.⁴² Toda socialno skrbstvo oziroma socialna politika je v precejšnji meri ostala papirnat tiger. To ni bilo pereče le v stari Jugoslaviji, pač pa tudi v Nemčiji ali denimo v Španiji. Razloge za neuspeh, gre deloma razumeti v kontekstu izvajanja socialne zakonodaje v Jugoslaviji. Po začetnem navdušenju in sprejetju številnih zakonov po francoskem modelu so se namreč institucije za izvajanje socialne politike v Jugoslaviji začele ukinjati, med njimi tudi ministrstvo za socialno politiko (*Ilustrirani Slovenec*, 29. 4. 1928). Tako kot pred vojno, je tudi po njej ostal problem nadzora nad izvajanjem zakonodaje. Ustanove socialnega zavarovanja še zdaleč niso izpolnile vseh pričakovanj, zato sta ostali dobrodelnost in zasebna iniciativa še vedno del sistemske ureditve (Kresal 2005a: 485–487). Kljub temu pa je zakonodaja sprožila premike v mentaliteti, saj je jasno določala normativne smernice, tako je zakon iz leta 1937 že določal minimalne mezde za oba spola skupaj in ne več posebej za moške in ženske.

Praznino, kjer je umanjala intervencija države, je napolnila privatna iniciativa. Na Slovenskem je to pomenilo, da so socialno pomoč ponudila društva, ki so delovala v kontekstu vseh treh političnih taborov na Slovenskem. V kontekstu liberalnega tabora so tako delovale »narodne dame«. Včlanjene v vrsto društev, ki so jim

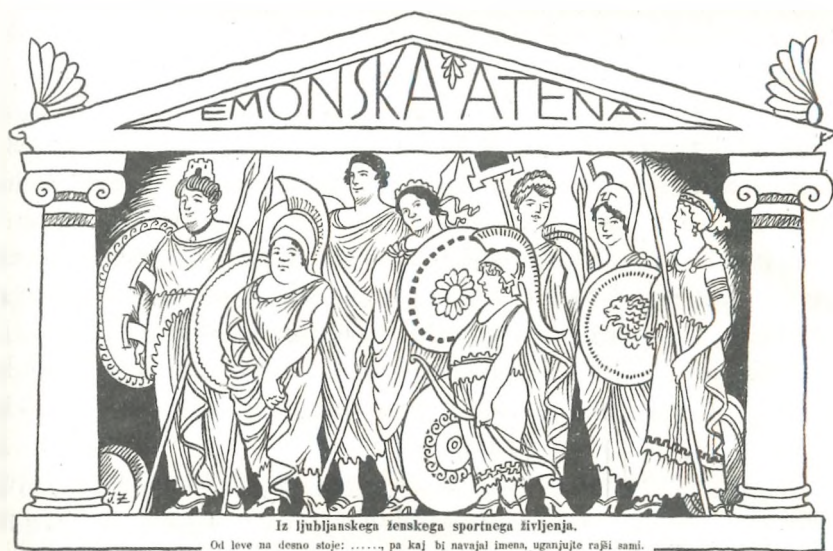
⁴² Najpomembnejši napredek je bil, da je zavarovani delavki pripadala pomoč v času dveh mesecev pred in po porodu v obliki finančne podpore in plačane porodnišnice ali babice. V istem obdobju so bile delavke tudi upravičene do porodniškega dopusta, prav tako jim v tem roku ni smela biti odpovedana služba. Porodnice, katerih bolezensko stanje je trajalo nad dva meseca po porodu, pa so bile zaščitene še leto po porodu. V tridesetih letih se je položaj nosečih delavk poslabšal, saj jih je po novem določilu delodajalec lahko odpustil že 6 tednov pred in 6 tednov po porodu. Na isto obdobje se je skrajšala tudi doba zajamčene pomoči po zakonu o zavarovanju delavcev. Ženska, zaposlena v gospodarstvu, je bila v času poroda upravičena do enotedenske plače, nameščenka pa še 6 tednov po porodu (Reisman 1934: 270–272).

sopredsedale, so krepile socialni kapital in konec koncev oblikovale identiteto meščanskega razreda. Ta se je ravno z delom v meščanskih društvih diferenciral od delavskega razreda. Narodne dame so razpolagale z informacijami in čvrstimi socialnimi mrežami, ki so bile za običajne Kranjce znak, da bodo njihove prošnje za posredovanje rešene v njihovo korist (ZAL LJU 331). Narodne dame so bile prava institucija, nič čudnega torej, če je ob smrti Franje Tavčar pisec nekrologov ugotavljal: *»na tisoče prošenj je prihajalo na njeno mizo, a ona jih je reševala, kakor jih ne zmore niti poklicen socialni urad«* (Misel in delo 1938: 126). Pisma s prošnjami, naslovljena nanjo, so bile tako legalen način za pridobitev socialne pomoči. Zinka Vrščaj iz Kola jugoslovanskih sester Zagorje je tako F. Tavčar prosila za posredovanje: *»Sin ene naših odbornic, ki je vdova s šestimi otroki – šivilja po poklicu – je oslepel popolnoma šestletni deček ... Zdaj je prosila mati, da bi se sprejelo dečka po naročilu dr. Jeršeta v zavod za slepe v Kočevju. Prošnja je odložena, mati pa prosi, če bi se g. Tavčarjeva s svojim vplivom in besedo zavzela na merodajnem mestu«* (AS 613, škatla 4, KJS Zagorje, Dopis 3. 3. 1928). Toda s prošnjami se na Franjo Tavčar niso obračali le socialno ogroženi »ubožci«, s prošnjo za ureditev stanovanjskega problema se je nanjo obrnil celo Ivan Žolger, nekdanji politični prvak in eden največjih pravnih strokovnjakov ter univerzitetni predavatelj (LJU 331, Pismo Ivana Žolgerja, Ivana Rozmana).

Vrsta ženskih društev je nudila socialno pomoč, o čemer se danes pričajo številne prošnje v arhivskih fondih ženskih društev. Vendar pa vsa največja humanitarna ženska društva niso delovala le na osnovi prostovoljnih prispevkov. Ženska društva, tako katoliška kot liberalna, so prejemale finančno podporo za svoje delovanje tudi s strani ministrstev, občin, banske uprave in uprave kraljevskega fonda, šel pa naj bi jim tudi dohodek iz državne loterije.⁴³ Kolo jugoslovanskih sester (KJS) je bilo eno izmed redkih društev, ki je bilo po nalogu ministrstva celo oproščeno davkov (*Slovenski narod*, 17. 11. 1927). Za-

⁴³ LJU 285, škatla 7. Seja slovenskega dela Narodne ženske zveze (NŽZ) (13. 4. 1935); škatla 5. Zapisnik JZZ, 13. 3. 1937; Kecman 1987: 177.

sebna društva niso bila financirana le z zasebnimi donacijami, pač pa tudi s strani državnega ali mestnega proračuna. Društva so zato lahko ustanavljala in financirala institucije, ki so pripomogle k izboljšanju socialnih razmer. Podporno društvo Mladika je razpisovalo štipendije. Društvo Atena je vodilo dijaško kuhinjo in ortopedski zavod, kamor so otroke napotili Občina Ljubljana, Okrožni urad za zavarovanje delavcev in nekatere druge sindikalne ustanove. KJS je vsako leto organiziralo letovanja za socialno ogrožene otroke in razdeljevalo pomoč nekaterim revnim družinam. Zasebne institucije so

Slika 16: Karikatura društva Atena

Društvo Atena je nastalo s preoblikovanjem Ženskega telovadnega društva leta 1920. Ukvarjalo se je s telovadbo (hazena, tenis, lahka atletika), kulturo, socialo in vzgojo, vodilo je lastno založbo, Belo-modro knjižnico, kjer so izhajala dela slovenskih književnic (tudi Zofke Kveder in Alme Sodnik), in šolsko kuhinjo. Kasneje je ustanovilo tudi terapevtski oddelek, kjer so siromašne šolske otroke zdravili brezplačno, pod njegovim pokroviteljstvom pa je deloval tudi ortopedski zavod. Prva z leve je na karikaturi upodobljena Franja Tavčar, zadnja pa Minka Kroft. Po vsej verjetnosti je ena izmed upodobljenih bojevnic tudi Marija Grasseli, roj. Krisper.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 13. 6. 1926.

s svojim delovanjem opravljale funkcije države. Nobena izjema niso bile pritožbe posameznikov na društva, ki pričajo o tem, kako jih je državna pomoč pustila na cedilu: »Obrnila sem se že na *Socijalno skrbstvo v svrbo podpore in so me odslovili z besedami, da nimajo kredita*« (AS 613, škatla 4, Dopis 1. 12. 1927).

Hkrati je vloga društev kot zasebne iniciative postavljala pod vprašaj kriterij enakovrednega dostopa do svojih storitev. Načini odločanja, komu odobriti in komu zavrniti pomoč, vsekakor niso bili najbolj transparentni. Članica Kola iz Zagorja se je tako pritoževala: »*In tudi drugače je Kolo priljubljeno celo v delavskih krogih ... In zdaj je ravno slučaj hotel, da je pri vas v Ljubljani sprejeta v kolonijo hčerka postajenačelnika, one reve bolehn pa naj ostanejo doma. To bo dalo zelo dobro snov, da bodo očitali, da smo buržuazni*« (AS 613, škatla 4, Dopis 26. 6. 1928). Beseda oziroma jamstvo prave osebe je bila ključna za pridobitev pomoči društva.⁴⁴ Delitev podpor društev po političnem prepričanju in osebem poznanstvu ni bilo izjema, še hujši problem je nastal, ko so tudi državne institucije delile podpore po »strankarstvu«. V državnem učiteljišču so npr. »*na špijonski način so menda dognali, kakšnega duha je ta ali ona gojenka, kje se udeležuje društvenega življenja,*« in na tej osnovi razdelili podpore (*Slovenec*, 29. 4. 1925). Učenke I. dekliške šole in Mladike so za dobrobit liberalnih ženskih društev ob materinskem dnevu prodajale cvetje in znake (AS 613, škatla 2, Tajniško poročilo 1930/1931).

Vsaka dobrodelna institucija, ki je bila ustanovljena, naj bi torej delovala v okviru posameznega političnega tabora, med njimi pa je vladala brezobzirna konkurenca. Pobuda za postavitve Doma kraljice Marije, ki naj bi ga ustanovile narodne dame in ki naj bi sprejemal mlade matere v stiski in sirote, je tako naletela na ostro nasprotovanje katoliškega tabora (*Slovenski narod*, 7. 5. 1921). Ko so članice KJS iz Hrušice želele organizirati dobrodelno prireditev in se obrnile na

⁴⁴ »Jelenc Irena prejme 150 din na prošnjo s. Kermauner« (AS 613, škatla 1, Zapisnik, 30. 4. 1936), ali: »S. Prelčeva prenaša prošnjo s. Kochove za sprejem njene hčerke visokošolke po znižani ceni. Na predlog s. Celnarjeve se jo sprejme. S. Estova priporoča prošnjo Pirnat Eme za sina Borisa v cenejšo oskrbo« (AS 613, škatla 1, Zapisnik 20. 5. 1936).

Sliki 17 in 18: Dečji dom

Dom kraljice Marije oziroma Dečji dom: leta 1921 se je sešel iniciativni odbor, sestavljen iz članic KJS, Društva žena SHS za siročad, Splošnega ženskega društva, Društva slovenskih učiteljic in Socialno gospodarskega kulturnega ženskega društva. Leta 1923 je ustanova začela delovati. Odziv *Slovenca* 6. 3. 1924: »Opozorili bi na žalostne razmere v občni bolnici, v sirotišnici v Bohoričevi ulici ... Vsega manjka. Isto žensko društvo je pa imelo priliko pred nekaterimi dnevi občudovati luksurijsno opremljeni 'Dečji dom', ki ima – kar je prav – vsega v izobilju. Ali nam ne pridejo na um 'Potemkinove vasi'?« Kljub kritiki *Slovenca* je Dečji in materinski dom Kraljice Marije služil kot vzor podobnim institucijam po vsej Jugoslaviji. V stavbi na Lipičevi ulici je danes otološka klinika.

Vir: *Domovina* – priloga *Tedenske slike*, 26. 3. 1926, in *Teden v slikah*, št. 6, 1936.

župnika, jih je ta zavrnil: »Opozarjam, da je bil pri nas materinski dan od oblasti določen za dan 25. marca 1928, in smo ga tudi obhajali. Zato nimam povoda, da bi zanj dajal dvorano za 13. maja. Opozarjam tudi, da imamo v župniji za podporo revežev ustanovljeno Elizabetino konferenco in sicer še dvojno. Ta v izdatni meri podpira reveže in revice. Vabim vas, da se tej pridružite, in delate skupno. Tam sodelujemo in dajemo prispevke« (AS 613, škatla 4, Dopis 28. 4. 1928). Kolašice so nato predstavo organizirale v Sokolskem domu.

Katoliški tabor je humanitarno delo liberalnih ženskih društev zavračal z argumenti, da je humanitarno delo brez krščanske ljubezni le šport, da se pod pretvezo humanitarnih akcij snujejo liberalne institucije in da je dobrodelnost namenjena tistemu, za kar bi morala poskrbeti država.⁴⁵ Kot se spominja Angela Vode, so humanitarno delo naprednih ženskih društev komunisti vsaj v dvajsetih letih podcenjevali, ker so v njem videli »zavoro revolucio-

⁴⁵ Glej: *Slovenec*, 1. 4. 1925; 6. 3. 1924; *Slovenski narod*, 7. 5. 1922.

narnemu razpoloženju ljudstva», socialisti pa potrditev identitete meščanskega razreda (Vode 2000: 133; Štebi 1918a: 6). Pri tem je treba dodati, da je bilo v javnem diskurzu polje humanitarnosti tisto, kjer je bilo največ prostora za ženske oziroma je bilo celo zaželeno, da ženske v njej sodelujejo (Štebi 1918a; Selišnik 2005). Ivanka Klemenčič, kateri naj bi pripadel naziv prve slovenske novinarke, saj naj bi v uredništvo *Slovenca* vstopila že l. 1909, pozneje pa postala ena bolj vidnih katoliških osebnosti v javnem življenju, je tako ugotavljala, da žensko gibanje stoji pred novimi socialno-skrbstvenimi nalogami, kot so med drugim »varstvo mater in do-jencev, skrb za zanemarjeno mladino« (1922: 74). Tako je bila prav

Slika 19: Cvetni teden v Ljubljani

Slovenec, 10. 4. 1924: »Krščansko-socialna zveza in Kolo jugoslovanskih sester sta zaprosili mestni magistrat, da smeta na v prošnji navedenih prostorih prodajati oljko ... Magistratni gremij je obema prošnjama ustregel in določil, da smeta obe ženski organizaciji prodajati oljko na prostorih, za katere sta zaprosili. Pri tem pa se je zgodilo, da je Kolo jugoslovanskih sester po svoji predsednici gospej Tavčarjevi zasedlo neki prostor, ki je bil določen za Žensko zvezo. Na to nasprotje so naše dame takoj opozorile kolašice, ki se pa opozoritvi niso hotele ukloniti, vsled česar je bila Ženska zveza primorana prositi za odpomoč mestni gospodarski urad ...«

Vir: *Domovina* – priloga *Tedenske slike*, 2. 4. 1926.

humanitarnost pogosto postavljena nasproti sebičnemu moškemu javnemu delu.

Glede vloge ženskih društev pri izpolnjevanju socialnih pravic moramo vsekakor omeniti tudi stališče Alojzije Štebi (1929), voditeljice jugoslovanskega ženskega gibanja, ki se je zavzemala za sistematično ureditev razmerij med ženskimi društvi in državo. Društva naj bi delovala kot posrednik med ljudmi in oblastjo s ciljem izboljšanja življenja v državi. *»Absolutno ne smemo čakati, da jih ureja le država in njeni organi. Oni delajo počasi, ker je njihov aparat ogromen in povezan s stotimi formalnostmi; njihovo delo ne more biti individualno, ampak mora iti za tem, da tako rečem, da uniformira celo življenje, da ga da v kalup neglede na to ali se posameznik v njem počuti dobro ali ne. V tem službenem delu za urejanje stvari preko zakona, uredb, raznih institucij mora obstajati nek regulator in posrednik. To pomembno nalogo bi morale sprejeti organizacije, ker so bolj gibljive, ker so v neposredni zvezi z ljudstvom, ker bolj poznajo njegovo trpljenje in želje«* (Štebi 1929: 9). V tem razmišljanju prepoznamo zahtevo po delovanju »civilne družbe«, koncepta, ki je povezan z nastankom sodobnih evropskih družb. Civilna družba je pomenila predvsem domeno zasebnega, in posledično omejitev države, pomenila je vzpon javnega mnjenja, človekovih pravic in politične pluralnosti. A. Štebi je konceptu civilne družbe dodala še premislek o spolu in tako zaobjela duh časa z esencialističnimi in moralnimi predpostavkami, ki jih je združila z razmeroma sodobnimi pogledi o tem, da bolj ko je neka mreža društev in skupin strnjena, bolj bo demokracija stabilna.

Z javnimi poluradnimi maternalističnimi praksami so ženska društva predstavljala alternativo in komplementarni mehanizem državnim in uradnim mestnim oz. občinskim filantropskim organizacijam. Društva so bila izraz visoke stopnje želje po participaciji v politiki, kar kaže na razvoj demokratične zavesti, hkrati pa so bila tudi izraz predmodernega klientelističnega oziroma posredniškega sistema delovanja. Najbolj nazoren primer tega je institucija pokroviteljstva oziroma botrstva, ki so ga ljubljanske katoliške gospe (npr. Bogumila Šuštaršič) izvajale v delavskih društvi v ljubljanski tobačni tovarni.

Katoliški tabor dogajanja na področju dobrodelnosti seveda ni spremljal od daleč, temveč se je vanj vključil. Srečo Dragoš v institucionalizaciji »krščanske ljubezni« skozi privatne dobrodelne ustanove prepozna mahničevski koncept kulturnega boja (Dragoš 2006: 98–100). Ena izmed takih oblik dobrodelnosti, je bila izgradnja dekliških domov. Nekatera podjetja so za svoje mlade delavke zgradila posebne domove, kjer so imele za nekaj denarja na voljo celotno oskrbo pod strogo avtoriteto šolskih sester.⁴⁶ Ta praksa je bila razširjena že v 19. stoletju, ko je francoska tekstilna industrija ustanovila »svilene samostane«, v katerih so se povezali interesi gospodarstva in cerkvena oblast. Pozneje so se razširili v Švico, Nemčijo, Veliko Britanijo in na Irsko. Dekleta so se bila primorana držati strogega urnika in moralnih norm, kar je večino podeželskih deklet sililo v celibat, izgubo intimnosti in nenehni nadzor (Dauphin 1998: 434–435). Morala delavk je sploh zaposlovala katoliško skrb. Katoliška Vincencijeva družba je denimo še v tridesetih letih predlagala, da bi se okrepil nadzor nad delavkami v tovarnah, ker se jih je očitno še držal sumljiv sloves, z zakonom naj bi se vzpostavila ženska nra-
vstvena policija (AS 68, II oddelek, Fascikel 2–21, št. 1. 739/1937).

Nekateri društveni predlogi, zlasti če so bili podani s strani dovolj močnih jugoslovanskih političnih akterjev, so imeli svoj vpliv tudi na zakonodajo. Predlogi po preobrazbi dobrodelnosti v sistematsko državno organizacijo, so se denimo zrcalili v ustanovitvi Unije za zaščito dece (*Ženski svet* 1940: 255). Tako je jugoslovansko žensko gibanje oblikovalo predloge za zaščito matere. Predloge je podprlo tudi katoliško žensko gibanje, ki se je vključilo v Odbor za zaščito otrok na magistratu (*Vestnik Prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru* 1940: 10). V svoji argumentaciji je jugoslovansko žensko gibanje osvojilo maternalistične koncepte in tako denimo zahtevalo »materinsko penzijo«. Zahtevale so zakonsko zaščito vseh mater,

⁴⁶ Tak dom je zgradilo podjetje Gassner in Glanzman za svoje delavke v Trziču, 120 deklet je bilo deležnih vse oskrbe za 8 din, vodile so ga šolske sestre (*Ilustrirani Slovenec*, 15. 3. 1925; 29. 4. 1928).

od države so pričakovale, da bo vsaki materi v primeru odsotnosti očeta zagotovila stalno finančno pomoč, ker »*dokazano je, da mora žena svojo najbolj naravno in vzvišeno nalogo ... izvrševati le v lastnem domu*« (Pleško Štebi 1932: 147).⁴⁷ Tovrstno denarno pomoč je med letoma 1911 in 1939 vpeljalo kar 39 držav, toda mednje ni sodila Jugoslavija. Prva država, ki je uvedla to novost so bile ZDA, to je bila prva državno financirana socialna podpora, če izvezamo pomoč namenjeno veteranom državljske vojne, šele nato je sledila uvedba drugih ukrepov za zaščito delavk in otrok (Skocpol 1995: 10). Uspešno lobiranje ženskih skupin je tako v ZDA pripomoglo k ustvarjanju maternalistične socialne države. Gospodinjstvo in materinjenje je v tujini postalo delo državnega pomena, pri nas pa ti programi niso bili nikoli implementirani, kljub težnjam nekaterih jugoslovanskih feministk.

Maternalistične koncepte so v svoje programe sprejele ženske skupine po vsem svetu, te zahteve so vstopale v diskurz enakosti, čeprav so se zdele paradoksalne. Ženske so bile z maternalizacijo umeščene v proces intenzifikacije in profesionalizacije ženskega dela, ki se je začel na prelomu stoletja. Navzven nam to kaže pojav novih specializiranih revij za gospodinje na začetku stoletja, kot sta bili *Naša gospodinja*, priloga *Domoljuba*, in *Slovenska gospodinja*. Materinjenje in sodobno gospodinjstvo sta od žensk zahtevala vedno več časa, napora in znanja, ti dve dejavnosti sta zato vedno bolj postajali poklic, materinski instinkt ni bil več dovolj. Žensko gospodinjstvo delo ni bilo več blagor zakonskega moža, pač pa blaginja družbe, kakor ugotavlja Sabina Žnidaršič (2005). Institucionalizacija poklica »gospodinja« je tako vplivala na redefinicijo vloge ženske v družini

⁴⁷ Te zahteve so bile del programa Feministične Alianse: »a) poklic žene kot matere in gospodinje se prizna kot produktiven poklic. Vsled tega je treba ženo za ta poklic usposobiti s posebno izobrazbo in dati ženi gospodnji vpliv na gospodarsko politiko; b) ekonomska neodvisnost poročene žene; c) prizna se oblast staršev nad otroci, ne le očetova; č) zaščita družinskega življenja s tem, da se z zakoncem zasužnja obstoj matere in otroka; d) izprememba dednega prava v prilog poročeni in neporočeni ženi; e) splošno zavarovanje mater« (LJU 285, škatla 6).

in družbi – v dvajsetih letih so se začela praznovanja materinskega dne, saj njenega »državotvornega dela« ni bil sposoben več opravljati vsakdo. To so potrdili tudi drugi procesi, ki so se odvijali v družbi. Tako je z profesionalizacijo skrbi naraščalo tudi število zaposlenih babic, v medvojnem obdobju se tudi pojavijo prva izobraževanja za medicinske sestre. Materinski diskurz so v celoti sprejeli in še nadgradili desno usmerjeni režimi.

Socialna politika je ostala eden izmed poligonov kulturnega boja, tudi tu so se pospešeno vzpostavljale paralelne mreže zaupanja. Državlani so prostovoljno in neprostovoljno ustvarjali alternativo državni organizaciji (Tilly 2005: 144): netransparentne strukture moči, ki so ustrezale sistemu botrov, so predstavljale bolj dostopno alternativo kot pa pluralistična civilna družba, zato so jo omejevale v nje-

Slika 20: Udeleženke gospodinjskega tečaja

Za organizacijo gospodinjskih tečajev se je v predvojnem obdobju zavzel že Krek, bila je celo eno izmed posebnih polj delovanja takratnega ministrstva za kmetijstvo v Cislajtaniiji.

Vir: *Vigred*, 1. 7. 1939.

nem delovanju. Paternalizem oziroma pokroviteljstvo naj bi bil sicer značilen za zgodnjo fazo političnega razvoja v vseh evropskih državah, ko je bila politična mobilizacije še nizka, politične stranke pa omejene na »odbore«. Pomenil naj bi zlasti izmenjavo javnih dobrin (služb, dobrin) med botri in izbranimi podporniki. S klientelizmom vse javne odločitve postanejo predmet izmenjave, od matičnega lista do gradbenega dovoljenja, torej v klientelizmu je udeleženih precej več privržencev (Piattoni 2001: 6).

Klientelizem v eni njegovih oblik srečamo tudi v povojni Jugoslaviji. Tu ga je predstavljala tako neskončna veriga »prijateljevih prijateljev« kot tudi različna društva. In vsaj nekatere izmed okoliščin, ki naj bi ta fenomen krepile, najdemo v stari Jugoslaviji: odsotnost neodvisnega uradništva in odsotnost legitimizacije oblasti, ki bi se razvijala skozi daljše zgodovinsko obdobje, nizek nivo opolnomočenja (»empowerment«) državljanov in kognitivnih možnosti (pismenost) ter majhne organizacijske zmožnosti oziroma nizek nivo civilne pobude (Piattoni 2001: 17). Vendarle klientelističnih odnosov ne gre razumeti poenostavljeno, kot v vseh odnosih tudi tu najdemo celo paleto različnosti. Nekateri klientelistični odnosi so predvsem temeljili na izkoriščanju, drugi na hvaležnosti, v njih se prepletata ideologija in materialna korist. Pod močno averzijo do nasprotnega tabora so se skrivale zelo otipljive usluge. Zlasti v obdobju gospodarske krize, ko narašča potreba po socialni podpori, sredstva zanjo pa so omejena, naraščajo konflikti med različnimi političnimi tabori (Randeraad in Wolffram 2001: 118). Tekmovanje za usluge in sredstva se zaostri, skupine na oblasti še bolj »pazijo«, katerim privržencem se delijo javna sredstva.

Kratkoročno gledano so politični tabori na Slovenskem sicer koristili razvoju socialne države in tudi nekaterim skupinam v slabšem socialnem položaju, toda način po katerem se je tovrstna politika izvajala, je pomenil zanikanje individualne državljske avtonomije. Odnos boter-klient vedno implicira recipročnost, lojalnost in usluge v zameno za koristi in zaščito (Morris 2006: 14).

OBETI VOLILNE PRAVICE ŽENSK IN MOBILIZACIJA
DO ZADNJEGA ČLOVEKA

Socialne pravice, zapisane v ustavi, so ostajale na papirju, čeprav se je na začetku oblikovanja nove države zdelo, da bo drugače in da bo Jugoslavija postala v vseh pogledih sodobna, demokratična država. Podobno kot za socialne pravice je tudi pri političnih pravicah sprva vladalo veliko navdušenje in samoumevnost njihovega sprejetja. V vsesplošnem navdušenju ni bila nobena posebnost, da so vse tri slovenske politične stranke v svoje politične programe vnesle tudi zahtevo po volilni pravici žensk. Vseslovenska ljudska stranka je razglasila zahtevo v novembru 1918, »V.L.S. zahteva, da imajo volilno pravico vse moške in ženske osebe od 21. leta dalje« (Slovenec, 22. 11. 1918). V na novo oblikovanem programu SLS za volitve 1923 zahteva po volilni pravici žensk ni več izrecno omenjena, kljub temu pa se je SLS za volilno pravico žensk zavezala ob volitvah 1927 (Perovšek 1998: 82–86; Slovenec, 10. 9. 1927). Samo deset dni po SLS je to zahtevala tudi Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) »zahtevamo: a.) Državna zbornica naj se voli na podlagi splošne, enake in tajne volilne pravice s proporcem od vseh polnoletnih državljanov brez razlike spola, stanu, premoženja ... Žena naj bo možu enakopravna v kulturnem, pravnem, političnem in socialnem oziru« (Slovenski narod, 2. 12. 1918). Prav tako je podala zahtevo tudi JSDS: »Konstituenta, ki naj odloči obliko vladavine, njeno ustavo in upravo, se naj izvoli po splošni, enaki, tajni in proporčni volilni pravici vseh državljanov, obojega spola« (Perovšek 1998: 94, 99). Volilna pravica žensk, ki je v predvojnem obdobju predstavljala izziv konceptu ločitve zasebne in javne sfere ter razmerjem med spoloma in kot taka sprožila val dvomov, je z bifurkacijo obeh sfer izgubila subverzivnost, pri tem pa nepreklicno spremenila tudi koncept državljanstva.

Večini v političnih strankah se vključitev žensk ni več zdela problematična, tako so strankarske organizacije ženske tudi formalno vključile v svoje strukture. Jugoslovanska demokratska stranka, bivša NNS, je ženske vključila v okrajne odbore, potem ko so se zahte-

ve pojavile v liberalnem časopisju (*Domovina*, 8. 3. 1918). V začetku dvajsetih letih so bile članice JDS že izvoljene v vodstvo lokalnih odborov stranke, kar kaže na to, da je stranka kar nekaj pozornosti namenjala enakopravni zastopanosti spolov.⁴⁸ Na ustanovnem zboru JDS je prisotnost žensk že več kot očitna, saj mu je sopredsedovala narodna dama Franja Tavčar, v izvršilni odbor stranke pa je bila izvoljena še Anica Gogala,⁴⁹ ženske so delovale tudi v raznih odsekih kongresa (*Slovenski narod*, 1. 7. 1918). Članice JSD so javno nastopile in objavile izjavo, naslovljeno s »slovensko ženstvo JDS« v *Slovenskem narodu*, pod katero so se sicer podpisale članice Splošnega ženskega društva. V njej so podprle združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo (*Slovenski narod*, 30. 11. 1918). SŽD je določilo tudi zastopnici JDS v pokrajinski deželni zbor (Franjo Tavčar in Marijo Kokalj), ki pa se nato nikoli ni sestel, ter delegiralo nekaj govornic za ženske shode JDS (Franjo Tavčar, Marijo in Marjanco Kokalj, uradnico in pisateljico Manico Koman, pisateljico in učiteljico Marijo Grošelj, Tržačanko Mašo Grom, učiteljsnico [verjetno Mileno] Žun in učiteljico Pezdirc iz Šentvida na Dolenjskem) (LJU 285, škatla 10, Zapisniki sej 10. 4. 1919).

JDS je legalizirala predvojno delo žensk v stranki in jih tudi formalno vključila vanjo, po zgledu socialdemokratov je ustanovila tudi poseben ženski odsek JDS v letu 1919. Ženske so delovale tudi v glavni pisarni JDS.⁵⁰ Stranka naj bi svojo zavezanost enakopravnosti obeh spolov izvajala tudi tako, da »voli v glavne in pokrajinske odbore polovico moških in polovico žensk«, kar se ni uresničilo (LJU 285, škatla 10, Zapisniki sej 3. 3. 1920). Kvote so bile sicer izum, ki ga je norveška liberalna stranka uvedla že leta 1902 za lokalne volitve. Tako je bilo na kandidatnih listah za okrajne odbore stranke 25 odstotkov žensk in predpisano število izvoljenih kandidatk (deset odstotkov) (Blom 1988: 266).

⁴⁸ Glej: *Nova doba*, 8. 3. 1921, 10. 3. 1921, 3. 3. 1921, 24. 3. 1921, 9. 4. 1921.

⁴⁹ Anica Gogala (1884–1979) članica in knjižničarka SŽD.

⁵⁰ Zalka Korenjak, Marica Malhovski, Anica Vivoda (AS 1931, JDS, š. 936).

Prav tako je velik pomen ženskemu vprašanju pripisovala tudi Narodno socialistična stranka (NSS). Stranka je zahtevala samonikli jugoslovanski socializem (nasprotno od komunistov internacionalcev) (Perovšek 1996: 117). V svoje vrste je pozivala vse državljanke in državljane, v lokalnih odborih stranke so bile zastopane tudi ženske.⁵¹ Tudi v njenem sklopu je deloval poseben ženski odsek NSS, ki ga je vodila »sodruginja« Jarčeva, v svojem programu pa se je zavzemala za splošno in enako, direktno in tajno volilno pravico (*Slovenski narod*, 19. 6. 1925; Perovšek 1998: 35). Prav tako kot JSDS, v katerem okviru je deloval poseben ženski odsek (LJU 285, škatla 4, Poročilo za leto 1920, 6). V njem so po vsej verjetnosti delovale tudi Alojzija Štebi, Marija (Mara) Rus Lemež,⁵² Marija Urbanc – Dražil⁵³ in Ada Kristan, ki je bila na kongresu JSDS v Ljubljani (1.–2. november 1919) ena izmed glavnih govornikov (Golouh 1966: 179). Ženske sekcije naj bi bile pomembna komponenta strankine moči, saj so jih socialdemokratske stranke ustanovljale po vsej Evropi. Ženske so ravno preko posebnih sekcij bile zastopane tudi v višjih strukturah stranke, hkrati je stranko nenehno skrbela njihova prevelika avtonomija (Hanagan 1998: 19).

V JSDS so bile še vedno v glavnem včlanjene sorodnice aktivnih članov stranke, v njej pa je delovalo tudi nekaj zelo vidnih oseb iz javnega življenja. A. Štebi je v različne strankarske diskusije redno posegala, po sporu med reformisti in radikalci v stranki, pa je iz nje izstopila. Po spominih Angele Vode, naj bi postala žrtev politične zaro-te na desnici JSDS in odstranjena kot nevarna akterka v frakcijskih bojih.⁵⁴ V JSDS je začela svojo politično pot tudi Angela Vode, še ena

⁵¹ Glej: *Narodni Socialist*, 23. 8. 1919, 13. 9. 1919, 20. 9. 1919.

⁵² Marija (Mara) Rus Lemež, učiteljica, soproga Milana Lemeža.

⁵³ Marija (Mici) Urbanc – Dražil, pripadala desni struji JSDS, od leta 1909 delovala v združenem gibanju.

⁵⁴ Strankarski tovariš Zvonimir Bernot je na dobro obiskanih strankarskih predavanjih, občasno predaval v uniformi jugoslovanskega oficirja, zato ker še ni bil demobiliziran. Nekega dne je prišel Bernot na sejo JSDS in predložil dopisnico naslovljeno na armadnega generala, kjer je pisalo, da se Bernot udeležuje komunističnih predavanj in na njih celo predava. Dopisnico je izročil izvršnemu odboru stranke, kjer so vsi prepo-

Slika 21: Angela Vode

Angela Vode (1892–1985), učiteljica, defektologinja, prevajalka, publicistka, pisateljica, politična zapornica ... je bila ena izmed politično najbolj dejavnih članic ženskih društev. Bila je članica JSDS, Bernotove skupine, komunistične partije. Po vojni je bila obsojena na Nagode-tovem procesu.

Vir: *Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 535–537.

osebnost, ki je zaznamovala medvojno politično življenje. Po cepljenju sil v stranki, fragmentacija evropske levice je bil pravzaprav vse-evropski proces, ki ga je sprožila vojna, je postala tajnica pripravljalnega odbora za ustanovitev nove, komunistične politične stranke: Delavske socialistične stranke za Slovenijo (DSSS) (Vode 2000: 127). Stranka se je kasneje povezala s SDSJ (Socialistična delavska stranka Jugoslavije) in se preimenovala v Komunistično partijo. Toda kmalu zatem je bila izdana Obznana in Komunistična partija je morala v

znali pisavo Toneta Štebija. Po potrditvi identičnosti pisave s strani grafolog, je Štebi v svoj zagovor povedal, da prizna, da je pisava njegova, da pa on tega ni pisal. Štebi je bil izključen iz stranke, v ozadje pa se je umaknila tudi Lojzka Štebi. Nekateri so pozneje domnevali, da sta ovadbo napisala skupaj, oziroma, da je pobuda izhajala z njene strani. A. Vode pa se spominja tudi srečanja z Marijo Urbanc, ki je izjavila, da je bila leвица po tem dogodku definitivno likvidirana. Zlasti pa Lojzka, ki da je bila nevaren, enakovredni nasprotnik. Povzeto po: Vode 2000: 92. Kako vehementno je Štebi nastopala v strankarskih dogajanjih, kot ena izmed redkih žensk v politiki, in vznemirjala tudi širšo javnost, kažejo tudi ljubljanske govorice, ki so prav njej pripisale vzrok za odhod Etbina Kristina v ZDA. Z njim naj bi imela intimno razmerje (Regent 1967: 274).

ilegalo (Vode 2000: 103). Legalno delo Angele Vode je bilo tako nekaj časa skoncentrirano na delo v Bernotovi skupini, zbrani okrog glasila *Naprej*. Tej skupini se je navkljub svojemu članstvu v komunistični partiji pridružila tudi A. Vode, ki je bila najverjetneje tudi avtorica nekaterih člankov, objavljenih v *Naprej* (9. 4. 1920).

Toda vse politične stranke na Slovenskem niso odobravale posebnih ženskih odsekov. Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ), ki je nastala z združitvijo socialdemokratskih strank iz različnih pokrajin Jugoslavije, je prav tako zahtevala volilno pravico žensk. V okviru SSJ je bil sicer ustanovljen tudi ženski odsek SSJ, vendar stranka ni podpirala ustanavljanja posebnih ženskih odsekov, ker je menila, da med proletarci in proletarkami ni razlik, ženske je smatrala za enakopravne članice krajevnih političnih organizacij (*Naprej*, 23. 3. 1922). Ustanovitev posebnega ženskega odseka je dopustila le tam, kjer je število preseglo 200 članov in članic in bi se tako po strankarskih pravilih morala organizacija deliti (*Naprej*, 31. 5. 1923). Ta pogoj je bil najprej zadoščen leta 1923 v Črni na Koroškem, žensko sekcijo s 59 članicami je vodila Ana Grabner (*Naprej*, 28. 2. 1924). Kasneje je bila zelo aktivna ženska sekcija SSJ pod vodstvom Rezi Krištof v Mariboru (*Delavska politika*, 13. 3. 1927). Ženske so bile po delegatkah zastopane tudi na strankinem zboru (*Naprej*, 7. 2. 1924).

Med ženskimi sekcijami in političnimi strankami v večini ni prišlo do nasprotujočih si pozicij. Izjema je bila Zveza delavskih žena in deklet (ZDŽD), največja socialdemokratska ženska organizacija, ki je posebno pozornost namenjala ravno dejavnostim za volilno pravico žensk, to naj bi bilo tudi v skladu s strankinim programom. Vendar pa stranka na državnem nivoju ni bila podpornica volilne pravice žensk. O tem priča mnenje zastopnice centralnega sekretariata Milice Topalović Djurdjević (Đurić). Ob obisku marca 1926 pri slovenskih socialistih in socialistkah je grajala njihovo zavzemanja za volilno pravico žensk, menila je, da ženske še niso zrele za volilno pravico ter da enakopravnost in volilna pravica žensk nista cilj

stranke. Med slovenskimi socialistkami tako mnenje ni naletelo na podporo.⁵⁵

Ženskam članstvo v političnih strankah ni bilo več prepovedano, stranke so po vojni tudi s formalnim vključevanjem članic formalizirale predvojne strankarske prakse. Kljub temu da volilna pravica žensk na Slovenskem ni bila sprejeta, uveljavljenost žensk v političnih strankah kaže, da sta pragmatičnost političnih strank in konec koncev tudi imperativ demokratizacije politike močno prevladala. Mobilizacija množic v posamezen političen tabor je svoj vrh dosegla ravno v medvojnem obdobju. Kolektivističen sen tridesetih let je povabil v politično areno vse in jih preko številnih društev mobiliziral še toliko bolj, kot se je to zgodilo v obdobju Avstro-Ogrske. Na Slovenskem se je namreč kultura društev selila na podeželje, kar je še večalo razkol v družbi. Veliko število društev, značilnih za predvojno obdobje, je po končani vojni še naraslo in v večini ohranjalo oziroma celo poglobljalo bipolarno delitev na katoliški in protikatoliški del. Število društev na Slovenskem je, gledano v sorazmerju s številom prebivalstva v drugih delih kraljevine, bilo daleč največje. Ideološka razdeljenost je bila očitna pri večini od 2500 društev, kolikor jih je delovalo ob ustanovitvi Kraljevine SHS v slovenskem delu države, s katerimi so slovenske politične stranke in združenja v novem jugoslovanskem okviru le nadgradile staro politično organizacijo, ki je temeljila na že v habsburški monarhiji vzpostavljeni politični in društveni mreži. 8200 društev, kolikor jih je bilo registriranih v dvajsetih letih, je poglobljalo razlike med seboj po vsebini in formi. Politične stranke so društvom pripisovala politični pomen in zato posvečale izredno skrb razvoju lastnih organizacij. V primeru, ko so bile na oblasti, so pogosto ovirale razvoj nasprotnika z nasilnim razpuščanjem in prepovedjo organiziranja v društvih (Dolenc 2004: 71).

Politični tabori so v medvojnem obdobju še okrepili politične rituale, ki so jačali socialne in politične identitete ter solidarnost skupine. O tem priča razvoj društvenih uniform in diferenciacija

⁵⁵ AS 1550, škatla12, Zgodovina ZDŽiD, 28; Žensko gibanje in KPS pred vojno, 21.

krojev sokolskih in orlovskih društev, ki je bila izvedena po koncu prve svetovne vojne (Vrišer 1990: 44). Število svečanih parad in nastopov telovadcev in telovadk je naraščalo, za tovrstne prireditve so se začeli graditi posebni objekti.⁵⁶ Samo do leta 1935 naj bi že v vsaki slovenski župniji stal prosvetni hram ali bila na voljo vsaj cerkvena dvorana (*Vestnik Prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru* 1936: 86). V novem obdobju so se organizirali mladinski tabori, ki so jih spremljali cerkveni obredi, sprevodi skozi mesto z narodnimi nošami in konjenico ter kolesarji (Vidovič Miklavčič 1994: 101). Vse te ceremonije so imele nacionalno, versko in deloma tudi vojaško konotacijo. Izražale so moč množice in imele propagandni učinek. Zanimljivo ni njihov čustven vpliv na sodelujoče in množice gledalcev. Skoraj vsako društvo, delujoče v okviru političnega tabora, je organiziralo predavanja, gledališke predstave, koncerte, knjižnice in kinematografske predstave s pomočjo strankine centrale, ki je tudi posojala kostume, diapozitive, filme, izdajala zbirko ljudskih iger.

Pod pokroviteljstvom političnih strank je delovala tudi Zveza delavskih žena in deklet (ZDŽD), ki jo je ustanovila »desna«, Kristanova struja v SSJ, in je bila tudi formalno članica SSJ, ali liberalni ženski odsek Gospodarsko naprednega društva za šentjakobski okraj, prav tako formalni član JDS. Društva so predstavljala platformo za najširšo mobilizacijo privržencev, predstavljala so »korporativno mobilizacijo«, kakor Stefano Bartolini (2000: 241) imenuje organizacijo privržencev preko društev. Prav tovrstna mobilizacija je tudi v večini zahodnoevropskih držav prednjačila pred politično mobilizacijo volivcev, ker je v večini evropskih držav prišlo do mobilizacije preko društev še pred razširitvijo volilne pravice. Slednje lahko v celoti potrdi tudi razvoj slovenskih političnih strank, pravi razcvet društev se je zgodil šele po ustanovitvi političnih strank in pred razširitvijo volilne pravice. Resnično so bila društva močno odvisna in

⁵⁶ Za stadion za Bežigradom je Orlovska organizacija zbirala od leta 1926 naprej. Dograjen je bil leta 1935, gradila ga je Zveza fantovskih odsekov in je bil tedaj eden največjih in najlepših v državi (Vidovič Miklavčič 1992: 22)

Slike 22, 23, 24: Uniforme pripadnic Orlov, Sokolov in Orjune

Za potrebe izkazovanja pripadnosti organizaciji so se razvile posebne ženske kroje.

Orliška zveza je bila prvotno ustanovljena kot telovadna organizacija, poleg telovadbe je leta 1922 začela organizirati obvezne dekliške sestanke (krožke) in se je tako osredotočila na vzgojo deklet.

Liberalna organizacija Sokoli – tudi najprej samo telovadna – je v svoje vrste sprejemala ženske že pred prvo svetovno vojno, za kar se nasprotno Orli niso odločili.

Orjuna je bila jugoslovanska nacionalistična organizacija.

Viri: *Ilustrirani Slovenec*, 7. 2. 1926; Srečko Krese, *Naprej zastave slave*, Mohorjeva družba, Celje, 1990; *Orjuna*, 17. 5. 1924.

podrejena strankarskim političnim organizacijam. Ko je na primer SLS v letih 1920 in 1921 sprožila veliko kampanjo za volilno pravico žensk, so društva, kot so bila Krekova Prosveta, Celjska ženska zveza

in Kmetске zveze,⁵⁷ mobilizirala vse svoje simpatizerke preko društvenih kapilar. Zelo zgovorna je naslednja notica v *Slovencu* (23. 1. 1920): »Društvo Sv. Marte v nedeljo nima shoda. Članice naj gredo na shod za žensko volilno pravico«.

POLITIČNA KULTURA IN STALNE POLITIČNE KRIZE

Če je torej delovanje žensk v politiki, predvsem pa v javnosti, postalo »dovoljeno« in sprejeto, zakaj se torej zahteva po volilni pravici žensk ni uveljavila? Zakaj Kraljevina Jugoslavija ni zasledovala ciljev, ki si jih je zastavila v ustavi in so predvidevali državo urejeno po vseh mednarodnih demokratičnih standardih? Da bi poiskali odgovor na to vprašanje, je smiselno pogledati širši družbeno-politični kontekst. Zaupanje v demokracijo, ki je zaznamovala prva povojna leta, se je kazalo v reformah zakonodaje, zborovanjih, političnih strankah in društvih. V letu 1918 je bilo omogočeno prosto ustanavljanje društev, shode je bilo treba prijaviti le en dan prej, medtem ko za volilne shode (ob razpisu volitev) še to ni bilo potrebno. Prestopkov zoper te določbe niso več kaznovala sodišča, pač pa le upravne enote. Toda že naslednje leto je tovrstna zakonodaja zaradi konsolidacije države postala bolj restriktivna. Napetosti ob nedolocenih mejah, gospodarsko-socialni krizi, ki se je kazala v ruralnem prostoru z upori kmetov, ki so zahtevali agrarne reforme, in v mestih z valom stavk, je država reševala s povečevanjem nadzora. Oblast je po novih zakonih v roku enega meseca lahko prepovedala vsako novoustanovljeno društvo. Prav tako je iz državnih interesov lahko prepovedala delovanje že obstoječih društev in prirejanje društvenih zborovanj ter je k vsem društvenim zborovanjem in javnim shodom

⁵⁷ Prva Kmečka zveza je bila ustanovljena 1907, bila je stanovsko politična organizacija. Za shode za volilno pravico žensk glej: *Slovenec*, 17. 2. 1920, 15. 2. 1921, 26. 2. 1921.

lahko poslala svoje zastopnike, ki so zborovanje lahko zaključili ali ga razpustili, če se je razpravljalo o stvareh, ki so presegale društveni statut in ogrožale javni red, čeprav je ustava v poglavju, namenjenem državljskim pravicam, jamčila tudi osebno svobodo, nedotakljivost zasebne lastnine, svobodo vere in tiska, pravico do združevanja, zborovanja in dogovarjanja. Tako pravno stanje se je obdržalo do diktature (1929), vanj pa sta posegla še Obznana in Zakon o zaščiti države (Dolenc 1992: 20–21). Pri tem moramo poudariti, da v stari Avstriji sestanka društva, ki so se ga udeležili le povabljeni, ni bilo treba prijaviti policiji (Regent 1967: 63).

Svoboščine oziroma civilne pravice so se v nadaljevanju dramatično krčile. Pritisk na prepovedano komunistično stranko se je stopnjeval. Zakon o tisku je postajal vse bolj restriktiven, čeprav je ustava v svojem 13. členu obljubljala svobodo tiska. Zakon iz leta 1929 je dopuščal možnost konfiskacije glasila in popolno prepoved njenega tiskanja, če je bilo glasilo v enem mesecu trikrat zaplenjeno (*Slovenski list*, 7. 1. 1929). Zahteve po radikalnejšem reševanju socialnih in demokratičnih težav so se izkazale za neuresničljive. Jugoslovansko prebivalstvo se je znašlo v novi politični stvarnosti, ki nikakor ni bila realizacija sprejetih idej, med vsakodnevnimi političnimi praksami in demokratičnimi načeli je nastajal vedno večji razkorak. Pri tem je treba dodati, da je prav tako obstajal prepad med realnostjo in resničnostjo tudi že pred prvo svetovno vojno, vendar kot tak ni bil prepoznan niti tako razumljen s strani ljudstva.

Nova percepcija »razkoraka« se je manifestirala v diskurzu medijev na več različnih načinov. V časopisih in v osebni korespondenci so se vrstila mnenja liberalnih, katoliških in socialističnih poslancev, ki so sprva razloge pripisali srbski drugačnosti, prevladujočem narodu v novi državi. V izjavah so Srbe in njihov politično ravnanje označevali za špekulantske, brezobzirne in nacionalistične. Citat Antona Štebija je v tem zelo nazoren: *»Duševna karakterizacija Srba je povsem drugačna kakor ona Slovenca in Hrvata. Strpnost teh dveh je vzorna, nasprotno so Srbi nestrpni. Slovenec in Hrvat sta slaba, nerodna politika, Srb je zelo spreten politik; Slovenec in Hrvat sta solidna trgovca, srbski trgovec je*

špekulant» (Perovšek 2005a: 221). Ivan Tavčar je ugotavljal, da obstajajo razlike med slovensko in srbsko politično kulturo. V zadnji naj bi bilo nekaj orientalskega, ki naj bi se najbolj pokazalo v krvavem sovraštvu. Posebej je odmevala v pisanju slovenskih politikov pregovorna srbska zvitost, za katero dojetje naj bi Slovenci potrebovali vsaj pol desetletja izkušenj (Dolenc 1996: 107). Slovenska politična »pamet« je torej ponudila drugačnost drugega in vanj projicirala vse stereotipe, značilne za »vzhodnjake«. Srbske politične prakse je označila za »bizantizem« in politično kulturo »orientalne čaršije« (Vodopivec 2005: 481). Še Gregor Žerjav, sicer navdušen Jugoslovan, je ugotavljal: »Ni še v historiji primera, da bi v upravi in gospodarstvu orient bil komu vzornik« (Perovšek 2005b: 306). Negativne predstave so bile polne evrocentričnega imaginarija o despotizmu in nazadnjaštvu »juga«. Nezadovoljstvo se je v slovenski politični kulturi hitro usmerilo k prepoznavanju manka tistih značilnosti, ki jih je slovenska politična kultura najbolj spoštovala, to je bila hierarhija, učinkovita administracija, uniformiranost, spoštovanje reda in birokracije.

Moderna predstavniška demokracija se je v Srbiji razvila razmeroma pozno. Srbija je šele leta 1888 dobila novo ustavo, ki je odprla pot uveljavljanju parlamentarnega sistema in omejevanju kraljeve oblasti. Z državnim udarom v letu 1893 se je do leta 1903 ponovno vrnila k ureditvi izpred leta 1888. Šele l. 1908 je sestava parlamenta dobila izrazitejšo večstrankarsko podobo. Srbska politična kultura ni poznala enake in splošne volilne pravice pred letom 1921, pred tem je namreč smelo voliti samo 22 odstotkov moškega prebivalstva (Vodopivec 2005: 476). Procesi modernizacije so le počasi spreminjali konservativne ruralne vzorce nepismenega in siromašnega srbskega podeželja. Zagotovo so tudi te razmere vplivale na srbsko politično kulturo in razumevanje politike, ki je prežemala vsakdan. Značilna je bila odsotnost političnega liberalizma in pozitivnega vrednotenja političnih svoboščin, nadomeščalo ju je pomanjkanje strpnosti, malverzacije na volitvah in politične tvorbe, ki naj ne bi bile podobne zahodnim političnim strankam, ugotavlja Dubravka Stojanović (2003: 286). Politični drugi je predstavljal sovražnika, kot

da gre za dve sprti politični družini. Politične igre srbskega parlamentarizma niso tekle ob spoštovanju pravil parlamentarizma, temveč z njihovim »izigravanjem« (Stojanović 2003: 421). Vse to naj bila posledica specifičnega razumevanja politike in starih modelov političnega obnašanja. Delitve med akterji v politiki še zdaleč niso bili le ideološke in načelne, važnejšo vlogo naj bi imeli medosebni odnosi med vodji strank, generacijske razlike in skupna preteklost. Proces pluralizacije je tako vseboval pričakovanje »končnega obračuna« in čustveni naboj, bolj podoben »sprtim« družinam kot političnim nasprotnikom (Stojanović 2003: 285–286).

Srbske politične stranke so bile vezane na tradicionalne vzorce zbiranja, na patriarhalno občutenje in model patriarhalne družine. Prav zato naj bi njihovi vodje v svojih govorih uporabljali terminologijo, polno emocij, netipično za racionalno politično diskusijo. Politična stranka kot sinonim za hišo (zadruga) ali družino je tako simbolično povezala ljudstvo in institucijo. Percepcija politike je npr. razvidna iz citata Nastasa Petrovića: *»Jaz gledam na radikalno stranko kot na dobro urejeno hišo. V dobro urejeni hiši mora biti red in nikoli ni za člana dobro urejene hiše sramota, da jasno in glasno pove, da je član te hiše«* (Stojanović 2003: 262). Prežetost vsakdanjega življenja s politiko in trditve: *»V politični borbi je enako kot v vojski,«* pa niso bile značilne le za Srbijo, ampak tudi za slovensko in evropsko politiko na prelomu stoletja (Stojanović 2003: 260). Če nič drugega jim je bila skupna primerjava volilnega tekmovanja za glasove z bojem. Pisatelj in teoretik Elias Canetti (2004: 164–166) v tem smislu ugotavlja vzporednice med dvostrankarskim sistemom modernega parlamenta in strukturo bojujočih se vojsk. Gre za zmago, kjer neposreden spopad, krvav meč, nadomesti merjenje moči z volilnimi glasovi. Tudi SLS je od svojih pristašev zahtevala *»vojaško stanje«* oziroma disciplino: *»Neobhodno je potrebno, da se naš človek vedno kakor zvest vojak bori za stranko in v njej«* (Mladost, 3. 6. 1911). Šušteršič je poudaril: *»V vojski je treba discipline. Izdajalec se ustrelj!«* (Pleterski 1998: 172). Ušeničnik je menil, da so volitve *»umetnost, ki ima kakor vojna umetnost svojo strategijo in taktiko. Kandidat navadno ni naravnost v dotiku z volivci.*

Med njim in volivci posreduje odbor (komitet)» (1940: 39). Toda tisto, kar je drugačnega v slovenskem političnem diskurzu, je poudarek na strankarski disciplini, ki je v funkciji pragmatizma, usklajenem delovanju politične stranke kot dobro naoljene mašinerije. »Vse to je stvar sistematične agitacije in organizacije« (Šuštaršič 1900: 4), ne predmoderne družine. Nič čudnega, da je bil sinonim za stranko »organizirano ljudstvo« (Pleterski 1998: 91). Podobno so politične stranke razumeli tudi v ZDA, kjer so stroji pogosta metafora za volitve in samo stranko (Edwards 1997: 3).

Razlika med obema diskurzoma je vidna tudi v eni izmed najpomembnejših vrednot slovenske politične kulture. Brezpogojno delovanje za stranko in zmago na volitvah osmisli šele moralno ravnanje političnega liderja. Dobrega politika ne odlikuje zgolj politični realizem, pač pa tudi požrtvovalnost. »Tretja stvar je požrtvovalnost. Zadnjič smo se nekaj menili, kaj je bilo tisto, kar je svojčas našim voditeljem pridobilo na mah vse ljudstvo, kar jim je dalo moč in jih vodilo od vspeha do vspeha. Gotovo božja milost in pa njihova požrtvovalnost! Naši voditelji so bili pripravljeni dati svoje življenje za svoje ideje ... V samopremogavanju se možje rode. In take politike bomo imeli, če nam takih mož ne bo nikoli zmanjkalo« (Mladost, 3. 6. 1911). Tudi socialist Albin Prepeluh je ugotavljal: »Morda se nikjer na svetu ni delalo tako požrtvovalno-obupno, kako pri nas« (1984: 27). Ali kot pravi uvodnik v *Narodnem dnevniku* (31. 1. 1928), ki žaluje za časi pravih političnih herojev, »da so šli ti borci naravnost na cilj, da niso paktirali enkrat na to, drugič na drugo stran ... Res je, da je v tem boju padla marsikatera žrtev, toda narod je zato dobil resnično demokracijo.« Prav zato se politična figura pragmatičnega Ivana Šušteršiča v zgodovinski literaturi ne more primerjati z »idealističnim« Ivanom Hribarjem ali Janezom Krekom, okrog katerega se je izoblikoval pravi kult osebnosti.⁵⁸ V slovenski politični kulturi se za visoko idejo demokracije pričakuje žrtvovanje, saj je »demokracija mogoča le po žrtvah« (*Narodni dnevnik*, 16. 2. 1928). Oziroma se od

⁵⁸ Glej: Tuma 1997: 231; Grahor 1934b. Podobno velja za Ivana Hribarja (Grdina 2003: 151, Vode 2005: 11).

dobrega politika pričakuje vsaj, da zagotovi red in nemoteno delovanje javne uprave (Pleterski 1998: 32). Politika se je začela prevajati v moralo, kakor meni Igor Lukšič (2006: 17–33). Ključne koordinate na moralnem terenu je postavil katolicizem, ostala politična gibanja so jih le nadgradila. Spomnimo se le na biblijsko terminologijo stare Jugoslavije kot domovine troedinega naroda, če se poslužimo primera Mitje Velikonja (1994: 168–169). V kontekst diskurza rimskokatoliške cerkve in moralnega vrednotenja politike je tako sodilo tudi »žensko« vrednotenje politike kot etike skrbi. Tudi zato vključevanje žensk v politiko vse od prve svetovne vojne dalje ni imelo negativne konotacije, prvi zastavonoša zahteve po volilni pravici žensk pa je bila ravno SLS.

RAZOČARANJE NAD JUGOSLOVANSKO UTOPIJO

Prebivalci bivše dežele Kranjske so vse bolj ugotavljali, da se je sen o demokratični jugoslovanski državi sprevrgel v nekaj povsem drugega. V razpoloženju prebivalcev nove države se je že jasno izrisalo veliko nezadovoljstvo prebivalcev z državo, ki je imelo povsem realne osnove. Pomembna dejavnika sta bila način odločanja in organizacija javne in državne uprave, ki je Slovincem odvzela možnost avtonomnega odločanja. 7. januarja 1919 so bile odpravljene vse avtonomne deželne vlade in vzpostavljene upravno administrativne oblasti. Narodno vlado SHS je nadomestila Deželna vlada za Slovenijo, ki je lahko sprejemala odredbe z zakonsko veljavo, dokler ni bila z ustavo, sprejeto junija 1921, tudi ta ukinjena. Po razpustitvi so vzpostavili Pokrajinsko upravo za Slovenijo, ki je že predstavljala enosmerni sistem državne–samoupravne administracije (Zečević 1986: 198). Slovenski prostor je bil leta 1924 dokončno razdeljen na dve upravni območji, imenovani oblasti. Organa oblastne uprave sta bila oblastna skupščina, ki je lahko izdajala oblastne odredbe, in

oblastni odbor. Administracija je v glavnem ostala enosmerna in se ni spremenila niti v tridesetih letih. Banski svet v novi Dravski banovini, ki je ponovno povezala slovenski teritorij, je nadomestil voljeni oblastni skupščini, je imel zgolj posvetovalno vlogo in ne uredbodajnih pristojnosti. Vprašanje nacionalne avtonomije je torej ostalo nerešeno do nove Jugoslavije.

Delovanje državne uprave so vse bolj spremljale pripombe o njeni neučinkovitosti, ker naj bi slabo poznala zakone in omalovaževala pravne norme in predpise (Vodopivec 2005: 481). Kakor ugotavlja Branko Petranović, sta bili za državni aparat značilni korupcija in nepotizem, zlorabljanje oblasti pa so izkoriščale tudi vladajoče stranke. Državni aparat je narasel samo v Srbiji iz predvojnih 40 000 na 280 000 zaposlenih v administraciji Kraljevine SHS (Petranović 1988: 137). Fran Radešček je v katoliški *Socialni misli* (1925: 13) ugotavljal, da je v Beogradu postala državna služba »socialno zavarovanje«.⁵⁹ Med upravno in izvršno vejo oblasti naj bi vladal permanentni konflikt (Jurković 1930: 500–503). Neučinkovito delovanje javne uprave se je najbolj pripisovalo srbskemu načinu vladanja, ki naj bi ga zaznamovali omalovažujoč odnos do parlamentarnih procedur, avtoritarno sprejemanje odločitev z enostranskim opiranjem na parlamentarno večino, vlado in monarha ter nespoštovanje medstranarskih dogovorov (Vodopivec 2005: 481).

Tretji grešni kozel je, potem ko se je kriza iz državne uprave razširila na zakonodajno oblast, kot je ugotavljal Korošec v reviji *Socialna misel* (1926: 267), postal parlamentarizem. Spornemu uradništvu, ki ne spoštuje pravnih norm, so se pridružile neprestane politične krize. Če je bil v predvojnem času parlamentarizem smatran za neučinkovito institucijo npr. s strani anarhistov, ki so ga videli kot preveč skrompiranega oziroma kot sredstvo, ki bo odtujilo delavce revolucionarni zavezanosti, torej so paradoksalno verjeli v njegovo vsaj srednjeročno učinkovitost, se je to povsem spremenilo v povoj-

⁵⁹ Celo višji uradniki naj bi svoje ljubice vzdrževali z državnimi službami (Jurković 1930: 500–503).

Slika 25: Anton Korošec

Anton Korošec (1872–1940), prvak katoliškega tabora in predsednik SLS v medvojnem obdobju, poslanec v dunajskem in beograjskem državnem zboru, podpredsednik prve vlade Kraljevine SHS l. 1918 in večkratni minister za notranje zadeve v Jugoslaviji.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 18. 1. 1925.

nem obdobju (*Rdeči prapor*, 6. 7. 1906). Zlasti dvajseta leta so bila zaznamovana z vladnimi krizami in hitrimi spremembami vlad, ki so se stalno izmenjevale. V 23 letih obstoja Kraljevine Jugoslavije se je zamenjalo 39 vlad, od tega jih je največ, 30 vlad, sestavljala radikalna stranka. Med letoma 1921 in 1929 niti ena izmed vlad ni vladala celoten mandat. Pomembno vlogo pri nestabilnosti vlad naj bi igral tudi kralj Aleksander Karađorđević s posebnim nadustavnim položajem in s svojim nasprotovanjem močnim strankam in pomembnim strankarskim voditeljem (Petranović 1988: 134). V rekonstrukcijah vlad so se sproti udeleževale najbolj nemogoče kombinacije političnih strank, parlament je svoje zakonodajno poslanstvo opravljal z velikimi težavami, srd državljanov se je obrnil proti političnim strankam. Strankarski sistem naj bi privedel upravni red v krizo, skupaj z njim naj bi bila ogrožena tudi osnova demokracije, osebna varnost (*Slovenski narod*, 12. 3. 1928). Pozivi k odpravi korupcije ter zagotovitvi pravne varnosti in principov parlamentarizma so se kar vrstili. Čeprav je bila neučinkovitost značilna tudi za dunajski

državni zbor ali ljubljanski deželni zbor, kjer se je prav tako na reforme čakalo leta in leta, je bilo tedaj zaupanje državljanov v demokracijo kljub vsemu trdno.

Politiki in politikom je bila sedaj pripisana skrajno negativna konotacija o čemer pričajo številni članki. Po mnenju Ušeničnika politike odlikuje močna volja in zgovornost, pa tudi omejen um in brezčastni nagibi. Politične stranke so nastale iz »osebnega častiljubja in se zbirajo okrog ene gospodujoče osebe ... javne seje niso nič drugega kakor predstave za občinstvo« (Ušeničnik 1940: 40). V *Naši dobi* objavljen članek izpod peresa liberalca Josa Jurkoviča (1930: 500–503) je ugotavljal, da so po njegovem mnenju poslanci podredili vse svoje ravnanje diktatu strank, ki so postale pomembnejše od države. Kot pravi Bogumil Vošnjak (1938: 349), so v Jugoslaviji izginili osebnost, značaj, socialna požrtvovalnost in zaupanje. Prvaki političnih strank so torej odgovorni za težke politične razmere (*Misel in delo* 1935: 86). Nostalgичno se je *Narodni dnevnik* (6. 12. 1927) v svojem uvodniku spominjal preteklih časov, ko je še štela požrtvovalnost, ko ni bilo nerazčiščenih afer in ko je družba še dala nekaj nase. *Delavska politika* (25. 7. 1928) je v uvodniku ugotavljala, da so meščanske stranke koruptivne in da jih zanima le oblast. Podobno je ugotavljal tudi vodja SLS Anton Korošec (1926: 267–268): etika je popolnoma odsotna iz politike, politični programi naj bi postali velika laž, nastopila je diktatura zakulisnih sklepov. Negativna konotacija politike se je stopnjevala, »strankarski koruptivni stroj« je bolj kot motor dinamičnega razvoja postal v očeh javnosti ovira. Politične stranke so postale nezaželeni institucija celo v očeh politikov (Anton Korošec, Gorazd Kušej, Jožef Jeraj) (Lukšič 2006: 73).

Nezadovoljstvo nad politiko in političnimi strankami se je manifestiralo tudi v zmanjšani volilni udeležbi, ki je v Sloveniji s 73 (1920) padla na 65 odstotkov (1927). Inkluzivnost volilne pravice je s seboj prinesla tudi zgodbo tistih, ki so postajali »nevolivci« po lastni volji. Pri tem je vredno poudariti, da je bila v drugih delih Kraljevine SHS volilna udeležba precej višja, v letu 1925 je na Hrvaškem znašala 84 odstotkov, v Vojvodini 80 odstotkov in v Bosni celo 91

Najnovejši posnetek familije Stjepana Radića, ki je skoraj vsa zasedla visoka uradniška mesta v ministrstvih, zato pa vrgla iz njih uradnike, ki niso v sorodstvu. Dva Radića sta ministra, hčerka Stjepana je predsedstvena tajnica, zet Stjepana Radića je postal načelnik, žena Stjepana Radića je dejansko njegova pomočnica, otroci pa vsi čakajo, da bodo skoraj imenovani za ministrske uradnike. Tudi Muca in Kuža Radićeva sta menda sprejeta v ministrstvo.

Slika 26: Karikatura družine Stjepana Radića

Karikatura, ki je bila objavljena v časniku *Domovina*, nastrojenem proti politiki Hrvaške kmečke stranke, prikazuje družino Stjepana Radića, prvaka Hrvaške kmečke stranke. Radić je bil ena od žrtev atentata v dvorani skupščine Kraljevine SHS leta 1928. Na poslance hrvaške kmečke stranke je streljal Črnogorec Puniša Račić. Streljanje je še stopnjevalo politično krizo v Jugoslaviji in končno pripeljalo do diktature kralja.

Vir: *Domovina* – priloga *Tedenske slike*, 15. 1. 1926.

odstotkov. Morda je k temu pripomoglo tudi fizično nasilje, ki so ga ponekod izvajali nad volivci (Erjavec 1925: 40). Podatki za Dravsko banovino tako kažejo trend upadanja volilne udeležbe, kar je bilo značilno tudi za zahodnoevropske države (Bartolini 1996: 23). Toda v Evropi je neposredno po prvi svetovni vojni volilna udeležba sicer res upadla, nato pa se je strmo dvignila in naraščala še v tridesetih letih. Od tega trenda je v zahodnoevropskem prostoru izstopala Nemčija, kjer je opaziti nekoliko večja nihanja v volilni udeležbi v dvajsetih letih, in Velika Britanija, ki jo je zaznamoval padec volilne udeležbe v tridesetih letih. Najnižja volilna udeležba v Evropi je bila na Finskem, tam se je delež spustili pod 60 odstotkov (Mackie in Rose 1991). Vendarle se najnižja udeležba v nobeni izmed zahodnoevropskih držav ne more primerjati z volitvami v letu 1935, ko se je v Dravski banovini delež volilnih udeležencev spustil zaradi bojkota SLS na borih 47 odstotkov oziroma po ocenah SLS na 30 odstotkov. Prorežimsko usmerjene stranke so se takrat proti volilni abstinenci borile tudi z letaki, ki so jih raztresala letala, na njih pa so tudi ženske pozivali, da naj, če ljubijo svoje otroke in želijo »srečo v rodbini«, svojega moža prepričajo v udeležbo na volitvah.

V istem obdobju je bil v slovenskem političnem prostoru opažen še en fenomen: strankarska razcepljenost. Vseslovenski ljudski stranki, Jugoslovanski demokratski stranki in Jugoslovanski socialdemokratski stranki so se pridružile še Narodnosocialistična stranka, Samostojna kmetijska stranka, Komunistična stranka Jugoslavije in še Prekmurska gospodarska stranka, ki so nastopile na volitvah 1920. Njihovo število se je nadalje povečalo za volitve v letu 1925, ko jih je kandidiralo 14, in se po letu 1927 skrčilo na 9. Melita Pivec Stele (1928: 357) je vzroke za to dogajanje pripisala nezadovoljstvu ljudi, ki naj bi iskali novih poti preko ustanavljanja novih političnih strank. Visoko število strank naj bi bilo tudi posledica ravnanj posameznih osebnosti in razcepljenosti socialističnih skupin. Momčilo Zečević (1986: 98) je to razcepljenost slovenskih političnih strank pripisal cepljenju sil v upanju iskanja novih zaveznikov izven ožje domovine. Vendarle velja dodati, da se je število političnih strank

Slika 27: Demonstracije proti korupciji

Velike majske demonstracije leta 1926 proti korupciji, ki jih je organizirala SLS v Unionu.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 6. 6. 1926.

nekoliko povečalo praktično v vseh zahodnoevropskih državah. V Avstriji se je število političnih strank v sredini dvajsetih let prav tako povzpelo na sedem. Največ političnih strank je kandidiralo na volitvah leta 1931 v Nemčiji, ko jih je nastopilo kar 19, vendarle pa se to število ne more primerjati s 45 političnimi strankami, ki so leta 1925 nastopile na volitvah v Kraljevini SHS (Petranović 1998: 138; Mackie in Rose 1991).

Iz zapisov lahko sklepamo, da je drastično upadla tudi udeležba volivcev na predvolilnih shodih, tako je za veličastno predvolilno manifestacijo v Celju veljalo že zborovanje 700 oseb, medtem ko se je pred vojno zbralo do 1200 zborovalcev (*Slovenec*, 7. 9. 1927, 20. 3. 1907). Za sijajen ljubljanski predvolilni shod je v predvojnem obdobju obveljalo zborovanje, na katerem je sodelovalo 3000 ljudi, leta 1920 se je na predvolilnem shodu iste stranke v Ljubljani zbralo 1668 ljudi.⁶⁰ Nekoč se je v Gornjem Logatcu na predvolilnem shodu zbralo okrog 200 oseb, toda časi so se spremenili in sijajno volilno udeležbo je predstavljalo že 90 oseb (*Slovenski narod*, 27. 8. 1900; *Slo-*

⁶⁰ Glej: *Slovenec*, 22. 11. 1909, 26. 3. 1907, 27. 10. 1920.

venec, 8. 9. 1927). Na Vrhniki se je pred vojno zbralo do 1000 oseb, po vojni pa od 500 do 600 ljudi (*Slovenec*, 6. 5. 1907, 10. 3. 1923). Podobne informacije najdemo za Brezovico, kjer je pred vojno zborovalo 300 oseb, po njej 200 (*Slovenec*, 2. 4. 1907, 6. 3. 1923, 20. 2. 1923). Strankarska politika je vsekakor izgubila privlačnost oziroma so politični shodi dobili povsem drugačno konotacijo (*Avtonomist*, 24. 1. 1924).

Predvojne slabosti v delovanju predstavniških teles so bile označene za »porodne krče« in nepopolne aplikacije »rešilnih idej«, če se navezujemo na misli Igorja Grdine (2005c: 238). Povojne slabosti v delovanju predstavniških teles pa so postale nepopravljive napake, ki so le okrepile dihotomijo v percepciji politike. Povprečnega državljana oziroma državljanke je strankarska politika vse manj zanimala, odkrivali so namreč aspekte politike, ki so bili diametralno nasprotni ideji demokracije. Nasprotno temu je naraščala njihova udeležba v društvih. Demokracija je postala sinonim za utopijo, torej neuresničljiv sen. Hkrati je znanje o demokraciji, predvsem o tem, kako naj bi demokratične institucije delovale, pronicalo v splošno zavest državljanov in državljanek. Politične stranke kot simbol »kvarnosti« niso nudile prave alternative, čeprav so tako v dvajsetih kot v tridesetih letih vztrajno ponavljale, da bodo v primeru izvolitve izkoreninile korupcijo in ohranile parlamentarizem (Gligorijević 1979: 235–236).

Ljudstvo je vsebino pojma demokracija vse bolj doživljalo preko vključevanja v različna društva in organizacije ter v razna politična gibanja, ki so nastala v drugi polovici tridesetih let. Ta so delovala v kontekstu političnih taborov na Slovenskem, hkrati pa so bila kritično usmerjena proti državi in so tako pripomogla h kritični misli. Društva so se torej vključila v oblikovanje splošnega nezaupanja v državo. Kot rezultat je v medvojnem obdobju ponovno vzniknil tisti fenomen, ki je bil tako značilen za konec 19. stoletja, nastanek neodvisne in kritične javnosti. Kot ugotavlja Ervin Dolenc (1997: 198) se je ravno v medvojnem obdobju vzpostavilo sodelovanje med intelektualci različnih svetovnih nazorov, ki so svojo ost kritike naperili

proti državi. Tudi zato sta trenda, upad volilne udeležbe in naraščanje članov društev, obratno sorazmerna. Za tovrstno vključevanje naj bi bilo značilno, da se sodelujoči ne čutijo le kot objekt manipulacije, ampak dobijo občutek politične učinkovitosti.

Ena izmed glavnih nalog društev je tako bilo tudi politično izobraževanje, to je trajalo cela dvajseta leta, ko naj bi politični shodi iz agitacijskih postali informativni (*Autonomist*, 24. 1. 1924). Časniki so v medvojnem obdobju prvič začeli objavljati članke, ki so prebivalce informirali o procesih odločanja, kajti politika je postala znanost. »Politika je veda. ... kakor se mora svojega dela učiti zdravnik ali inženir, krojač ali kovač, tako se ga more tudi politik in vsakdo, ki hoče o politiki govoriti ... Brez splošne visoke izobrazbe ni zdrave politike« (*Slovenec*, 29. 10. 1920).⁶¹ Ali kot je ugotavljal Albin Prepeluh (1984: 227), da se je nekoč s politiko znanstveno ukvarjalo »pet, morda šest ljudi«, v medvojnem obdobju pa naj bi bilo tovrstnih strokovnjakov že dovolj. Pred prvo svetovno vojno državljanska pripadnost ni bila konstitutivni element slovenske zavesti, meni Igor Grdina (2005a: 21), zvestoba je veljala monarhu, sedaj pa se je pospešeno izoblikoval koncept državljana in državljanke, ki ga je bilo treba šele vzgojiti.

Slovenski politični misleci so v tridesetih letih prišli do ugotovitve, da šolska vzgoja ne zadostuje pri oblikovanju državljana, državi pa je spodletelo pri oblikovanju državljana kot udeleženca v oblikovanju politične volje. Začelo se je razpravljati o drugačni politični izobrazbi, ne več le v okviru splošnega izobraževanja. »Ni pa s tem rečeno in mišljeno, naj državljansko vzgaja sama šola. Državljanstvo vzgajati so dolžna tudi vsa narodna društva ... kakor v drugih državah, bi bil tudi pri nas v ministrstvu prosvete potreben poseben oddelek, ki naj bi dajal smernice za delo pri organizaciji državljanske vzgoje. Ta oddelek pa naj ne bi imel naloge dajati smernic samo šolstvu, temveč naj bi organiziral narodno vzgojo tudi v vseh narodnih društvi« (Janežič 1938: 365).⁶²

⁶¹ Glej še: *Ljudski glas*, 12. 10. 1920.

⁶² »Politično neizobražen človek ne more biti v našem času član nobene organizacije (ne države, ne naroda ne stranke)« (Grahor 1934a: 185–187).

Glej še: Vošnjak 1938: 355; Capuder 1933: 6.

In v nadaljevanju so k vzgoji »pravega državljana« pristopila tudi društva, ki so podpirala avtoritarno desnico. Tako kot za skrajno nacionalistična gibanja je bila tudi zanje značilna mobilizacija množic od spodaj, ki je pripadala obdobju demokratične in populistične politike. Demagoškemu diskurzu demokracije se je pridružilo revolucionarno pozivanje k preporodu družbe, ki bo zavrnilo vrednote liberalne demokracije. V misli avtoritarnega korporativizma, ki je prevladal v medvojni katoliški misli, je država postala glavni krivec vseh sodobnih problemov, saj naj bi ne uravnavala družbenih procesov, ugotavlja Srečo Dragoš (1997: 43). Vsi posamezniki in posameznice naj bi se včlanile v zanje predvidene korporacije, ki bi pokrile njen ali njegov stan, tako kot se je to dogajalo na Portugalskem ali sosednji Avstriji. V katoliški *Vigredi* tako ravno proti koncu tridesetih let najdemo več prispevkov o posebni ženski državljanski vzgoji, socialnih vprašanjih in narodnoobrambnem delu (Vidovič Miklavčič 1994: 119). Ker država ni dovolj integrirala državljanek oziroma državljanov v družbo, so alternativni mehanizem še bolj intenzivno postale stanovske organizacije, ki so prav tako spodbujale kritično nastrojenost proti državi.

Vzgoja državljana pravzaprav ni zatajila, ugotovimo lahko ravno obratno. Državljan in državljanke so se pospešeno udeleževali v vseh mogočih društvi in interesnih skupinah skozi vsa dvajseta leta. Državljan in državljanke so se morda res izmikali udeležbi v institucionalnih procesih odločanja, toda svojo državljansko zavest so – paradoksalno – izkazovali ravno s pomanjkanjem »državljanskega duha«, torej s kritiko, naperjeno proti državi (Janežič 1938: 365). Polemika je postajala v tridesetih letih vse bolj ostra in radikalna. Tako je tistega državljana, ki ga je želela imeti država, ki torej »temu občestvu zvesto služi in se zanj žrtvuje«, nadomestil državljan, izpostavljen lokalnim vplivom, ki »neenotno gleda na državo« (Janežič 1938: 364). O tem, kako se je koncept demokracije širil med državljanke in kako so ga ti sprejeli za svojega, priča tudi nenavadna novoletna čestitka uredništva *Narodnega dnevnika*: »Zmago v Novem letu želi vsem prijateljem resnične demokracije« (31. 12. 1925).

Politika je bila razumljena bipolarno z razlikovanjem med dobro in zlo politiko, k temu razumevanju pa naj bi po trditvi Paule Baker (1984: 631, 637–640) močno prispeval vstop žensk v nekatere politične prakse. Politične prakse, povezane z ženskim spolom, so se sicer nanašale predvsem na delovanje društev, ki so si za cilj zastavila socialno ali vzgojno delovanje. Z »nesebičnim razdajanjem« so ženske predstavljale nasprotni pol tekmovalnemu, sebičnemu moškemu delovanju, vezanemu na strankarsko politiko. Z zbiranje sredstev za bolnišnice, šole, »pomoči potrebne« so ženske ravno preko ženskih društev postale moralno superiornejše od moških.

Po vsej Evropi se proti koncu 19. stoletja okrepijo ženska društva, ki imajo samo en cilj, »karitativno« delovati in izboljšati položaj žensk in otrok. Ravno v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja so tudi sprejeti prvi zakoni, ki se posebej ukvarjajo z materinstvom in to novo »družbeno« funkcijo žensk posebej zaščitijo. Vse to je rezultat novega organiziranega ženskega delovanja, ki je žensko problematiko spravila na dnevno politično agendo.

Ženske vstopajo v politiko tudi zaradi novega vrednotenja politike, ki ni bila več prostor, kjer se z rituali ohranja moškost. Te spremembe so se zgodile, ko je bilo v politične stranke in k političnim manifestacijam »pripuščeno« ljudstvo, s tem pa tudi ženske. Volilna pravica se je širila in zlasti po prvi svetovni vojni je vse več držav sprejelo tudi volilno pravico žensk. Praktično vse nove demokratične države, nastale po prvi svetovni vojni, so jo zajamčile svojim državljankam. Med prvo svetovno vojno so jo sprejele Danska, Norveška, Islandija, Nizozemska in Sovjetska zveza. Avstrija, Češkoslovaška, Poljska, Litva, Latvija, Estonija, Ukrajina, Belorusija in Nemčija so jo sprejele v letih 1918–1919. V dvajsetih letih jo sprejmejo še Švedska, Irska, VB, v tridesetih pa Španija in Turčija. Madžarska je uzakonila volilno pravico za pismene ženske in možnost kandidature za vse, ki so stare nad 30 let v letu 1919. Belgija je občinsko volilno pravico leta 1920 podelila materam in vdovam padlih vojakov. Volilno pravico žensk za lokalne volitve za nekaj časa uzakoni tudi Italija (1925) in Španija za vdove (1924),

Romunija pa od leta 1929. Portugalska je leta 1931 volilno pravico podelila visokošolsko izobraženim ženskam. Bolgarija je prav tako občinsko volilno pravico podelila poročenim materam (1937), pozneje pa so volilno pravico dobile še vdove in ločenke. V Evropi so tako ostale le še Švica, Francija in Jugoslavija, ki ženskam v tem času niso podelile nobene oblike volilne pravice.

Nova politična participacija žensk je bila del širšega procesa vključevanja množic v politiko, ženske so vstopile vanjo s svojim deležem v oblikovanju in izvajanju maternalističnih programov, ki jih je posebejljala družbena skrb. Vstop žensk v politiko je bil tako tudi posledica nezadovoljivih in neuspešnih socialnih reform in požrtvovalne socialne vloge žensk. Skrb (dobrodelnost) naj ne bi bila več samo zasebna iniciativa, država naj bi bila tista, ki mora prevzeti vlogo, ki so jo pred tem imela dobrodelna društva. V tem kontekstu gre recimo razumeti razburjenje *Slovenca* (6. 3. 1924) ob akciji ženskih društev za pomoč državni bolnišnici, ko je ta zapisal: »Vsi ti zavodi so državni, za vse te zavode plačuje Slovenija ogromen davek, kljub temu pri nekaterih tako občutno pomanjkanje. Sedaj pa naj temu odpomore privatna dobrodelnost! Mi pa pravimo, za svoje zavode naj skrbi država, ki ima pravico za to skrb pobirati davke, a tudi dolžnost za te zavode dostojno skrbeti. Privatna dobrodelnost naj bo rezervirana za privatne karitativne zavode, ne pa za državne.« Treba je dodati, da je ravno zasebna iniciativa v novi jugoslovanski državi delovala dokaj široko in sistematično, čeprav naj bi to socialno funkcijo v novi državi močnejše prevzelo novoustanovljeno ministrstvo za socialno politiko.

Toda ob nezadovoljivem uveljavljanju socialne države in končni ukinitvi ministrstva za socialno politiko v tridesetih letih so se ponovno okrepili maternalistični pristopi delovanja, ki so izpostavljali moralna vprašanja. Ženske so sedaj še bolj intenzivno argumentirale svoj vstop v javno sfero z etiko skrbi in tako prevzemale socialno vlogo države. Zato so ženske udeleženke shodov za volilno pravico, pogosto postavljale argument, da so se s svojim delovanjem že do skrajnosti žrtvovale. Toda njihovo pošiljanje »prošnje za prošnjo za državno subvencijo« in čakanje »leta in leta« je obrodilo skromne

sadove, od »narodnega bogastva« so odpadle le drobtinice, moški pa so v »lastne sebične namene« razsipali z denarjem (*Slovenski narod*, 8. 10. 1927). Ob nezadovoljivi vlogi države so ti moralni očitki ponazarjali najhujšo kritiko. Politika je bila vrednotena skozi moralo in je posledično dobivala negativno obeležje.

OD POLITIČNE KRIZE V DIKTATURO

Priložnosti za vrednotenje politike kot pokvarjene v medvojnem obdobju ni primanjkovalo. Politične stranke so začele uporabljati moč oboroženih strankarskih milic (Grdina 2005a: 77; 2005c: 227). V duhu dobe se je Orjuna, sprva osnovana v Splitu, razširila na Slovenijo in se lotila »razbijanja« socialističnih shodov. Tudi ženske se niso branile vstopa v Orjuno, prav tako kot moški oziroma še bolj naj bi bile navdušene nad revolucijo, bombami in bodali ter enotnimi uniformami (*Slovenec*, 3. 7. 1924; *Orjuna*, 17. 5. 1924). Delovale so v posebnih ženskih odsekih. Odgovor socialistov na delovanje Orjune je bilo formiranje Udruženja delavskih rediteljev, medtem ko so komunisti formirali Proletarske akcijske čete, da bi zaščitili svoje zborovalce na shodih. Svoje lastne paravojaške organizacije je imela celo SLS, v obliki »redarjev«. Tovrstni paravojaški odredi so nastajali po celotni Evropi in bili del nove militaristične države.⁶³ Pretepi s palicami in noži pred oziroma po volitvah, v katerih so sodelovali strankini pristaši, so tako še vedno ostajali del nacionalne folklore in se celo stopnjevali (*Slovenski narod*, 2. 10. 1927). Svoj najbolj ustrašovalen izraz so v Sloveniji verjetno dobili v trboveljskem dogajanju v juniju 1924, ko je Orjuna v »rdečih« Trbovljah želela razviti svoj prapor, pri tem je prišlo do spopada, ki se je končal s smrtni-

⁶³ V Nemčiji je lastne odrede formirala nacistična stranka enako kot nemška socialdemokracija - *Sicherheitsabteilung*.

mi žrtvami. Verjetno je zaradi pričakovanj novih krvavih obračunov oblast prepovedala udeležbo žensk na političnih shodih Neodvisne delavske stranke, ki je predstavljala legalizirano krilo komunistične partije (*Slovenski narod*, 8. 9. 1927).

Slovenski politiki so sicer zgroženi opazovali dogodke v Beogradu, kljub temu pa sodelovali v tem npr. Anton Korošec ali Ivan Pucelj (Radešček 1925: 9–15; Grdina 2005c: 236). Vključili so se v kroge beograjske čaršije in nekateri tudi v gospodarski kriminal.⁶⁴ Po zgledu volitev v južnih delih Jugoslavije, kjer se je na volivce izvajal tudi fizični pritisk, so se k temu zatekle tudi slovenske elite. Na volitvah leta 1925 naj bi oblast prepovedala volilni material SLS in njihov tisk, njihovi kandidati naj bi bili izpostavljeni nasilju (Gligorijević 1979: 195). Za volitve leta 1931 naj bi SLS spodbujala k abstinenci tudi z argumentom, da bodo dolžniki »rajfajznovk« morali v primeru volilne udeležbe svoje posojilo nemudoma vrniti (Gašparič 2007: 132). Politični prvak SLS Anton Korošec in notranji minister je na volitvah leta 1938 tudi na Slovenskem pridno uporabljal pritisk organov notranjega ministrstva na glasovalce (Grdina 2005a: 103). Politični teror ob priliki volitev se je v tridesetih letih stopnjeval do te mere, da bi ga lahko prepoznali tudi kot sistematičnega in vnaprej načrtovanega. V volilno dogajanje naj bi dejavno in na nedopusten način posegali okrajni načelniki, orožniki, državni uradi, ban in celo zasebni podjetniki (Gašparič 2004: 57; 2007: 197). Banovinsko tajništvo Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) je tako izdalo posebno okrožnico, v kateri je pozivalo svoje pristaše, da naj se vsakega agitatorja nasprotne strani prijavi okrajnemu načelniku ali žandarju, ti pa se pri ugotavljanja dejstev niso izogibali uporabi nasilja. Prav tako je JNS želela, da se pripravi poseben seznam z imeni nasprotnih agitatorjev in da se, če se opazi zbiranje v zasebnih hišah ali lokalih, nemudoma obvesti orožnike. Zlasti naj se pazi na sumljiva zbiranja

⁶⁴ Pucelj je sodeloval v aferi prodaje ovc in volov z Radetom Pašićem (najbolj znanim korupcionistom v Jugoslaviji), ki so bili Jugoslaviji dani kot vojna odškodnina (Kulundžić 1973: 143).

v gostilnah. Železniška in poštna direkcija sta od svojih zaposlenih zahtevali, da naj uslužbenci podpišejo izjavo, da bodo podprli le provladno stran (Gašparič 2007: 199).

Slovenske elite so poleg uporabe pritiska na volivce začele posnemati tudi oblike dela srbske narodne skupščine, kar je bilo očitno v oblastnih skupščinah. Izgubil se je vsak nadzor oblastne skupščine nad delovanjem izvršilnih organov oblastne samouprave in samoupravne administracije. Ljubljanski oblastni odbor je v svojih uredbah pridobil nadzorne pristojnosti nad vsemi okrajnimi samoupravami, posledično pa prevladujoč vpliv SLS v njih (Perovšek 2005c: 293–297). Poleg tega naj bi po ugotovitvah Momčila Zečevića (1986: 74) slovenske politične elite posnemale srbske tudi pri ustanavljanju številnih političnih organizacij, majhnih strank in skupin, ki so pogosto nastopale le v obdobju volilnih bojev (*Misel in delo* 1935: 53).

Država, ki si je z Vidovdansko ustavo zastavila visoke cilje, ni bila sposobna izvrševati nalog, ki so sledile iz ustave, torej zagotavljati vsem državljske pravice in svoboščine. V Jugoslaviji se je pokazala odsotnost vsakega zaupanja, ki bi bilo za vzpostavitev demokracije nujno potrebno. Klientelizem se v novi državi ni umaknil, postal je transparentni del javne politike, organiziranih političnih akterjev oziroma njihova zelo uspešna praksa. K temu je veliko pripomogla tudi izvršna veja oblasti, ki je dopustila strankarske politične posege. Ko je zlasti v tridesetih letih država zaradi gospodarske krize in političnih razmer povečala svojo vlogo v ekonomskem življenju, hkrati pa se je okrepilo tudi tekmovanje med političnimi bloki, se je klientelizem še stopnjeval (Lazarevič 1997: 37).

V Jugoslaviji je podobno kot v ostalih delih Evrope potekal proces dedemokratizacije, ki je višek dosegel s kraljevo diktaturo v letu 1929 in z uvedbo oktorirane ustave leta 1931. Težnja po uvedbi diktature se je sicer napovedovala že pred dejansko uvedbo, ko je pridobivala pozitivno konotacijo. To lahko prepoznamo že v citatu iz leta 1927: »Ta težnja po diktaturi se je razvila ... kot reakcija na nedelavnost parlamenta, kot odpor zoper prepočasno in premajhno delavnost političnih strank in njihovega parlamentarnega aparata. V tem je, moglo bi se reči,

pozitivna stran tega stremljenja» (*Slovenski narod*, 21. 4. 1927). Tako liberalni kot katoliški tabor sta pozdravila vlado trde roke in v njej videla možnost prebolevanja politične krize (Vidovič Miklavčič 1994: 3; Grdina 2005c: 239). Bogumil Vošnjak (1938: 349–350) govori o krizi zaupanja, ki jo lahko reši edina institucija, v katero je ostalo zaupanje, to je jugoslovanska monarhija. Po povsem diskreditiranem demokratičnem parlamentarizmu, naj bi naredila red avtokratična oblast (*Misel in delo* 1935: 54).

Povod za končni nastop avtokratične oblasti je končno dalo streljanje v beograjski skupščini in smrt treh poslancev, med njimi tudi osrednjega voditelja Hrvaške seljačke stranke – Stjepana Radića. Gordijski vozle krize je presekala kraljeva diktatura, s katero so bile razpuščene vse politične stranke in parlament. V svojem razglasu je kralj sporočil, da med njim in ljudstvom ne sme biti posrednikov. Kralj je z novim zakonom postal nosilec vse oblasti, izvršne in zakonodajne. Novi zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi je razširil prepoved delovanja na vsa društva in politične stranke, ki so propagirala k spremembi obstoječega reda v državi. Pravila za ustanovitev društva ali politične stranke so postala rigidnejša. Po novem je moralo vsako, tudi nepolitično društvo voditi seznam svoji članov. Poseben status so imela politična društva, ki so za svoj obstoj potrebovala dovoljenje notranjega ministra in niso smela imeti verski, pokrajinski ali plemenski značaj (Zakon o društvih, shodih in posvetih 1931: 3–19). Vsi ti ukrepi naj bi omejili število političnih strank in posredno ukinili tudi večne vladne krize, hkrati pa tudi utišali »kritične nezadovoljnejše«.

Nova oktorirana ustava, sprejeta leta 1931, je bila po uveljavljenih ustavnih normah v starejših evropskih demokracijah v precejšnji meri nedemokratična, začeni s tem, da jo je izdal kar vladar sam (Gašparič 2007: 116, 119). Kot ugotavlja Jure Gašparič je nova ustava pomenila afirmacijo kraljevega absolutizma. Kmalu je bil sprejet nov Zakon o volitvah narodnih poslancev, v katerem so bile kot prva sumljiva novost predpisane javne volitve, s katerimi so bile kasneje povezane številne zlorabe. Javne volitve so v posameznih delih države uporabljali

že v dvajsetih letih (Mikuž 1965: 311). Z njimi naj bi jugoslovanska oblast želela preprečiti, da bi »nezrelo ljudstvo« brez politične šole nasedalo demagogom oziroma da bi »nezrelo ljudstvo« manipuliralo s strankami, saj so nekateri volivci imeli več strankarskih izkaznic in tudi svoj glas obljubili več kandidatom ali političnim strankam, izid volitev pa je bil zavoljo tega nepredvidljiv (*Jugoslovan*, 4. 10. 1931). Krčenje pravice za kandidature v parlament je povzročilo, da je ta postal precej bolj elitna ustanova, kot je bil za časa vidovdanske ustave. Kandidati so morali izpolnjevati celo vrsto novih pogojev.⁶⁵ Čeprav naj bi predstavljali »ves narod«, narodno predstavništvo ni bilo zrčalo družbe, pa tudi odgovornost so poslanci posledično čutili le do manjšine prebivalcev. Diktatura ni uničila strankarskih struktur, kar naj bi se zgodilo z razpustom političnih strank, nasprotno, stranke so postale še manj demokratične in transparentne. Vse bolj so jih povezovalle še posamezne močne osebnosti (Grdina 2005c: 248–249). Kljub diktaturi se je dokaj ohranila oziroma obnovila tudi strankarska razcepljenost katere se je vladna JNS tako bala. Vroč predvolilni boj in surova sila sta se nadaljevala (Gašparič 2004: 56–57).

IZMIKANJE VOLILNE PRAVICE ŽENSK

Volilna pravica je pridobila predznak malverzacije in ta moralna sodba je bila ena izmed pomembnih ovir proti sprejemu in izvajanju volilne pravici žensk. Kot priča Pavla Hočevlar, je volilna pravica postala *»nekaj, kar te je postavljalo v nevarnost, da si lahko izgubil službo, nekaj, kar se je dalo kupiti in prodajati, nekaj, kar je dalo posamezniku moč,*

⁶⁵ Voliti in izvoljeni niso smeli biti vojaki, zaporniki, ženske, osebe pod varuštvom. Kandidirati niso smeli državni uradniki, močno so bile omejene pravice komunistom. Predlog zakona o občinskih volitvah je izločil od volilne pravice še tiste, ki jim je bila »odvzeta čast« ali so bili v postopku stečaja ali so že bili obsojeni zaradi volilnih prestopkov (*Jutro*, 7. 2. 1933).

da se je povzpел do oblasti, od koder je lahko po mili volji božal tiste, ki so to svojo pravico porabili njemu v prid, in prav tako po mili volji tepel tiste, ki so svojo pravico porabili njegovemu nasprotniku v prid ... Volilna pravica je bila končno tudi nekaj takega, kar se je zelo rado vezalo z alkoholom in pretepi, da so morale biti zato tiste dni, ko so volilno pravico uporabljali, gostilne zaprte, če ne bi bila ta pravica rodila bridke sadove» (AS 1668, Referat Ženska volilna pravica). V takih razmerah se je žensko gibanje srečalo z izzivom, kako zahtevati volilno pravico žensk in sploh vstop v politiko, če se pojavljajo dvomi o sami instituciji volilne pravice, politika pa ima tako močno negativno konotacijo in je očitno tudi nekonstruktivno delovanje parlamenta.

Razmišljanja, ali je volilna pravica sploh še smiselna in ali je demokracija še pravi odgovor, so se sicer pojavila že v drugi polovici dvajsetih let, ta vprašanja so namreč močno zaposlovala slovenske politične teoretike. Andrej Gosar (1926/1927: 133–134) je menil, da ljudje od demokracije preprosto pričakujejo preveč. V času formiranja jugoslovanske države je njegov ustavni predlog, ki ga je zastopal Jugoslovanski klub, še predvideval enako in splošno volilno pravico (Gosar 1926/1927: 154). Sedem let pozneje pa je bil mnjenja, da gospodarskih in socialnih vprašanj ne bo rešila splošna in enaka volilna pravica, ki zahteva »univerzalno nekompetentnost«, saj vsi ne morejo odločati o vsem. Po vtisom razočaranja nad demokracijo je kot odgovor ponudil stanovsko zastopstvo. Svoj predlog je pozneje nadgradil v delu *Za nov družbeni red* (Vidovič Miklavčič 2005: 364–365). V dvajsetih letih so se korporativistični modeli še umikali demokratičnim modelom, kasneje pa so ti prevladali.

Boj proti »lažidemokratičnemu parlamentarizmu« in tudi splošni in enaki volilni pravici se je še bolj razcvetel v tridesetih letih z uvedbo kraljeve diktature in po objavi papeževe okrožnice *Quadragesimo anno*, ki je v središče postavljala konflikte sodobne družbe in je pozivala k spremembi svetovnega reda, ki naj bi temeljil na solidarnosti in subsidiarnosti. Slovenski katoliški misleci so okrožnico interpretirali kot poziv h korporativizmu. Po mnenju Egon Pelikana (1997a: 74, 92) se korporativizem ne pojavi le kot odgovor na gospodarsko krizo in

krizo demokracije ali kot posledica aplikacije okrožnice *Quadragesimo anno*, temveč gre za latentne vzorce mišljenja, ki so čakali na ustrezne aktualno-politične okoliščine. Posebno vlogo je v spisih katoliških teoretikov imela prav splošna in enaka volilna pravica, ki je bila izraz volje ljudstva in »*moderno dejstvo*«, hkrati pa je, denimo Ušeničnik, ostajal do nje globoko skeptičen, da jo je, če povzamemo po Pelikanu (1997b: 62), označil za velik nesmisel: »*Pravzaprav prevara je, govoriti v današnjem kapitalističnem ekonomskem sistemu n. pr. o demokraciji in o splošni volilni pravici. Koga naj neki nemaniči volijo in kaj naj neki njih izvoljenci zanje dosežejo od današnjih kapitalističnih vlad? Te vlade so namreč vedno zmožne obvladovati volilce in izvoljence*«.

V slovenskem katoliškem taboru je prevladalo mnenje, ki je soglašalo z delno ali popolno ukinitvijo splošne volilne pravice. Volilno pravico naj torej zamenja participacija državljanov v lokalni samoupravi je menil katoliški tabor: »*Napaka formalne demokracije je v tem, da z volilno pravico, ki je edina javna pravica navadnega državljana, ustvarja fikcijo, kakor da državljan z oddajo glasu neposredno sodeluje pri gradnji in vodstvu države, udejstvovanje ljudstva pri nižjih občestvih pa kar največ omejuje. Ljudstvu pa je predvsem udejstvovanje potom samouprave v nižjih edinicah življenjska potreba! To je polje resnične demokracije, odkoder ljudstvo naravno vpliva na najvišje vodstvo države. Ogromna večina državljanov se zamore resnično uspešno udeleževati državnega življenja le posredno potom nižjih oblastev*« (Straža v viharju, 1. 11. 1934). V korporativizmu, ki je prevladal v katoliški ideologiji medvojnega obdobja v Evropi, se je prepletala protimodernost s poudarki na reprezentiranosti tradicionalne družbe, kot družine ali skupnosti, po drugi strani pa je poudarjal v svoji politični misli red in disciplino, s katerima bo končno zavladal »socialni mir« (Madureira 2007: 80).

Tudi liberalci so institucijo volilne pravice postavili pod vprašaj. Bogumil Vošnjak (1938: 352) se je v članku, objavljenem v tematski številki *Misel in delo*, ki je proslavila dvajseto obletnico obstoja Jugoslavije, spraševal, ali splošna in enaka volilna pravica ustreza potrebam nove samouprave. Volitve občinskega sveta na podlagi obče in enake volilne pravice naj bi bile le posledica predsodka. Podprl je

stališče, da bi bilo najbolj ustrezno stanovsko zastopstvo, ki bi se mu dodala skupina, izvoljena na podlagi splošne in enake volilne pravice. Liberalci so sprejeli stanovsko oziroma korporativno uređitev države, saj so jo uvrstili v svoj program ob oblikovanju Jugoslovanske nacionalne stranke julija 1933 (Perovšek 2005d: 371). V razpadlem liberalnem taboru pa so bili tudi drugačni glasovi, eden izmed njih je bil Lojze Ude, ki se je postavil v bran splošni predstavniki demokraciji (Zver 2002: 186, 219).

Tudi diskusije v komunistični stranki je zaznamovalo vprašanje, ali podpirati institucijo meščanske demokracije. Komunisti so stali na stališču, ki ga je v *Književnosti* podpisal VK (1934: 99–100), da pravzaprav ni razlike med meščansko demokrácijo in fašizmom. Meščanska demokrácija naj bi bila tako zamenjana z vsemi pritiklinami vred za diktaturo proletariata. Iz krize meščanske demokrácije se namreč rojeva ideologija fašizma. Stališče je bilo povsem v skladu s pogledi komunistične internacionale, ki jih je sprejela na svojem VI. kongresu leta 1928. Sprejela je stališča, da desni revizionistični in reformistični odkloni predstavljajo največjo nevarnost za mednarodno delavsko gibanje, fašizem pa se je na podcenjujoč način izenačil z zahodnimi meščanskimi demokrácijami (Vodopivec 2001: 32). Nasprotno so socialdemokrati in pozneje avtonomisti zagovarjali institucijo splošne in enake volilne pravice kot del demokratičnih institucij (Lončar 1923: 94–96; Abditus 1984: 195; Zver 2002: 139).

Splošna politična kriza je tako vplivala tudi na družbena gibanja, ki so terjala politične pravice. Že navedeno vprašanje, ki se je postavljalo v medvojnem obdobju je – kako naj žensko gibanje terja volilno pravico žensk, če pa ta velja za nepotrebno oziroma celo sumljivo institucijo. Ustava, sprejeta leta 1921 na predlog Nikole Pašića, je namreč obljubljala, da bo o volilni pravici žensk odločil poseben zakon, in hkrati je bilo v njej zapisano tudi, da »ustavne pravice veljajo za vse državljane ne glede na spol«.

Diskusije o volilni pravici žensk so bile predvsem značilne za zgodnja dvajseta leta. Stenografski zapisi takratnih sej v začasnem predstavništvu in ustavodajni skupščini pričajo, da je bila med najbolj

vehementnimi podporniki volilne pravice žensk SLS. Čeprav se je Josip Hohnjec sicer bal angleških sufražetek, je bil vendarle mnenja, da jih jugoslovansko žensko gibanje ne bo posnemalo. Zanimivo je tudi, da je njegov govor slonel na resolucijah Ženskega pokreta,⁶⁶ ki je poosebljal liberalno žensko gibanje.⁶⁷ Hohnjec je nastopal zoper pogosta argumenta proti podelitvi volilne pravice žensk, ki sta trdila, da se ženske pravzaprav ne zanimajo za politične pravice in da ženskega gibanja v Kraljevini SHS ni. Če bi sklepali le na osnovi tovrstnih izjav, bi ocenjevali, da je bilo žensko gibanje omejeno ali na ozek krog ali pa je bilo v svojih zahtevah premalo glasno. Bolj radikalne in tudi nasilne akcije delavskega gibanja so namreč precej bolj odmevale v javnosti in v parlamentarni dvorani. Vendar so samo srbska ženska društva na začasno narodno predstavništvo in ustavodajno skupščino naslovila številne peticije in resolucije (Krivokapić Jović 1998: 303–305). K odgovorom so bili prisiljeni prvaki radikalne stranke, kot tudi premier Milenko Vesnić. Ko mu je predsednica Danica Hristić izročila peticijo s 6000 podpisi za volilno pravico žensk, je bil njegov odziv na resolucije NZZ, ki je zahtevala vstop žensk v politiko: *»To ne bomo nikoli dovolili! ... Ali hočete vreči žene iz piedestala, na katerega jih je postavil mož, v blato politike?«*⁶⁸

Slovenski parlamentarci niso bili kdove kako pomemben dejavnik na parketu beograjske skupščine, so pa vsaj na začetku dvajsetih let, dokler je še delovala deželna vlada za Slovenijo, imeli možnost za implementacijo volilne pravice žensk na domačem terenu. Po pričakovanjih je tu glavno vlogo prevzela SLS. Z vprašanjem občinske volilne pravice žensk na področju Slovenije se je sicer najprej začela ukvarjati liberalna Žerjavova vlada. 13. februarja 1920 je *Slovenec* objavil vest, da je bil predlagani občinski volilni red sprejet od mini-

⁶⁶ Beograjsko Društvo za prosvেčevanje žene i zaštitu njenih prava se je preimenovalo v Ženski pokret leta 1921.

⁶⁷ Stenografske beležke Privremenog narodnog predstavništva (103 seja: 18. 6. 1920): 61–63; *Ženski pokret*, 1926: 92.

⁶⁸ NUK, Ms 1432, mapa 144, VIII. 2. 8, Žensko vprašanje; Krivokapić Jović 1998: 304.

strskega sveta, podobno novico sta objavila tudi *Domovina* in *Naprej* (5. 2. 1920, 10. 2. 1920). Katoliški tabor je po tem obvestilu zajel val ogorčenja, ker je bilo v predlogu zapisano, da lahko volijo le državljanke »a) ki jim je vsaj že eno leto predpisan državni neposredni davek, b) ki samostojno gospodarijo na posestvu ... c) ki so javne ali zasebne nameščenke in ki so uspešno dovršile vsaj osem razredov ljudske, meščansko šolo ali štiri razrede kake srednje šole« (Slovenec, 9. 1. 1920). Kasneje so bile dodane določbe, ki so onemogočale udeležbo na volitvah redovnicam ter omogočile kandidaturo žensk (Slovenec, 27. 1. 1920).

Uredba je na Slovenskem sprožila val demonstracij za volilno pravico žensk, ki ga je v celoti organizirala SLS. Slovenski narod (7. 3. 1920), oziroma rojak izven uredništva, kakor je avtorstvo pojasnilo uredništvu, je podpora SLS volilni pravici žensk napadel: »Z glasovi politično čisto nezrelih, nevednih in verskem vplivu zaslužjenih žensk se upajo klerikalci na deželi in po mestih pri bodočih volitvah rešiti. Nedeljo za nedeljo sklicujejo duhovniki po nauku kmetice, dekle in služkinje ter jih navdušujejo za žensko volilno pravico. Zopet je vera v nevarnosti, zopet je na vrsti brezverska šola, zopet se uporabljajo vse tiste gnusne laži ... in ženske, vse zbegane in preplašene sklepajo pod pritiskom svojih dušnih pastirjev resolucije, ki prihajajo na vlado brzogovnim potom redno vsak ponedeljek«.

Članek utrjuje podobo pristašic katoliške stranke, ki so jo te v časnikarskem diskurzu imele že pred prvo svetovno vojno. Dodane so tudi nove prispodobе, zlasti tiste vezane na vlogo služkinj. Katoliške služkinje so namreč v medvojnem obdobju postale ena najbolj organiziranih populacij, ki je spravljala v strah celo napredne ljubljanske gospodinje.⁶⁹ »Gospodinje! Napoveduje se nam boj organiziranih služkinj, ki ga vodita 'Domoljub' in 'Bogoljub'. Grozijo nam s črno tablo, ki se obesi

⁶⁹ Katoliško društvo za delavke je bilo preoblikovano v Krekova Prosveta in razdeljeno v tri zveze: Zvezo delavk, Zvezo uradnic in trgovskih nastavljenk in Zvezo služkinj. Krekova Prosveta je bila na začetku svojega delovanja izredno delavna, zlasti Zveza služkinj, ki je v virih omenjena tudi kot Poselska zveza. V javnosti je dvignila veliko prahu s predlogi, ki so zahtevali dokončno ureditev položaja služkinj, saj je bilo to vprašanje zelo pereče. Poskuse organiziranja pa so delodajalke razumele kot grožnjo njim. Na temo položaj gospodinjskih pomočnic so bila organizirana številna predavanja. Govorila je Marija Štupca. Glej: *Slovenec*, 11. 1. 1920; 18. 1. 1920; 12. 4. 1921).

na vrata društvene dvorane in na katerih bodo stala imena onih gospodinj, ki ne bodo hotele sprejeti v svojo službo organiziranih služkinj. Ožigosale nas bodo javno po časopisih» (Slovenski narod, 13. 2. 1920).

Tudi v novem povojnem obdobju so tako vztrajal predvojne podedbe navdušenih katoliških privrženek, ki v družino in slovensko družbo zaradi svoje fanatične predanosti vnašajo razdor. *»Seveda so služkinje požirale tako bedasto čenčanje z isto naslado, s katero požirajo koze sol. Vse so danes prepričane, da mora sedeti v bodočem ljubljanskem obč. svetu največ dekel in postrežnic ter da zasede županski stolec prav gotovo najbolj jezična in brumna kuharica. In naše kmetice, ki čitajo komaj molitvenik, danes verujejo, da so njih možje zanič in da je božja volja, da postanejo poslanke in ministrke posebej ženske ... Škrbci se love za ženskimi glasovi tercijskih dekel, postrežnic, kmetic pa duševno omejenih gospodinj, da bi z njihovo slepo pomočjo dosegli čim več vpliva v starem reakcionarnem in avstrijakantskem duhu ... na naravnost demagoški način hujskajo in fanatizirajo dekle, kuharice in nekatere znane tercijske klerikalne gospodinje proti inteligenci« (Slovenski narod, 7. 3. 1920).*

Toda pravi cilj katoliških agitatorjev pravzaprav niso ženske, pač pa moški. *»Že pred volitvami v predvojnih časih so hujskali nekateri naši duhovniki slovenske kmetice po spovednicah in na misijonih proti možem, ki niso hoteli voliti klerikalno. Celo od zakona, dolžnosti so jih odgovarjali! Koliko razkolov in koliko nesreč po kmečkih hišah je povzročila duhovniška politična agitacija med ženami! Na koncu avtor ugotovi: »Politika je najtežja umetnost, politika je najodgovornejši poklic, a – izroči naj se ženstvu, ki se zanjo doslej sploh ni brigalo.«*

Najglasnejša katoliška ženska organizacija v podporo volilni pravic žensk je bila Krekova Prosveta, preimenovano Katoliško društvo za delavke se je tako s simbolnim prevzetjem Krekovega imena zavezalo, da bo po njegovi smrti nadaljevalo njegovo delo. Krekova Prosveta je v letu 1920 sodelovala pri organizaciji političnih shodov v številnih krajih po vsem podeželju,⁷⁰ iz katerih so zborovalke pošl-

⁷⁰ Shodi so bili organizirani: Dramlje, Frankolovo, Zavodnje, Trebeljevo, Štanga, Sora, Mirna Peč, Sronelje, Brezovica in Log, Šent Jurij ob južni železnici, Rateče, Pla-

ljale resolucije za volilno pravico žensk. Največji shod je bil sklican v ljubljanskem hotelu Union; udeležilo se ga je 3000 zborovalk, kjer so poleg vrste govornic nastopili tudi visoki predstavniki SLS (*Slovenec*, 27. 1. 1920). Izdali so celo publikacijo »*Ali se ženska res nima pravice vtikati v politiko?*« (1922). Po zamenjavi deželne oblasti je bila sprejeta zopet nova, dopolnjena uredba o volilni pravici žensk v občinah, ki je vsebovala spremembe, po katerih so imele vse ženske aktivno in pasivno volilno pravico. Toda potem ko je regent uredbo 15. maja 1920 podpisal, 8. junija pa je izšla v uradnem listu, je bila nepričakovano v februarju 1921 enostavno črtana s sklepom ministrskega sveta, torej vlade, oziroma po nalogu notranjega ministra Milorada Draškovića.⁷¹ Krekova Prosveta in Celjska ženska zveza sta ponovno vzdignili glas protesta v Ljubljani in Celju (*Slovenec*, 22. 2. 1921; 26. 2. 1921). V unionski dvorani se je zopet zbralo 3000 žensk, ki so v resoluciji zahtevale volilno pravico žensk. Govorile so zastopnice Krekove Prosvete, vidna predstavnica katoliškega gibanja Melita Pivec Stele in predstavniki SLS (*Naprej*, 21. 2. 1921).

Tudi socialdemokrati so v svojih govorih podprli volilno pravico žensk, čeprav so bili še vedno prepričani, da bodo večinoma glasovale za konservativce, kar je bil drugi najpomembnejši argument proti njeni uvedbi. Na Slovenskem so strah pred konservativnimi glasovi žensk izražali še poslanci Narodne socialistične stranke, Anton Brandner in Ivan Deržič in zastopniki Slovenske kmečke stranke.⁷² Predstava o katoliških oziroma konservativnih volilnih glasovih ni

nica, Semič, Dobropolje, Velesova, Banjaloka, Moravče, Ježice (*Slovenec*, 24. 2. 1920; 26. 1. 1920; 17. 2. 1920; 24. 3. 1920; 19. 2. 1920).

⁷¹ *Slovenec*, 23. 2. 1921; AS 1550, škatla 12. Tipkopis Erne Muser, str. 10; *Naprej*, 21. 2. 1921.

⁷² Glej: Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, 1921, (36 seja: 23. 5. 1921: 14; 50 seja: 13. 6. 1921: 14). Ivan Urek je podprl stališče, da nekatere politične stranke želijo volilno pravico žensk le zaradi »komande« nad Slovenijo (Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, 1921, [54. seja: 17. 6. 1921: 13]). Poslanec Drofenik Josip je bil mnenja, da ženske do sedaj niso zahtevale volilne pravice ter da so na veliko kmečkih zborih to tudi same povedale (Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, 1921, [34. seja: 20. 5. 1921: 13–14]).

Slika 28: Melita Pivec Stele

Melita Pivec, por. Stele (1894–1973), zgodovinarica, članica odbora Društva za varstvo deklet, predavateljica. »Prva« slovenska zgodovinarica, ki je študirala na Sorboni, nosilka dveh doktoratov, skupaj z Angelo Piskernik je bila del karoliške intelektualne elite.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 10. 10. 1926.

bila značilna le za Slovenijo, opazimo jo tudi v Španiji, Franciji in Belgiji (Offen 2000: 264). Francoski poslanci so bili tako globoko prepričani, da bodo ravno ženski katoliški glasovi, ženske so namreč prevladovale med vsemi vernimi, tisti, ki bodo omogočili vzpon katoliški stranki. In ta argument je bil poleg lastne globoke konservativnosti in mizoginije francoskih senatorjev razlog, da je bil predlog za volilno pravico žensk v senatu zavržen v letih 1925, 1932 in 1935 (Sohn 1998: 116). Podobne poglede so imeli tudi madžarski socialdemokrati, portugalski liberalci in angleški laburisti (Szapor 2004: 199; Amaral 2005; Antić 1996: 121).

Najglasnejši zagovornik volilne pravice žensk med socialdemokrati Etbin Kristan je ostale poslance želel prepričati, da so konservativni glasovi žensk sicer neizbežni, da pa je treba to krizo čimprej preživeti, saj se bo le z njihovim praktičnim udejstvovanjem na vo-

litvah dvignila politična izobrazba.⁷³ Toda kljub njegovemu stališču volilne pravice žensk stranka ni v celoti podpirala, o čemer pričajo članki objavljeni v glasilu *Naprej* in nekoliko sporno delovanje socialdemokratov v beograjski skupščini.⁷⁴ V začetku leta 1921 je slovensko javnost pretreslo »razkritje« *Slovenca*, da naj bi prvak socialdemokratske stranke Anton Kristan na ožjem sestanku zaupnikov stranke zagovarjal stališče, da naj bi volilna pravica žensk stranki samo škodovala in naj jo ta tako ne podpre (*Slovenec*, 17. 3. 1921, 23. 3. 1921). Kristan je sicer zahteval takojšen demanti *Slovenca*, ki pa zahtevi navkljub tega ni storil.

Predstava o katoliških volilnih glasovih žensk je močno obvladovala slovenski politični prostor in bila glavni vzrok za razporeditev stališč pro oziroma kontra, ki so v glavnem tekla po liniji liberalna-socialdemokratska-katoliška stranka; nasprotno pa so recimo nemški konservativci trepetali pred levičarskimi ženskimi glasovi (Woodfin 2004: 78). To fiksno idejo je podedovala tudi povojna komunistična oblast, ki je skupaj s katoliško stranko verjela v vsemogočnost ženske v družini in njeno konservativnost. »Ženske Marijine družbe še obstajajo marsikje. Pri teh se da še največ doseči. Žena je pač tista, ki ima končno najuplívnejšo besedo v družini. Nad možem in otroci. Tu ima duhovnik hvaležno delo, ki se največkrat obilo poplača. Kar ne more duhovnik direktno to doseže potom žen in mater« (AS 1931, škatla 934, Katoliška akcija, str. 7/203).

Predstavo o povezavi med ženskami in katoliško stranko so slovenske politične stranke zelo uspešno izvozile tudi v širši jugoslovanski prostor. Stjepan Radić se je tako bal, »da bo pri nas kmalu tako, kakor na Kranjskem, kjer popje vprašujcjo žene pri spovedi, kakšne liste čita njen mož oziroma kateri stranki pripada. Ako to ni popovska stranka, ji reče, da ni več njegova žena, to pa na tako prostaški način, da se tu ne more ponoviti« (Berberih Slana 2004: 400).

⁷³ Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, 1921, (49. seja: 11. 6. 1921: 13).

⁷⁴ Glej: *Slovenec*, 26. 1. 1920, 14. 1. 1920, 2. 6. 1920; *Naprej*, 20. 5. 1920.

Med argumenti, proti uvedbi volilne pravice žensk najdemo tudi trditve, da trenutna politična situacija v državi zanjo ni primerna, saj ostaja neznanka, kako bi se na to novost odzvale široke ljudske mase. Te trditve tako še vedno kažejo na nezaupanje elit do najširših ljudskih množic.

Med najmočnejše nasprotnike volilne pravice žensk so v stari Jugoslaviji sodili poslanci Radikalne stranke (Milivoje Bašić, Stojan Protić, Dimitrije Popadić in Ninko Perić). Ta politična stranka naj bi bila po ugotovitvah več avtorjev in avtoric najbolj vztrajen nasprotnik volilne pravice žensk in je s svojim stališčem močno vplivala na stališča drugih strank v vladi (Gligorijević 1979: 68). Še ob koncu dvajsetih let se je tako proti njej izjasnil eden izmed strankinih prvakov, Lazar Marković. Morda je prav pri radikalni stranki iskati razloge za ugotovitev I. Grdine (2005c: 220), da je razlog za zavrnitev volilne pravice žensk patriarhalnost jugoslovanske države. Pravzaprav je tako šlo za patriarhalnost radikalne stranke, ki je sestavljala skoraj vse vlade, hkrati pa na več načinov in na različnih nivojih brezkompromisno zavračala vse »ekstremne« elemente. Po navodilih stranke je bil na primer prepovedan »socijalni tečaj za ženske« v Beogradu s pomočjo policije (Krivokapić Jović 1998: 307). Sestava sil v beograjskem parlamentu je onemogočala solo akcije slovenskih političnih strank za volilno pravico žensk na državni ravni, saj je bil politični režim na Slovenskem določen z režimom širše jugoslovanske države, kakor ugotavljajo tako J. Pleterski (1997: 56) kot I. Grdina (2005c: 235) in Branislav Gligorijević (1979: 269).

K razlogom, da volilna pravica žensk nikoli ni bila sprejeta, je zagotovo pripomoglo tudi dejstvo, da je zamujeno priložnost uveljavitve volilne pravice žensk neposredno z ustavo nadomestila daljša pot sprejemanja zakona, kar je ob povečani nenaklonjenosti političnih strank vsekakor predstavljalo »misijo nemogoče«. Uveljavitev takšnega zakona bi bila možna z vladnim predlogom, podanim s strani ministrskega sveta ali v posameznega ministra. Predlog bi lahko podal tudi poslanec Narodne skupščine (Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1926: 30, 32), toda možnosti za uspeh predloga prek po-

slanca so bile pičle in za povrh je parlamentarno delo potekalo zelo počasi, celo če so bili v igri vladni zakonski predlogi. Številni izmed njih sploh niso bili obravnavani, v letu 1926 je npr. bilo sprejetih le 7 zakonov, pri čemer so seveda imeli prednost pomembnejši zakonski projekti, pravi B. Gligorijević (1979: 227–228) in kot primer navaja zakon o invalidih in zakon o zemljestniških posojilih.

Tudi naslednja oktorirana ustava je v 55. členu prav tako predvidela, da bo o volilni pravici žensk odločil zakon, zakonodajni postopek pa je postal še malo bolj zapleten.⁷⁵ Slednji zakon v vseh dvajsetih letih obstoja monarhije ni bil sprejet, čeprav so feministična društva organizirala številne akcije za sprejem volilne pravice žensk. Eno prvih tovrstnih akcij je Splošno slovensko žensko društvo (SSŽD) pripravilo nemudoma po vstopu slovenskega prostora v novo Kraljevino, že na prvem občnem zboru po vojni je sprejelo resolucijo, v kateri je zahtevalo aktivno in pasivno volilno pravico žensk »za vse zakonodajne zastope, okrožne, občinske in druge zastopne svete« (LJU 285, škatla 10, Zapisnik občnega zbora 1919). Pod slednjimi so bili tako mišljena trgovsko-obrtna zbornica in šolski sveti. Resolucijo so članice naslovile na tedanjega ministra Alberta Kramerja, na predsednika deželne vlade dr. Janka Brejca in na Ivana Tavčarja (*Jugoslovanska žena* 1919: 119–120). Minister Albert Kramer (JDS) je SSŽD odgovoril: »Prejel sem Vaš cenjen dopis s priloženimi resolucijami, ki odgovarjajo tudi mojemu političnemu naziranju. Kot minister za ustavotvorno skupščino se bom zavzel za pravične postulate našega ženstva, ki gotovo zasluži, da se mu v novi naši domovini da politična enakopravnost« (LJU 285, škatla 10, II. Seja 20. 3. 1919).

Akcije za volilno pravico žensk so bile organizirane tudi v državnem, jugoslovanskem okviru. Že na prvi konferenci jugoslovanskih ženskih društev »Jugoslovanska žena« v letu 1919 so delegatke obravnavale tudi vprašanje volilne pravice, ki je bila po zaključku konferen-

⁷⁵ Zakonske predloge so sedaj smeli po kraljevem pooblastilu podati le posamezni ministri, pravica je šla tudi vsakemu poslancu narodne skupščine, čigar predlog je podprla vsaj ena petina članov senata ali narodne skupščine. Zakonski predloga je moral biti potrjen tako v senatu kot skupščini. Sprejeti zakon je moral iti v dve branji (Ustava Kraljevine Jugoslavije 1936: 16–17).

ce zahtevana v resolucijah, vloženih na zakonodajno in izvršno oblast (LJU 285, škatla 10, Zapisnik sej SŽD 1919–1922). Volilna pravica žensk je tudi v naslednjih letih ostala na agendi ženskih društev.

Predstavnice SSŽD so za volilno pravico žensk zlasti ognjevitost nastopile na plenarni seji krovne in največje jugoslovanske ženske organizacije – Narodne ženske zveze (NŽZ) v Novem Sadu. Tu so bile zastopane z res številčno delegacijo (Minka Govekar, Maša Grom, Vita Zupančič, Marija Bajt, Karla Modic, Alojzija in Cirila Štebi ter Marija Maister). V imenu slovenske delegacije je Minka Govekar predlagala, da naj NŽZ izdela dolgoročen program dela, ki bi zaobjel delo v treh točkah: 1. stališče žene v družini v pravnem in socialno političnem oziru, 2. žena delavka in 3. ženska aktivna in pasivna volilna pravica v vse zakonodajne in avtonomne zastope (*Slovenski narod*, 1. 5. 1921). Prav predlogi Slovenk so spodbudili NŽZ, da je svojo naslednjo sejo v Splitu posvetila izključno vprašanju, kakšne reforme naj zahtevajo ženske v novem državnem zakoniku (*Slovenski narod*, 7. 10. 1923), in v tem kontekstu se je ponovno govorilo tudi o volilni pravici.

Toda le manjšina ženskih organizacij (12) naj bi v NŽZ, ki je v letih 1922–1923 povezovala 230 društev, stalo na feminističnem stališču (Štebi 1925: 242; 1924: 378). Feminističnih stališč ni podpiralo niti vodstvo NŽZ. Po zaključku seje v Splitu je predsednica NŽZ Danica Hristić podala odstopno izjavo zaradi ravnanja Beograjskega društva za izobraževanje žensk in zaščito njenih pravic, ki je na tej seji ponovno zahtevalo resolucijo za volilno pravico žensk. V odstopni izjavi je zapisala: *»Naša Zveza ni zato največja ženska organizacija, da bi omogočila sufražistkam, da dobijo volilno pravico. Ona ni in ne sme biti sufražistična organizacija. Vsaj pod mojim imenom in vodstvom to ne bo nikoli.«* Ugotovila je namreč, da je to vprašanje postalo najbolj izpostavljeno vprašanje v programu NŽZ. V minulih dveh letih naj bi bila z resolucijami na parlament, vlado in predsednika volilna pravica zahtevana kar osemkrat, čeprav naj bi razmere v državi ne bile »primerne« (LJU 285, škatla 7, Dopis 19. 9. 1921). Izjava je napovedala trenja v tem konglomeratu ženskih društev, ki so bila presežena šele po smrti Danice Hristić in z

ustanovitvijo nove ženske organizacije Feministične Alianse Kraljevine SHS, ki si je za svoj prednostni cilj postavila volilno pravico žensk (*Ženski pokret*, 1926: 360–361). NŽŽ po tem dejanju na svojih kongresih in plenarnih sejah volilne pravice žensk ni več obravnavala, izjema je bil le še blejski kongres leta 1926.⁷⁶

Večina ženskih organizacij torej ni brezpogojno stala za ciljem volilne pravice žensk. Kolo jugoslovanskih sester (KJS), najmnogožnejša organizacija liberalnega tabora, je bilo do vprašanja volilne pravice žensk še v dvajsetih letih indiferentna. Ob organizaciji shoda za volilno pravico žensk je tako KJS zavzelo stališče, da »*aktivno ne poseže vmes, pač pa priporoča udeležbo*« (AS 613, škatla 1, Dopis 6. 10. 1927). Šele v začetku tridesetih letih je centrala KJS na prošnjo Zveze akademsko izobraženih žena podpisala memorandum za občinsko, aktivno in pasivno volilno pravico. Da pa volilna pravica žensk ni bila zahteva, sprejeta po vseh podružnicah KJS, so pokazali odgovori na vprašalnik, naslovljen na vse podružnice KJS. Tega je jugoslovanska vlada oziroma notranje ministrstvo po naročilu Društva narodov leta 1937 poslalo na okrajna načelstva, ta pa na vsa ženska društva. Želeli so zbrati podatke o pravnem položaju žensk v Jugoslaviji in predloge ženskih društev, med drugim tudi, kako naj bi se uredile politične pravice žensk, zbrano gradivo pa predstaviti pred Društvom narodov. Odgovorov je bilo malo, kar kaže na to, da je bila aktivna le peščica društev, ali da večina ženskih društev ni bila feministično angažirana. Prejeti odgovori so pokazali veliko razliko

⁷⁶ Zahteva za volilno pravico žensk: kongres Zagreb (1.–3. julij 1920); plenarni sestanki v Novem Sadu (april 1921) in Splitu (20.–22. oktober 1921), kongres Bled (25.–27. oktober 1926).

Ni bila podana: kongres Ljubljana (6.–8. julij 1922); plenarni sestanek Sarajevo (poletje 1923), kongres Sarajevo (1.–4. junij 1924), Skopje (18.–20. oktobra 1925), Subotica (1927), kongres Novi Sad (20.–24. maj 1928), kongres Split (6.–8. oktober 1929), kongres Zagreb (12.–16. oktober 1930), plenarna seja Beograd (23.–24. oktober 1932), kongres Novi Sad (21.–23. maj 1933), plenarna seja Beograd (1935 oktober), plenarna seja Beograd (30. in 31. marec 1936), plenarna seja Beograd (17.–18. april 1937), kongres Banja Koviljača (19.–22. maj 1934), kongres Beograd (13.–15. november 1938).

v stališčih in predvsem to, da volilna pravica žensk v politični klimi tridesetih let ni bila splošno sprejeta. V Kočevju npr. se članice podružnice KJS niso uspele poenotiti okrog volilne pravice žensk (nekatero so jo podprle, druge pa so jo smatrale za nepotrebne), medtem ko je podružnica KJS v Celju recimo zahtevala aktivno in pasivno volilno pravico. Centrala KJS v Ljubljani se je po pregledu stanja spretno izognila enotnemu stališču o političnih pravicah žensk in poslala v Beograd svoje uradno mnenje »*politične pravice naj se uredijo po nivoju kulture*« (AS 613, škatla 6, Dopis Kočevje 25. 2. 1937).

Med vsemi organizacijami, ki so se zavzele za volilno pravico žensk izstopa zlasti organizacija, ki je nastala v letu 1923, ko se je A. Štebi skupaj z ostalimi jugoslovanskimi delegatkami (Leposlava Petković, Katarina Bogdanović, Adela Milčinović in Milena Atanacković) udeležila kongresa Mednarodne alianse za žensko volilno pravico (MAŽVP) v Rimu. Ta je spodbudil Jugoslovanke, da so tudi same ustanovile podružnico te mednarodne organizacije, sprva poimenovano Feministična alijsa Kraljevine SHS in kasneje preimenovala v Alianso ženskih gibanj (AŽG) (Kecman 1978: 182). Novoustanovljena organizacija je vprašanje volilne pravice takoj uvrstila med svoje najpomembnejše zahteve, NŽZ pa se je tako znebila subverzivnega vprašanja.

Kongresi mednarodnih ženskih organizacij so se kot strategija mednarodnega ženskega gibanja prvega vala zlasti razmahnili v dvajsetih letih in so imeli velik vpliv tudi na dogajanje v Jugoslaviji. Ob obiskovanju so se gradili osebni stiki, posredovalo se je znanje o zagovorništvu in organizaciji ženskega gibanja (Marx Ferree in McClurg Muellern 2004: 585). Tudi SŽD se je zavedalo, da je treba posnemati uspešne metode, ki so jih uporabljale ženske »velikih, modernih držav« (LJU 285, škatla 4, Program SŽD za leto 1924, str. 6).

V sklopu zavzemanj za volilno pravico žensk je vsaj v slovenskem prostoru pomemben še en dogodek. V letu 1925 so katoliška in liberalna ženska društva združila svoje moči. Sicer so se poskusi po preseganju vsaj socialdemokratske in liberalne strankarske pripadnosti zgodili že prej. Tako so poskušale socialdemokratke in liberalke ustanoviti skupno žensko glasilo. Alojzija Štebi je predlagala:

»In ker naj bo dasi napreden, poljudno pisan, a nad strankami, naj ga ne izdaja 'Splošno sloven. žensko društvo', katerega odbornice spadajo vse k JDS, marveč naj se sestavita iz Slovenk dveh slovenskih naprednih strank, t.j. iz JDS in SDS gori navedena odseka. Ako ženski list ne bo pripadal nobeni politični stranki, kakor ne n.pr. tudi Jugoslovanska žena ne naslanja na nobeno politično skupino, tedaj bodo tudi socialdemokratke rade sodelovale in ga naročale« (LJU 285, škatla 10, Zapisniki sej Splošnega ženskega društva 20. 3. 1919).

Sodelovanje katoliških in liberalnih ženskih organizacij v letu 1925 pa je povezano s konstelacijo političnih sil v vladi v Beogradu, ko je Anton Korošec, vodja katoliškega tabora, v juniju 1925 že predvidel razpad vlade in posledično tudi razpad opozicijskega bloka zaradi odhoda Stjepana Radiča v vlado. Tako katoliška kot liberalna stranka sta se že pred koncem januarja 1927 znašli v opoziciji in ravno v ta čas sodi tudi formalen vstop Krščanske ženske zveze v Narodno žensko zvezo. Na kongresu NŽZ na Bledu sta tako že sodelovali predstavnici katoliškega tabora Leopoldina Dolenc in Cilka Krek (*Ilustrirani Slovenec*, 19. 12. 1926). V letu 1925 je bila prvič organizirana skupna politična akcija liberalnih, socialdemokratskih

Slika 29: Cilka Krek

Cilka Krek (1868–1943), članica in predsednica številnih katoliških ženskih društev, članica krščanskosocialnega gibanja in sodelavka *Glasnika*. Bila je sestra Janeza E. Kreka, kateremu je bila tudi kuharica in gospodinja. Po njegovi smrti je kot predsednica Orlic, katoliškega meščanskega ženskega društva in kot radijska predavateljica nadaljevala delo, ki ga je začela za čas njegovega življenja.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 7. 2. 1926.

Žene, zdramimo se!

Dočim se me borimo za našo enakopravnost, nas hočejo oropati še onih najbistvenejših pravic, ki smo jih že imele. Srbski državljanski zakon hočejo razširiti na celo državo. To bi pomenilo, da žena sploh ne bi mogla podedovati premoženja.

Tedaj žena, mati, hči, sestra! Če nočeš biti v lastnem domu uboga brezpravna para, **dvigni se!** Dokaži z energičnim protestom, da ne pustiš teptati še tistih borih pravic, ki jih že imaš!

Prihiti na protestni shod v sredo, dne 17. t. m. ob 8. uri zvečer v Unionsko dvorano in pripelji jih čim več s seboj!

Združeno ženstvo v Sloveniji.

Slika 30: Letak iz leta 1925

Letak, ki ga je sestavila Angela Vode in zaradi njegove vsebine skoraj ostala brez službe. Grožnjo razširitve dednega prava si je vsaka politična stranka razlagala po svoje. Poudarjanje strahu pred tem, da se srbski državljanski zakonik razširi tudi na slovensko ozemlje, je bilo taboru, ki je bil na oblasti, razumljeno tudi kot nepotrebna kritika oblasti. Liberalni tabor je demonstracije tolmačil kot izraz solidarnosti s srbskimi ženskami.

Vir: ZAL, LJU 285 - fond Splošno žensko društvo, škatla 8.

in katoliških društev. Na protestnem shodu v polni dvorani hotela Union za izenačenje dednega prava moških in žensk je sodelovalo 13 slovenskih ženskih organizacij. Za promocijo shoda so društva natisnila tudi posebne letake in zbirala podpise za izenačenje dednega prava moških in žensk. Samo na Slovenskem je bilo zbranih 30 000 podpisov od skupnih 40 000 iz vse Jugoslavije (*Ženski svet* 1925: 360). Leta 1939 so ženske organizacije spet zbirale podpise, to pot za volilno pravico žensk. V Dravski banovini je bilo tedaj zbranih okrog 5139 podpisov, od skupaj skoraj 15 000 podpisov iz vse Jugoslavije (Kecman 1978: 335, 341). Število zbranih podpisov je bilo pravzaprav majhno, če jih primerjamo z uspehi akcije proti razširitvi dednega prava v letu 1925.

V letu 1927 je kampanja za volilno pravico žensk dosegla svoj višek. Feministična aliansa je pred parlamentarnimi volitvami z zahtevo po volilni pravici žensk pripravila shode v vseh velikih urbanih centrih Jugoslavije (Ljubljana, Zagreb, Varaždin, Sarajevo, Bosanski Brod, Split, Kragujevec, Dubrovnik ...). Jugoslovanske ženske so na protestih zahtevale, da nova vlada sprejme zakon o volilni pravici žensk, ki ga je obljubila vidovdanska ustava (*Slovenec*, 9. 9. 1927). Ravno volitve ali pa sprejemanje novih zakonov je bil nasploh čas največjih zborovanj za volilno pravico tako v dvajsetih kot tridesetih letih. Na Slovenskem so zborovanje organizirali Ženski pokret v Ljubljani, Zveza delavskih žena in deklet (ZDŽiD), slovenski del NZZ in katoliški organizaciji Poselska zveza in Krščanska ženska zveza. Kampanja za shod leta 1927 je bila izredno intenzivna, cela Ljubljana je bila polepljena s plakati, v kavarnah in trgovinah so razdelili samo v dveh dneh 5000 letakov (*Ženski pokret*, 15. 10. 1927). To oktobrsko popoldansko nedeljo naj bi bila dvorana Mestnega doma (stavba današnjega Šentjakobskega gledališča) premajhna za vse udeleženske. Za tako uspešno zborovanje je zagotovo imel zasluge skupen nastop predstavnic ženskih društev vseh treh političnih taborov. Vendar enako kot v Franciji tudi pri nas skupen nastop katoliških in liberalnih ženskih organizacij za volilno pravico ni bil dovolj za uspeh. Kljub polni dvorani in navdušenju ženskega časopisja

nad zborovanjem splošna klima ni bila naklonjena feminističnim zborovanjem (Mohorič 1927/1928: 14–16).

Toda če velja ocena, da je bila javnost indiferentna, je bila oblast predlogu za uvedbo volilne pravice žensk nasprotna. Ko so ženske organizacije po demonstracijah v letu 1927 organizirale zbiranje podpisov za nov volilni zakon, je Poldko Kos njena udeležba v tej akciji skoraj stala službe, saj je bila proti njej uvedena disciplinska preiskava.⁷⁷ V nevarnosti, da izgubi službo, se je zaradi odgovornosti za pripravo letaka proti razširitvi dednega prava dve leti poprej prav tako znašla Angela Vode.⁷⁸ Več kot očitno so ženske zahteve, kot je volilna pravica žensk še vedno imele značaj subverzivnosti, oziroma »protidržavnosti«. Situacija se ni spremenila niti ob koncu tridesetih let, ko so v Hrastniku nekatere učiteljice odklonile svoje podpise v podporo peticiji za volilno pravico žensk.⁷⁹

Po uvedbi kraljeve diktature so se razmere za feministično delo izboljšale šele po letu 1934, takrat je zborovanja ob ženskem dnevu obnovila ZDŽiD. V drugi polovici tridesetih let v spremenjenih notranjih političnih razmerah je kampanja za volilno pravico žensk na Slovenskem ponovno postala bolj intenzivna, kar je najverjetneje bila posledica reorganizacije slovenskega dela NZZ v Jugoslovansko žensko zvezo, sekcijo za Dravsko banovino (JZZ DB), ki je imela več pristojnosti in avtonomije. V tem času sta bili tako organizirani največji kampanji za volilno pravico žensk, v letu 1935 je bila kampanja pripravljena ob volitvah v parlament, leta 1939 pa ob pripravi novega zakona o volitvah.

JZZ DB je v tridesetih letih uporabila nove strategije za državljanske zahteve. V letu 1935 se je JZZ DB poslužila povsem nove metode kolektivne akcije, pripravila je dopisnice, ki naj bi jih ženska društva opremila s podpisom in žigom in naslovila na ministrstva, tekst zanje je spisala Alojzija Štebi, Anica Gogala pa je poskrbela za enotno

⁷⁷ NUK, Ms 1432, mapa 81, VIII. 1. 9, Leopoldina Kos, Življenjepis.

⁷⁸ NUK, Ms 1432, mapa 112, VIII. 1. 25. 2, Angela Vode.

⁷⁹ AS 1550, škatla 12, Ustanovitev in delo Slovenske družine v Hrastniku.

Žene!

Vlada pripravlja nove zakone, ki bodo odločali tudi o naši usodi. Ne dopustimo, da bi nas, ki predstavljamo polovico naroda, pri tem prezrli. Zahtevajmo, da se tudi nam omogoči soodločanje v zakonodajnih in samoupravnih zastopstvih.

To pa moremo doseči edinole z

volilno pravico.

Prava demokracija, ki jo zahteva ljudstvo, mora enako upoštevati ves narod, moške in ženske.

Zberimo se na

javno zbiranje

ki bo **v nedeljo 10. decembra 1939
ob 10. uri dopoldne v dvorani
Delavske zbornice v Ljubljani.**

Slovenske žene

Slika 31: Letak iz leta 1939

Letak za udeležbo na shodu za volilno pravico žensk leta 1939 v Ljubljani.

Vir: NUK, rokopisna zbirka, Ms 1432, 2.8.4. 21.1.2009 časopisni izrezki, mapa 153.

tipografijo kartic (LJU 285, škatla 5, Zapisnik JŽZ 12. 10. 1935). Samo ugibamo lahko, da je ideja o tovrstni akciji prišla s strani A. Štebi. Ta je namreč kampanjo s karticami omenila v svojem predavanju o volilni pravici žensk že v letu 1922, v letu 1912 naj bi jo uporabila francoska ženske zveza (Štebi 1922: 264). Zamisel Jugoslovanske ženske zveze Dravske banovine je v naslednji kampanji leta 1939 prevzela tudi državna AŽG, ki je enotne dopisnice kar natisnila (Kecman 1978: 335). Kampanje za volilno pravico žensk so v tridesetih letih postale še bolj učinkovite, tudi z večjo intenzivnostjo zborovanj. Zborovanja, so ostala in postala vrhunec kampanje, posamična vabila na shod, objavljena v dnevnem časopisju, je nadomestila profesionalno vodena medijska kampanja. V letu 1939 je vodja take kampanje postala Milena Mohorič – Premru, ki se je naloge predano lotila.⁸⁰ Tako obsežne kampanje za volilno pravico žensk, kot je bila v letu 1939, v medijih še ni bilo, člankom, ki so kot ponavadi v *Jutru* in *Slovenskem narodu* napovedovali shod, so se pridružili tudi bolj profilirani, ki so bolj strokovno argumentirali zahtevo, in taki, v katerih so takratni javnomnenjski voditelji izražali podporo volilni pravici žensk.⁸¹

Akcija Alianse ženskih gibanj za volilno pravico je že pred velikimi manifestacijami leta 1935 zaobjela še dve dejavnosti. Po zgledu Alianse je JŽZ DB pripravilo vprašalnike, ki so spraševali kandidate za narodno skupščino o njihovem stališču do vprašanja volilne pravice žensk. Rezultat, sicer ne do konca izpeljane akcije, ker jo je oblast prepovedala, je bilo 23 vrnjenih vprašalnikov, med katerimi je bil samo eden negativen (*Ženski svet* 1935: 138). Idejo za to so dobile od bolgarskega in češkega ženskega gibanja (LJU 285, škatla 5, Zapisnik seje JŽZ, 13. 4. 1935). Uporaba zamisli, ki so se izkazale za koristne v drugih državah, je tudi slovensko žensko gibanje uvrstilo na zemljevid mednarodnega ženskega gibanja, saj je prav modularnost repertoarja kolektivnih akcij,⁸² ena glavnih značilnosti vseh družbenih gibanj.

⁸⁰ AS 1761, Angela Vode 1933–1941, Seja JŽZ 16. 11. 1939.

⁸¹ Glej: *Jutro*, 3. 12. 1939, 10. 12. 1939; *Slovenski Narod*, 9. 12. 1939. (Ostali članki: *Jutro*, 5. 12. 1939, 17. 12. 1939, 1. 12. 1939, 7. 12. 1939; *Slovenski narod*, 7. 12. 1939).

⁸² Termin uporablja Sydney Tarow, glej njegovo knjigo *Power in Movement*.

V letu 1935 srečamo še eno novost, NŽŽ se je začela posluževati novega medija, ki je v dvajsetih letih doživel pravi vzpon in se seveda ni izognil Dravske banovine. V letu 1928 je bila v Ljubljani ustanovljena prva radijska postaja pri nas, oddajnik pa je imela v Domžalah. Od začetka je imela okoli 4000 naročnikov, ob koncu tridesetih letih pa se je njihovo število povzpelo že na 20 000 (Kresal 2005b: 333). V letu 1935 je ljubljanska radio postaja ugodila prošnji JŽŽ in od tedaj je po zgledu drugih držav pripravljala svoje radijske tedenske ženske ure. Čast prvega predavanja je pripadla Minki Govekar (*Ženski svet* 1935: 142). Naslednje »Ženske ure« se seveda niso izognile vprašanju volilne pravice žensk, o tem je med drugim govorila Angela Vode.

Društva so pričela uporabljati različne strategije in metode mobilizacije javnosti. Čeprav trideseta veljajo za dobo »backlasha«, so različne tehnične pridobitve popestrile repertoar metod družbenih gibanj. Jugoslovansko gibanje je tako uporabljalo precej bolj pestre aktivnosti za razliko od švicarskega ženskega gibanja, ki je v glavnem uporabljalo predavanja in kampanje omejene na posamezne kantone (Banszak 1996: 167).

Voditeljice ženskega gibanja so uporabljale vse bolj neposredne in raznolike akcije, čeprav so državljansko neposlušnost ali zborovanja na javnih površinah zavračale. V tem so bile podobne francoskemu ženskemu gibanju, ki je prav tako zavračalo radikalne akcije (Chaperon 2006: 1). Toda stopnjevanje intenzivnosti akcij je v tridesetih letih beležila vse manjši uspeh, saj je udeležba na shodih za volilno pravico močno upadla. Na zborovanju v Ljubljani, pripravljenem v dvorani magistrata leta 1935, je bilo tako zbranih komaj 300 žensk (*Ženski list*, 1. 11. 1935). Udeležba je bila več kot majhna, če jo primerjamo z udeležbo na katoliških shodih. *Slovenski narod* (21. 10. 1935) je krivca za upad udeležbe poiskal v pretesni dvorani, ki naj bi ne sprejela vseh, ki so na shod prišli. Pri tem je bilo gotovo pomembno upoštevati, da je navedena dvorana bila edina v mestu na voljo brezplačno. Angela Vode pa je podala še hujšo kritiko zborovanja, udeleženke naj bi tam ne bile navzoče na shodu zaradi volilne pravice, ampak zaradi nevarnosti »redukcij«, torej odpuščanja žensk

Slika 32: Mednarodni obisk

Františka F. Plaminkova (1875–1942), češka senatorka, feministka, ustanoviteljica češke Narodne ženske zveze (Ženska narodna rada), podpredsednica Mednarodne alianse za žensko volilno pravico, na obisku pri liberalnem ženskemu gibanju v Ljubljani.

Vir: *Domovina* – priloga *Tedenske slike*, 5. 6. 1931.

iz služb.⁸³ Razmeroma nizka udeležba je sicer nekoliko razložljiva s tem, ker so zborovanja JZZ DB v tridesetih letih začeli organizirati tudi v manjših krajih,⁸⁴ a je kljub temu mogoče ugotoviti povečanje nezanimanja, čeprav velja poudariti, da so aktivnosti gibanja za volilno pravico žensk zagotovo imela uspeh. Tak nazoren primer je spremljanje resolucij Zveze jugoslovanskih mest, ki kažejo, kako se

⁸³ LJU 285, škatla 5, Občni zbor JZZ 1935, str. 9.

⁸⁴ V letu 1935 je zveza organizirala shode v Novem mestu, Celju, Šentjurju, v letu 1939 pa na Jesenicah, v Trbovljah, Črnučah in Ježicah (*Ženski svet* 1935: 263–264). Štajerski meddruštven odbor je leta 1939 organiziral še predavanja v Dravogradu, Kamnici pri Mariboru in Pobrežju (*Jutro*, 16. 12. 1939; *Ženski svet* 1940: 261).

je postopoma spreminjala klima za podporo volilne pravice žensk. V dvajsetih letih zastopniki jugoslovanskih mest niso bili širokosrčni podporniki volilne pravice žensk. Leta 1927 so tako podprli le predlog za volilno pravico tistim ženskam, ki imajo opravljeno srednjo šolo ali opravljajo samostojno obrt (*Ženski list*, 1. 6. 1927), v letih 1935 in 1937 pa so resolucije kongresa Zveze jugoslovanskih mest že podprle volilno pravico za vse ženske⁸⁵

Razočaranja nad pomanjkanjem zanimanja širše javnosti za shode in manifestacije za volilno pravico, ki so jih organizirala ženska društva, se ponavljajo od konca dvajsetih let.⁸⁶ Vprašanje nezainteresiranosti je bilo verjetno povezano s splošnim odporom do vključevanja v strankarsko politiko in nezaupanje v institut volilne pravice ali pa z averzijo do velikih demokratičnih idej, ki je naraščala v tridesetih letih. Podobna skromna udeležba je bila namreč zabeležena tudi na ljubljanskem shodu proti vojni in fašizmu v tridesetih letih (Kecman 1978: 315). Konsenz o potrebi velikih demonstracij za volilno pravico žensk tudi v Aliansi ženskih gibanj, tej najbolj radikalni feministični organizaciji, ni bil več samoumeven. Vodstvo alianse je namreč ugotovilo, da je zaradi težkih zunanjih in notranjih političnih razmer, obsežna akcija za volilno pravico žensk neprimerna. Stališče o »neprimernosti razmer«, ki ga je na začetku dvajsetih let v svoji odstopni izjavi uporabila predsednica NZZ in je končno pomenil umik zveze od zahteve po volilni pravici žensk; se je sedaj ponovno manifestiralo v vsej svoji moči (Kecman 1978: 170, 307).

Tudi v Jugoslaviji so se tako kot v vrsti drugih držav z avtoritarnimi režimi zoževale politične svoboščine v vse bolj bipolarnem svetu, razpetim med sovražnike in prijatelje, med rdeče in črne (Vodopivec 1997: 16). Pozivi, da je politični in gospodarski položaj v državi vedno težji in da avtoriteta državne oblasti pada, so postajali vedno pogostejši (Mikuž 1965: 441). Kljub temu so tudi konec tridesetih let vsi

⁸⁵ LJU 285, škatla 5, Občni zbor JŽZ 1937, str. 4; *Slovenec*, 10. 12. 1935.

⁸⁶ Glej: Mohorič 1927/1928: 14; M. Knap (tj. Poldka Kos) 1934: 24–33; AV (Angela Vode) 1933: 200–206; Klemenčič 1922: 73–76; Štebi 1932: 170.

trije politični tabori še naprej izrekli podporo volilni pravici žensk ter tako nadaljevali svojo politiko iz dvajsetih let.⁸⁷ V tridesetih letih je demonstracije za volilno pravico žensk podprla tudi Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS), tako centrala v Beogradu kot slovenski del stranke, pa Socialistična stranka Jugoslavije, Zveza delovnega ljudstva, Slovenska kmečka delavska stranka, Zveza slovenskih kmetov⁸⁸ in Slovenska ljudska stranka (*Slovenski narod*, 12. 12. 1939; *Jutro*, 11. 12. 1939). Toda vse te deklarativne podpore političnih strank so bile brez učinka, kljub temu, da se je vlada pod vodstvom ministrskega predsednika Dragiše Cvetkovića in Vladka Mačka zavezala k demokrati-zaciji države in sprejemu novih volilnih zakonov. Premier je pozabil na dano obljubo za žensko volilno pravico in iz osnutkov volilnega zakona spustili volilno pravico žensk, sprejete novega volilnega zakona pa je nato preprečila vojna.⁸⁹ Maček naj bi ob obisku predstavnic ugotavljal, »da so ženske neznanka v političnem življenju, današnji čas pa ni primeren za eksperimente« in tako zavrnil aktivno in pasivno volilno pravico žensk (Božinović 1996: 126).

Zahteva po volilni pravici žensk bi torej ostala neuresničena, kljub deklarativni podpori slovenskih političnih strank. Kar je končno pripomoglo k njeni uveljavitvi, je bila radikalna komunistična partija in njen sporen prihod na oblast, ki ga je omogočila druga svetovna vojna. Ta sprva ni namenjala posebne pozornosti ženskam, tako so bile v letu 1926 po poročilih pokrajinskega komiteja v komunistično stranko včlanjene le štiri ženske, med 180 člani (AS 1550, škatla 12, Tipkopis Muser, str. 24). Šele v tridesetih letih je partija delu z ženskami posvetila veliko večjo pozornost, kar se je konec koncev poznalo tudi v naraščanju števila članic. Komunistke so tedaj delovale

⁸⁷ Ob množičnih demonstracijah ženskega gibanja v Jugoslaviji v dvajsetih letih so volilno pravico žensk podprle tako SLS, SSJ kot DS. Glej: *Slovenec*, 9. 10. 1927; *Jutro*, 11. 10. 1927; *Ženski list*, 1. 11. 1927.

⁸⁸ Zveza slovenskih kmetov je nastala 1932 kot kmečko stanovska organizacija, pobudniki so bili iz (Ivan) Pucljeve Slovenske kmečke stranke (Vidovič Miklavčič 1994: 22).

⁸⁹ LJU 285, škatla 2, Občni zbor 1939, str. 4; *Ženski svet* 1940: 93; Muser 1967: 210; Ferenc 1999: 62).

skoraj v vseh ženskih društvih v Dravski banovini in tam zastopale naprednejše zahteve, nič čudnega ni torej bilo, da je pozneje ravno KPS uvedla volilno pravico žensk kot demokratično novost.⁹⁰ V Sloveniji so bile partijske metoda dela tako uspešne, da se je delež žensk v komunistični partiji letu 1940 dvignil na deset odstotkov. Imela je najvišji delež članic v vsej predvojni Jugoslaviji, kjer je bilo povprečje 6 odstotkov (Kecman 1978: 444). Vodilni teoretičarki partije za delo z ženskami Vida Tomšič in Angela Vode sta ženske organizirale v posebne ženske odseke in pri tem želi velik uspeh (AV / tj. Angela Vode 1933: 202–203). Ta oblika dela med ženskami pa je imela tudi senčne plati, saj naj bi po mnenju obeh ženske postale tako zelo ozaveščene pri terjanju ženskih pravic, da so se nekateri odbori izrodili v posebna ženska vodstva, žensko vprašanje je prevladalo nad razrednim. Zlasti naj bi feminizem vplival na vodilne ženske kadre v Ljubljani (Tomšič 1970: 16; AV 1933: 202–203).

Medvojno obdobje se je izteklo v drugo svetovno vojno in volilna pravica žensk je bila s pomočjo vodilne politične sile komunistov prvič testirana na osvobojenem ozemlju Dolenjske. Fočanski predpisi o narodnoosvobodilnih odbori, ki jih je izdalo jugoslovansko partizansko vodstvo in so predpisovali volilno pravico žensk, Slovencem tedaj še niso bili znani (Ferenc 1999: 64). Komunistična stranka je jemala to novo pridobitev za sestavni del demokracije in prav s takimi zakonskimi ukrepi naj bi reprezentirala svojo demokratično naravo, čeprav je tudi deloma nadaljevala diskurz predvojnih političnih strank in se pri tem tudi sama navezala na podobe materinstva in žensk kot tistega zanesljivega elementa, ki bo podprl izvolitev »pravih ljudi«. V tem smislu je obsodila feminizem, prav nič posebej navdušena pa ni bila niti nad udeležbo žensk v višjih organih odločanja (Verginella 1999: 77, 79). Komunistična

⁹⁰ Glej: Mohorič 1927/1928; Vode 1935. Vendar pa vse komunistke volilne pravice žensk niso imele za prioritete politične pravice (M. Knap, tj. Poldka Kos 1934: 31). Tudi Angela Vode je o volilni pravici žensk nekoč zapisala, da volilna pravica ženskam ni prinesla izboljšanja položaja v družbi, nasprotno, postala je le »preostanek iz zgodovine demokratičnega parlamentarizma« (Vode 1934: 55).

stranka je posvojila predstavo o lojalnih ženskah in volilno pravico žensk uporabila za stabilizacijo jugoslovanske družbe po II. svetovni vojni.

Kako je torej Jugoslavija postala edina država poleg Francije in Švice, ki med vsemi evropskimi državam v medvojnem obdobju ni uzakonila volilne pravice niti za občinske volitve? Pa še v Franciji je žensko gibanje uspelo spraviti predloge za njeno uveljavitev vsaj v parlament, kjer so uspeli v spodnjem domu in bili nato zavrtnjeni v senatu (Sohn 1998: 116). Jugoslavija se je v tridesetih letih pridružila Nemčiji in Italiji (za občinske volitve leta 1923), kjer ženske prav tako niso mogle voliti. Obe državi sta volilno pravico žensk sicer uvedli v dvajsetih letih, nato pa ukinili volitve, Italija že 1925, Nemčija je že leta 1933 Nemkam prepovedala kandidirati, naslednje leto je Hitler razpusil parlament (Bock 2004: 242, 276). Vprašanje je, kako so slovenske elite, ki so se nekoč ponašale z *»najmodernejšim redom v vsej Avstro-Ogrski«*, postale tako nezavzete, do *»demokratskega razvoja«*? Odgovor na ti vprašanji se zagotovo ne skriva le v indicijah, ki pripovedujejo zgodbo o strahu in predsodkih pred uvedbo volilne pravice žensk. Predstava o *»armadi katoliških volivk«* je sicer res zaznamovala dejanja socialistov in liberalcev, ki so le v najozjem zaupnem krogu odkrito spregovorili o nezaupanju do volivk, toda ti pogledi so bile prav tako živi tudi v obdobju pred prvo svetovno vojno. Zakaj je torej v medvojnem obdobju postajala volilna pravica žensk vse bolj subverzivna?

Odgovor se verjetno skriva bolj v duhu časa, ko so se v npr. jugoslovanskem okviru tako civilne kot politične pravice dramatično krčile. Vzporedno s tem se je spreminjalo razumevanje politike, ki je pridobivala vedno bolj negativno konotacijo. Masarykovci so še idealistično zagotavljali, da je politika veda. Ivan Tavčar je v predvojnem obdobju še ugotavljal, da je politika del javnega prostora, v katerem ji pečat dajejo politične stranke in druge politične institucije, ki naj bi iskale najboljše rešitve v okviru pravic, pravičnosti in odgovornosti, iskale naj bi konsenz, kaj je za skupnost najkoristnejše (*Slovenski*

narod, 19. 6. 1907). Politiko je razumel še zelo institucionalno.⁹¹ Tedaj je politika še bila del popularne zgodbe o demokraciji, ki naj bi prinesla samo dobro. Z vključitvijo »ljudstva« naj bi politika postala gibalo sprememb na boljše. Vse to je bilo v naslednjih letih v medvojnem obdobju na preizkušnji prek katere je politika dobila povsem drugačno konotacijo.

To vrednotenje je bilo del pojemanja vere v demokratične ideale in je bilo značilno za vso Evropo, ki se je znašla na razpotju med parlamentarizmom in raznimi avtoritarnimi in revolucionarnimi potmi. Kolektivistični duh je po gospodarski krizi še utrdil svojo avtoriteto, svoboščine so postale razkošje. Ko Eric Hobsbawm (2000: 131, 132) podaja svoje odgovore na vprašanje, zakaj je padla liberalna politika, ugotavlja, da demokracija počiva na konsenzu, ki pa ga je v dobi nestabilnosti, težko ustvariti. Malokatera od medvojnih demokracij je lahko legitimirala vlado le na osnovi rednih volitev. Sploh pa je kompetentno reprezentativno vlado težko sestaviti v družbi, kjer demokratsko glasovanje zadene ob delitve prebivalstva po narodnosti. Volilna pravica v medvojnem obdobju zaradi mnogih razlogov enostavno ni več bila »pravična institucija«.

V medvojnem obdobju so se krčile civilne in politične pravice, bolj pomembne pa so postale socialne pravice, še zlasti v podepresijskem času. Če je jugoslovanska država nekako intervenirala v gospodarstvo, in še tu naj bi zamujala z ukrepanjem, so bili njeni posegi v socialno politiko toliko bolj problematični in omejeni zlasti na položaj delavstva (Lazarevič 1997: 37; Kresal 1997: 111). Kot ugotavlja France Kresal je bila delavska zaščitna zakonodaja ob koncu dvajsetih let in v začetku tridesetih močno omejena, pokojninsko zavarovanje ni bilo urejeno vse do leta 1937, toda dosti manj je bilo narejeno za zaščito nedelavskih slojev, ki so še vedno predstavljali več kot polovico prebivalcev in prebivalk Dravske banovine (Kresal 2006: 127). V številnih ozirih nedelujoča država je pomoč šibkejšim

⁹¹ Institucionalno razumevanje politiko vidi kot vladne institucije, ki vodijo skupnost. Glej: Squires 1999.

prevalila na zasebno iniciativo, v okviru katere so svoj prostor našla prav ženska društva.

Socialne pravice so pravzaprav postale tisti pravi vrednostni cilj, ki je nadomestil volilno pravico. Predstavljale so namreč protipol obstoječi, skorumpirani državi, moralni superlativ, v čigar imenu so delovala številna društva (predvsem ženska), ki so si v medvojnem obdobju utrdila svoj pomen. Društva so postala še bolj čvrsto povezana, se profesionalizirala in tudi zaposlila prvo osebje ter poenotila metode dela.⁹² Postala so ideološko bolj profilirana. Socialne pravice so navzlic temu našle svoj prostor, kjer so postavljali in argumentirali zahteve tako v kontekstu konservativne katoliške kot liberalne ideologije.

Dobrodelna društva so postala v medvojnem obdobju tudi s strani oblasti priznana strokovno telo. Nekoč neformalne oblike združevanja so dobile status priznanih strokovnih institucij, katerim so bili kanali političnega odločanja lažje dostopni. Na Splošno žensko društvo in Poselsko zvezo se je denimo obrnila deželna vlada za Slovenijo, ko je sestavljala poselski red svoje predloge za ureditev položaja starostnega zavarovanj za služkinje in kmečke posle pa so društva posredovala še konec tridesetih let.⁹³ Liberalna Narodna ženska zveza (NZZ) je oblikovala številne predloge zlasti s področja sociale in izobraževanja in od države in občin, zahtevala njihovo upoštevanje. Predlogi NZZ so zajemali: ureditev položaja ženskega šolstva, protidraginjskih ukrepov, revizija uredb o ukinitvi draginjskih doklad državnim nameščencem, ureditev položaja brezposelnih žensk in gospodinj. Katoliška ženske zaveza pa je denimo predlagala: načrt za ureditev čakalnice za noseče matere, ki čakajo na prostor v porodnišnici, predlogi glede poselskega reda, ukinitve davčnih kart za postrežnice. V medvojnem obdobju so postale resolucije in peticije ter

⁹² Profesionalizacija v SKSZ oz. v PZ je naraščala (Vestnik SKSZ 1923: 89), v letu 1923 so za svoje delo prejeli plačilo knjižničar, postrežnica in strojepiska (13.075 din). V letu 1930 pa je bilo za plače in nagrade namenjenih 73.237 din; upravi pisarne 3.250 din (Vestnik Prosvetnih zvez 1930: 71).

⁹³ LJU 285, škatla 4, Letno poročilo SŽD 1920, str. 18; Vestnik Prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru 1940: 64.

druge oblike delovanja iz repertoarja družbenih gibanj pogostejše. Društva na zakonodajni postopek in predvsem občinsko politiko niso vplivala le z lobiranjem in drugim miroljubnim in običajnim političnim vedenjem, pač pa so posegla tudi po organizacij javnih manifestacij in shodov, kjer se je zahtevala sprememba zakonodaje (dedno pravo, proti odloku o odpuščanju žensk iz državnih služb), ter tako tvorila kritično ost naperjeno proti državi.

Pojemanje podpore volilni pravici kot demokratičnemu mehanizmu tako pomeni, da se je podpora ljudstva zaradi socialnih napestosti in nezaupanja premaknila od parlamentarnega sistema k bolj avtoritarnim rešitvam. Nosilci teh so zlasti z učinkovitim reševanjem socialnih problemov krepili vrste svojih privrženek in privržencev. Na to pot je stopila tudi slovenska družba. Z delovanjem preko društev, ki so kritizirala državo, pogosto tudi v boju za socialne pravice, so mobilizirala veliko število državljanek in državljanov, pri čemer so stopnjevala kulturni boj in krepila nasprotujoče si ideologije.⁹⁴

⁹⁴ Med socialne akcije Prosvetne zveze je tako sodilo tudi pošiljanje pirhov katoliškim slovenskim društvom v južnih krajih Jugoslavije.

ZAKLJUČEK: OD ODPIRANJA DEMOKRATIČNIH MOŽNOSTI DO SOMRAKA DEMOKRACIJE

Obdobje konca 19. stoletja in začetek 20. stoletja je bil čas množične mobilizacije in hkrati transformacije politike. Ta je postajala vse manj lokalna in vse bolj nacionalna, proces, ki ga nekateri imenujejo »nacionalizacija politike«, je zajemal več novosti. Mednje lahko uvrstimo formiranje državnih strank, ekspanzijo državne administracije, izgrajevanje in integracijo nacionalnih identitet in družbeno ter geografsko mobilnost, ki so jo sprožili procesi industrijske revolucije. Pravzaprav je šlo za proces demokratične integracije, ki je zajel vso Evropo, tudi slovenske prebivalce Cislajtanije. Nacionalizacija politike je bila proces, dolg vsaj dve stoletji, ki je v tem besedilu omejen le na obdobje približno petdesetih let, v katerih so se spremembe politike dogajale z neverjetno hitrostjo. Kljub temu je bilo za boljše razumevanje procesa včasih treba poseči tudi v starejša obdobja zgodovine, da sem lahko jasneje predstavila naravo sprememb.

Na prelomu stoletja so se tako vzpostavile strankarske organizacije, ki naj bi pokrile ves slovenski prostor, pojavili so se kandidati, ki jih je delegiral center, programi in politike so postali nacionalni. Vse to je posledica postopne širitve volilne pravice in vzpostavitve parlamentarizma kot demokratičnega imperativa. Oblikovanje nacionalnega volilnega telesa in razvoj političnih strank pa ni le rezultat nacionalizacije politike, ampak tudi produkt razvoja političnega in demokratičnega državljanstva (Caramani 2004: 2). Pomemben aspekt tega procesa, ki ga lahko umestimo v fenomen »prve politične

mobilizacije»,⁹⁵ so tudi družbena gibanja, ki so pridobila proaktivni značaj. Pomeni, da svojih zahtev niso več terjala po načelu starih pravic, temveč so svoje zahteve začela utemeljevati na novih političnih zamislih (Elder 2003: 279). Kolektivne akcije minulih obdobj so bile v zahodni Evropi predvsem »reaktivne«, želele so se povrniti k nekdanjemu stanju, ki naj bi bilo nekoč že zagotovljeno z naravnim redom, potem pa je zaradi vzpostavitve avtoritarne ali centralizirane države izginilo. Spontani nemiri, ki so nastali kot posledica pomanjkanja hrane, ali nemiri ob nezadovoljstvu z izvrševanjem sodb, so začeli izginjati, nadomestile so jih natančnejše načrtovane akcije, rezultat racionalnih odločitev. Ljudje so zdaj zahtevali pravice v imenu svoje številčnosti, predanosti in enotnosti, pomembno formo njihovega delovanja so predstavljala društva oziroma organizacije, ki so zastopale skupne interese.

Tako v zahodni Evropi kot na Slovenskem so se pojavile nove oblike združevanja posameznikov, društva. V Habsburški monarhiji je njihov nastanek povzročila pomlad narodov, ki je sploh spodbudila večjo svobodo zbiranja in združevanja. To kratko epizodo je kmalu nato zatrl absolutizem. Kljub temu so se društva spet razmahnila v šestdesetih letih 19. stoletja in tedaj postala najpomembnejši mobilizacijski dejavnik v politiki. Na Kranjskem sprva služijo narodnostnim ciljem, nato pa so se novonastale politične stranke za namen lastne politične mobilizacije oprle na že obstoječa društva in začele graditi novo mrežo lastnih društev. Politični akterji na Kranjskem so se zgledovali po uspešnih praksah v tujini, čeprav so po številu društev in članov zaostajali za ostalimi deli avstrijske polovice monarhije (Vodopivec 2004: 58).

Kranjska nikakor ni ostala izolirani kotichek Evrope. Elite so se spretno učile vseh oblik kolektivnih akcij, ki jih srečamo drugod. Slovenske politične stranke so si tako izposodile oblike delovanja

⁹⁵ Tu povzemam definicijo po Stefano Bartoliniju (2000: 12), ki prvo politično mobilizacijo definira kot »proces, v katerem so nekdanji subjekti – posamezniki, rekrutirani kot aktivni soudeleženci v oblikah državnih organizacijskih in vilnih aktivnosti z namenom vplivati na politične določitve.«

tujih političnih strank in svoje člane povezale v trajno, disciplinirano organizacijo s strankarskimi kongresi, na katerih so oblikovale programe, pri tem pa niso zaostajali niti drugi politični akterji (Tarrow 1996: 139). Kljub temu pa je politično dogajanje na Kranjskem odlikoval konservatizem, politične elite »novotarij« niso uvajale brez skepse in tako je moralo preteči kar nekaj časa, da so bile na Kranjskem uporabljene peticije, natisnjeni prvi letaki, ki so opozarjali na krivice, ali izšli prvi slovenski listi. Medtem ko so v Habsburški monarhiji bile številne peticije, v katerih so nižji socialni razredi zahtevali popravilo krivic, naslovljene že na cesarja Leopolda, so Slovenci svoje prve peticije naslovili na cesarja šele leta 1848 (Granda 2004: 111).

V politične razmere namreč vstopajo kulturni modeli, ki določajo »prevladujoče strategije« za izzivalce oblasti in so produkt politične kulture. Kulturni modeli določajo, katere ideje so sprejemljive in legitimne za javno mnenje, torej »diskurzivne priložnostne strukture«. Poleg slednjih na uspeh družbenih gibanj vplivajo še specifične politične cepitve v državi (družbeni in kulturni konflikti, ki so najpogostejše pogojeni z religijo ali slojno pripadnostjo) in umestitev države v mednarodni kontekst, torej v kontekst odnosa periferija-center (Kriesi 2004: 73). Tudi Sidney Tarrow (1996: 150), eden izmed najpomembnejših teoretikov družbenih gibanj, ki se ukvarja z modelom političnih procesov, poudarja, da je od diskurzivnih priložnostnih struktur odvisen uspeh zahtev. Uspešne kolektivne akcije namreč povzročijo trajne spremembe v politični kulturi, pojav novih prepričanj se ukorenini v mrežah odnosov in končno povzroči spremembo politik. Zahteve pripadnikov določenega sistema so le politizirane želje, ki imajo, če so kongruentne z normami v politični kulturi, veliko večjo možnost, da se politično izrazijo (Kolenc 1993: 91, 121). Pričujoče delo tako obravnava dialektiko političnega delovanja posameznika/-ce in demokratičnih praks skozi zgodovinske procese, zlasti genezo želje po demokraciji, po njeni institucionalizaciji z volilno pravico žensk in njeno preoblikovanje v normo, ki jo je kot tako sprejela tudi slovenska politična kultura.

Pri tem moramo vedeti, da je za slovensko politično kulturo sicer značilen čustven in neposreden odnos do politične oblasti, pa tudi kolektivizem in spoštovanje političnih avtoritet skupaj z nizkim občutkom državljanske identitete in posledično civilnodružbeno neaktivnostjo. Kljub taki politični kulturi so tudi na Slovenskem pod vtisom mednarodnih smernic nastali akterji, ki so sramežljivo in zmerno zahtevali nekatere pravice. In čeprav je Kranjska večinoma capljala za dogodki v avstrijskem državnem okviru, je vendarle bila tudi inovativna. Tako je v kontekstu vseh treh političnih ideologij našla svoj prostor in izgubila svojo subverzivnost tudi volilna pravica žensk, kar se je konec koncev pokazalo tudi v reformi občinskega volilnega reda za mesto Ljubljana. Kranjska je postala inovator volilne pravice žensk, saj naj bi po mnenju slovenskih politikov kot prva dežela v monarhiji zanje uvedla osebno glasovanje (Stenografski zapiski 25. 1. 1910: 786). Ob bok se tako lahko postavi Češki, kjer so prvič v avstro-ogrski monarhiji demonstrativno kandidirale in bile nato tudi izvoljene ženske kandidatke. Volivke so bile v Ljubljani tudi nadpovprečno zastopane v volilnih imenikih za občinske volitve, in to v obdobju, ko se je v ostalih delih monarhije ukinjala volilna pravica žensk. Sprejem te demokratične prakse naj bi sicer pospremil strankarski interes. Toda tudi v Nemčiji ali Avstriji so politične stranke k vzpostavitvi volilne pravice žensk vodili lastni interesi, ki so prispevali k pluralističnemu konceptu demokracije.

Kranjska družba je zaradi globokih sprememb v socialni sestavi prebivalstva in zaradi izjemno velikega izseljevanja začela ob koncu 19. stoletja opazneje zaostajati za razvojem čeških in avstrijskih dežel (Fisher 2005c: 77). Vse to je povzročilo tudi odsotnost novejšega in bolj progresivnega liberalizma, ki je drugod po Evropi brez strahu podprl implementacijo številnih demokratičnih novosti, tudi volilne pravice žensk. Slovenska liberalna stranka je sprejela maksime avstrijskega liberalizma, toda ta je bil tako kot slovenska politična kultura pod vplivom protireformacijskega katolicizma, ki na Češkem nikoli ni uspel prodreti tako globoko kot v nemško govoreči Avstriji. V politični kulturi na Slovenskem so prevladovalе konservativnost,

šibek liberalizem, idejno-politična ekskluzivnost in ostra polarizacija. Vse to je svoj izraz našlo tudi v obliki kolektivnih akcij, ki so jih uporabljala društva, tako je očitna odsotnost velikih zborovanj, obsojanje državljanske nepokorščine in recimo skromna prisotnost žensk na uličnih zborovanjih. Žensko gibanje se ni zateklo k radikalnim oblikam kolektivnih akcij, ki naj bi bile uspešnejše. Vsebina njihovih zmernih programov je vključevala predvsem ohranitev starih pravic. Kljub temu je bil okvir avstro-ogrske monarhije tisti, ki naj bi po mnenju nekaterih zgodovinarjev spodbudno vplival na razvoj demokratične države državljanov, zlasti na politično participacijo (Pleterski 1998: 119; Barany 1998: 211, 244, 246). In verjetno je usmerjenost slovenskih elit, ki so bile iniciatorke razširitve volilne pravice, vodil prav pragmatizem, ki se je legitimiral v demokratičnih idejah oziroma razširitvi volilne pravice, ki se v avstrijskem kontekstu ni zdela nič kaj ogrožajoča. Elite so namreč do tedaj še vsako razširitev volilne pravice obrnile v svoj prid.

Razvoj dogodkov je nato presekala prva svetovna vojna, njen konec pa je tudi na Slovenskem na stežaj odprl okno priložnosti za implementacijo demokratičnih novosti. Novi okviri institucionalnega načina odločanja še niso bili dorečeni, val revolucionarnega razpoloženja, ki je zajel vso Evropo, pa je pljusknil tudi na obale Kranjske. Po prvi svetovni vojni je cela vrsta evropskih držav sprejela volilno pravico žensk, v ustavo so bile zapisane vse bistvene demokratične pridobitve. Priložnosti so bile zlasti v državah z novo pridobljeno državno neodvisnostjo. Nekateri avtorji to povezujejo z razvojem nacionalne države in širitvijo političnih pravic, drugi poudarjajo vpliv prve svetovne vojne (Rokkan 1999). Med zgodovinarji najdemo tudi take, ki kot Richard Evans (1977: 222) nasprotujejo tovrstnim interpretacijam in vpliv prve svetovne vojne na sprejem volilne pravice žensk in socialnih pravic razumejo kot posledico stabilizacijskega procesa po koncu vojne, ko so obstoj držav ogrožale revolucije, ekonomske krize in zunanji sovražnik. Stabilnost države naj bi se povečala s krepitvijo parlamentarne demokracije.

Stefano Bartolini (2000: 206) razširitev volilne pravice razlaga z razširitvijo civilnih pravic, te naj bi odprle prostor za politične pravice. Charles Tilly je ključno vlogo pri pridobitvi pravic namesto razrednemu boju in revoluciji, kakor je to storil Barington Moore, pripisal transformaciji države in kolektivni akciji ter spremembi državnega proračuna za vojsko. Sprejetje splošne in enake moške volilne pravice v 19. stoletju spremljata večanje državnega proračuna za vojaška sredstva in uvedba naborniškega sistema. Med pogajanji o oblikovanju državne blagajne je meščanstvo zahtevalo nove pravice (svobodo zbiranja, tiska, organizacije), v zameno pa se je strinjalo z razširitvijo državnih proračunov (Tilly 1998: 68–69).

V evropski politični zgodovini je v letih 1880–1920 odločilno obdobje razširitve volilne pravice po prvi svetovni vojni in tedaj se je v večini evropskih držav že odvila zadnja faza: razširitev volilne pravice na ženske. V tem splošnem navdušenju tudi Kranjska ni bila izvzeta. Volilna pravica žensk se je tako kot vse ostale pravice po koncu vojne zdela dosegljiva, vse tri politične stranke so jo zapisale v svoje programe, podprlo jo je tudi javno mnenje. Toda njeno uresničenje je ostalo skupaj s kupom ostalih pravic neizpolnjeno. Volilne pravice žensk naj ne bi želela jugoslovanska vlada demokratsko-radikalne večine, vzpostavljena v novem državnem okviru. K temu so verjetno prispevale volilne kalkulacije, predvsem pa konservativni okvir obeh večinskih političnih strank. V njihovem imaginariju je volilna pravica žensk imela subverziven značaj, tako kot marsikatera politična in tudi civilna pravica. Njihova uvedba naj nikakor ne bi pripomogla h konsolidaciji države. Toda ta ista predstava o konservativnih glasovih žensk in nevarnostih združevanj delavcev je oblastnike drugod prepričala, da so podelili ženskam nove pravice, saj bi tako v nestabilnem povojnem stanju konsolidirali državo in demokracijo. Do te ugotovitve pa niso prišli vodilni jugoslovanski politiki, ki so v teh zahtevah mnogo hitreje in raje prepoznali nevarnost in se zatekli k avtoritarnim rešitvam, k čemur naj bi pripomogel tudi jugoslovanski državni okvir.

Pri sprejetju demokracije igrajo zelo pomembno vlogo tudi elite in njihovi izzivalci ter njihova umeščenost v razmerju periferija–center (Rizman 2002: 143–146; Markoff 1999a: 689; 1999b: 236–241). Slovenske politične elite so bile tako v jugoslovanski kot v avstrijski državi pozicionirane na periferiji. Ta lega je omogočala vpliv tujih elit na njihove odločitve. Le v izjemnem času prve svetovne vojne so se okoliščine spremenile in pripravljenost za sprejem novosti je postala še posebno močna (Markoff 1999b: 240). Toda v dvajsetih letih so slovenske konservativne elite že uspešno posnemale drugačne vzorce obnašanja kot pred prvo svetovno vojno, ko je bila pripravljenost za sprejem demokratičnih novosti toliko večja, saj so jim vzor predstavljale »demokratične dunajske elite«. Torej so na Slovenskem v politični kulturi, v kateri so se prepletale tako demokratične kot avtoritativne vrednote, že kmalu po prvi svetovni vojni zmago slavile zadnje. Slovenske politične stranke na beograjskem parketu niso imele moči za kakršnokoli samostojno akcijo, imele pa niso niti možnosti, da svojo izkušnjo parlamentarizma gojijo na domačih tleh. Pri uvedbi demokratičnih inovacij jih je omejeval konservativni okvir demokratsko-radikalnih vlad in zgodovinska prtljaga srbske politične kulture. Ta je določala omalovažujoč odnos do parlamentarnih procedur in avtoritativno sklepanje odločitev, kar so zelo uspešno začele posnemati tudi slovenske elite. Pojavilo se je nezaupanje v demokracijo, ta pa bolj kot ostale oblike vladavine zahteva zaupanje (Tilly 2005: 131).

Priložnost za implementacijo številnih novosti, med drugim tudi za uvedbo volilne pravice žensk po prvi svetovni vojni je bila zamujena, politična kriza je v Jugoslaviji postala permanentna. Delavsko gibanje in njegove zahteve so postali skrajno nevarni državi, v kateri je prevladovalo nezadovoljstvo z implementacijo demokracije, nacionalne napetosti, korupcija, pravni nered in gospodarska kriza. Nezadovoljstvo z državo sicer ni bilo lastno le Jugoslaviji, saj je kriza bila mednarodna. Predstaviški parlamentarni režimi so bili v naslednjih letih v marsikateri evropski državi razpuščeni ali neučinkoviti. V različnih državah so prišli na oblast stari konservativci, ponekod

je bila uvedena »organska državotvornost« s svojim korporativističnim odgovorom, boju proti liberalizmu se je pridružilo tudi povsem novo gibanje – fašizem, ki naj bi dal odgovore na pomanjkljivosti predstavniškega parlamentarizma (Hobsbawm 2000: 120). Nacionalni diskurz se je po vsej Evropi spreminjal v militantni nacionalizem, če uporabimo Hobsbawmov termin (1990: 136–147). Kriza parlamentarizma je zajela vse države, ki so mejile na Jugoslavijo. V soseščini Dravske banovine se je v Avstriji vzpostavila klerofašistična diktatura v letih 1933–1934, ki je obljubljala konec problemov v predstavniških demokracijah in posledično ukinila predstavniški parlament z novo Dollfossovo ustavo (1934). Katoliška korporativna država je bila nato s priključitvijo Avstrije Nemčiji v letu 1938 ukinjena. V njeni bližini je bila v Italiji prav tako vzpostavljena fašistična Mussolinijeva diktatura, ki je ukinila vse politične stranke razen fašistične ter spremenila ustavo, tako da je ukinila vse volitve. Kandidatne liste je izbiral poseben svet, te pa so bile nato le potrjene s »plebiscitom«. Kraljevina Madžarska je sicer ostala parlamentarna, toda nikakor ne demokratična država, tudi v njej je prišel na oblast nacionalizem, ki se je povezal s konservativizmom (Hobsbawm 2000: 06). Tudi tu so bile civilne svoboščine močno omejene, edine tajne volitve so bile tako izvedene leta 1939.

Tudi v ostalih državah, ki so pripadale politični kulturi južne Evrope ni bilo drugače. V Bolgariji se je v dvajsetih letih prav tako kot denimo na Madžarskem razširila politična razcepljenost, državo v nenehnih političnih krizah so vodile elite, ki so se odmikale od demokratičnih modelov (Daskalova 2001: 26). Odsotnost tradicije političnega parlamentarizma se je odražala v tem, da politične elite svojih volivcev niso jemale resno. V Romuniji je nagel proces modernizacije povzročil moralno, politično in družbeno krizo, ki je rezultirala v »*bedni politikantski državi*«, polni oportunizma v politiki, in skorumpirani birokraciji (Chescebec 2001: 128). V Španiji so se vzpostavile velike socialne razlike, vse do vzpostavitve druge republike v letu 1931 se je vzdrževal sistem botrov, nepravilnosti na volitvah so bile stalnica, politična moč je bila skoncentrirana v rokah elite. Veliko nezaupanje

v državni sistem je bilo očitno tudi pri dogajanju na Portugalskem (Nash 1996: 47; Loff 1998: 248). Marsikje je bilo opaziti razkorak med formalno liberalno ustavo in prakso, ki jo je določalo slabo delovanje parlamenta, vprašljivost volilnih rezultatov in politična marginalizacija večine populacije. Javnost v Španiji si je nedelovanje parlamenta razlagala kot posledico sprejetega trenutnega političnega sistema politična kultura, ki se je izoblikovala, političnega napredka ni identificirala s političnimi pravicami. Klientelistična družbena struktura v teh državah je kazala na demokracijo kot koruptivno in licemersko zaradi njenih zahtev, da predstavlja ljudi.

Toda vse te države so konec dvajsetih let oziroma v tridesetih letih vseeno sprejele volilno pravico žensk in uveljavile socialne reforme. V Španiji je sicer diktatura Miguela Prima de Rivera prinesla občinsko volilno pravico ženskam že leta 1924, v letu 1931 pa je druga španska republika med celo vrsto modernizacijskih in demokratičnih ukrepov uvrstila tudi aktivno in pasivno volilno pravico žensk ter delavsko zaščitno zakonodajo (Bussy Genevois 1998: 180; Blakeley 2001: 84). Španska republika je poskusila utrditi državo in se soočiti s paralelnimi strukturami vojske, cerkve in lastnikov zemlje. Prav tako je bila v Grčiji v času vlade Eleftheriosa Venizelosa, ki je v Grčiji izvedla obsežno ekonomsko modernizacijo in uredila sistem izobraževanja, leta 1930 podeljena volilno pravica izobraženim ženskam, starim več kot trideset let, za občinske volitve (Samiou 2006). Toda obe navedeni liberalni vladi sta se končali z uvedbo diktature, ki je med drugim ukinila tudi to demokratično novost.

Treba je reči, da so novosti, kot je bila volilna pravica žensk, uvedli tudi fašistični režimi, čeprav so tradicionalno reakcionarji nasprotovali liberalni emancipaciji. V tem kontekstu oženje civilnih pravic vsekakor ni pomenilo tudi omejevanja »vsaj nekaterih« političnih pravic. Delna aktivna volilna pravica je bila sprejeta na Portugalskem (za ženske s srednjo in visoko izobrazbo) leta 1931, v Bolgariji so sprejeli najprej občinsko aktivno volilno pravico za matere v letu 1937 in kasneje še volilno pravico za vse poročene ženske za državnozborske volitve. Leta 1929 je občinsko volilno pravico spre-